

Imre Mihály

**„MAGYARORSZÁG
PANASZA”**

A könyv olyan eszme- és formatörténeti jelenségek önálló fejlődési jellemzőit, összefüggéseit ismeri föl és vizsgálja, amelyek lényegesen meghatározták 16–17. századi nemzettudatunk kialakulását, irodalmi tudatformában történő kifejeződését. E folyamat megragadásának egyik legrelevánsabb módszere a toposzkutatás eljárásainak alkalmazása. A korszak irodalmi műveltségében még erősen érvényesül a formaképző rendszereket kezdeményező, majd folyamatos működésüket fönntartó preformált jelleg: ennek egyik legfőbb forrása a reneszánsz retorikai kultúrája. A toposz a mohácsi csatavesztés utáni magyarországi, majd az európai latin nyelvű költészetben jelentkezik. Pannonia (Hungaria) allegorizáltan, elhagyott, törököktől pusztított, meggyötört királynóként jelenik meg. Könyörgő szavait nővérehez: Germaniához, vagy az egész keresztény Európához intézi. A siratás, siralom, panasz archetipikus ősi formáit mind a zsidó-keresztény, mind az antik irodalom nagyon gazdag kifejezési, műfaji változatokban jelenítette meg. A török veszedelem állandósulása olyan társadalmi, ideológiai, társadalomlélektani körülményeket teremtett, majd tartott fenn huzamosan, melyek között fokozottan jutott szerephez a korszak irodalmi tudatában a gazdag hagyományú panasz formula-rendszer. Mivel a 16. század irodalmi műveltségét a reneszánsz és a reformáció hagyományrendszerei formálták, a „Magyarország panasz” toposz is ezek meghatározottságában alakul: az ókori és neolatin mintákat imitáló allegorikus heroida és a wittenbergi értelmezés szerinti 79. zsoltár vagy jeremiád. Az európai közvélemény előtt is ismert toposz integrálja a reneszánszban meghonosodott „Magyarország a kereszténység védőbástyája” és a „termékeny Pannonia” toposzokat, amelyek tartósan nemzeti attribútumként őrződnek önszemléletünkben és az európai köztudatban. A toposz magyar nyelvű költői változatát teremti meg Rimay János, amelynek hatása – évszázadokon keresztül érvényesülve – Kölcsey Hymnus-ában még eleven.

IMRE MIHÁLY
„MAGYARORSZÁG PANASZA”

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

5.

SZERKESZTI

Bitskey István és Görömbei András

Imre Mihály

„Magyarország panasza”

A Querela Hungariae toposz
a XVI–XVII. század irodalmában

Debrecen, 1995

A kötet a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
az Országos Tudományos Kutatási Alap,
a Kereskedelmi Bank Rt. Universitas Alapítványa
és a Debreceni Akadémiai Bizottság támogatásával jelent meg.

© Imre Mihály, 1995

LEKTOR

Heltai János

A kötetben szereplő verseket – kivéve a külön megjelölteket –
Csonka Ferenc fordította magyarra.

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 117 6

Kiadta: a Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Takács László
A szedés a KLTE Irodalmi Intézetében készült
Tördelés: Borbély Szilárd
A nyomtatást és a kötészeti munkákat végezte: Kinizsi Nyomda Kft.
A nyomdai rendelés törzsszáma: 96.08
Felelős vezető: Bördős János ügyvezető igazgató
Terjedelem: 20,75 A/5 ív
Készült Debrecenben, 1996-ban

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	7
I. HEROIDÁK KORA	13
1. Paulus Rubigallus – Ursinus Velius	15
2. Pannoniae Luctus	37
3. J. Sambucus	46
4. Évszázadok heroidái	49
5. Eobanus Hessus: paradigmák interferenciája	54
6. Allegorikus heroidák	63
7. Opera antiturcica	98
7.1. A „lelkek felgyújtása”-nak retorikai eszközei	107
7.2. A reformáció szemléleti fordulata	116
8. A 79. zsoltár	125
9. Propugnaculum Christianitatis	143
9.1. Humanista megformálása	145
9.2. A reformáció szemléletváltása	166
10. Sylvester János, A. Gerardus, G. Purkircher	174
11. Kassai Dávid Zsigmond	181
12. Martin Schrott	190
13. A LXXIX. zsoltár a magyar 16. században	199
14. Rákóci Márton és a jeremiádok	212
15. Fertilitas Pannoniae/Hungariae	223
16. E. R. Curtius néhány tanulsága	234
II. QUERELA ÉS RÍMTOPOSZ	239
JEGYZETEK	275
NÉVMUTATÓ	323

Bevezetés

A külföldi szakirodalom példái és ösztönzése alapján az 1970-es évektől a magyar irodalomtörténetben is sürgetővé vált a toposzkutatás megindítása. Serkentő példát *Tarnai Andor* munkái adtak, aki eszmetörténet és filológiai anyagföltárás szoros egységét valósította meg 1969-es könyvével: „*Extra Hungariam non est vita...*”, majd ráirányította a figyelmet az elméleti vizsgálat szükségességére.

Először formatörténeti kérdésként találtam rá a *Querela Hungariae* toposz jelenségére. A Rimay-versből kiágazó rímvizsgálat irodalomelméleti, irodalomtörténeti értelmezésének irányába haladtam. Sajátosan kiválasztott nézőpontot érvényesítve mintegy két évszázad költészetét tekintettem át és jutottam el fölismeréseimhez. Munkám során azonban rá kellett döbennem, hogy bármily lenyűgözően izgalmas eredményeket adó a Rimay rímtoposz követése, tovább kell nyomoznom irodalomtörténetünk más területein, más műfajtypusokat bevonva. E fölismerés hosszú évekre terjedő anyaggyűjtésre ösztönzött, másrészt meg kellett ismernem a nemzetközi toposzkutatás legfontosabb alapműveit. (E. R. Curtius, Peter Jehn, K. Baumeister, A-M. Lohmeyer munkáit.) Noha a *Querela Hungariae* toposz valóban tömegesen fordul elő a XVII. század irodalmában, vissza kellett fordulni az eszmetörténeti és formatörténeti forrásokhoz: a XVI. századhoz.

A toposz a mohácsi csatavesztés utáni időszak magyarországi latin nyelvű költészetében jelenik meg. A siratás, siralom, panasz

formulája mind a zsidó–keresztény, mind az ókori görög–latin irodalomban–kultúrában egészen ősi formákban megjelent, egyetemes emberi jellemzőinél fogva nyugodtan sorolhatjuk a jungi értelemben vett *archetípusok* közé. E formulának mind egyéni, mind kollektív változatait kialakítja a zsidó–keresztény, de az antik műveltség is; utóbbi inkább individuálisan átélhető gazdag formai, műfaji változatait honosította meg. Archetipikus jellegéből következik, hogy valamilyen formában minden korszak folya-modik ennek hagyományrendszeréhez. A török veszedelem ma-gyarországi állandósulása olyan társadalmi, ideológiai, társada-lomlélektani körülményeket teremtett, majd huzamosan fönntar-tott, ahol fokozatosan jutott szerephez a korszak irodalmi mondandóinak kifejezésében a gazdag hagyományú *panasz for-mularendszer*. A történelmi körülményekből következően a kollektív fenyegetettség érzete válik meghatározóvá. Történik ez éppen a XVI. században, amikor irodalmunkban a humanizmus és a reneszánsz, majd a reformáció lesz döntő tényezővé. Így szükségképpen a reneszánsz formateremtő elvei, annak hagyományválasztó mechanizmusa alakítja ki az irodalmunkban meg-jelenő panaszformulákat. A korszak műveiben kibontakozik egy tendencia: már nem történelmileg konkrét – egy-két, sok – pa-naszszituációt akarnak kifejezni (mohácsi csatavesztés, Buda, Pécs, vagy akármely város, vár eleste, kiváló személyiségek ha-lála), a *querela* egyetemes érvényű, időhatárok közé nem zárt, általános létállapottá tágul. Az alkalmi műfaj fokozatosan túlnő korábbi egyedi funkcióján. Pannonia allegorizáltan, női alakban jelenik meg, könyörgő szavait gyakran nővéréhez – Germániához – intézi. Fölsorolja szenvedéseit, segítségért eseng. A versek műfaja allegorikus heroida: Pannonia/Hungaria elhagyatott, a törököktől pusztított, meggyötört királynóként jelenik meg.

Ovidius Heroidáinak bámulatosan gazdag utóélete alakult ki a reneszánsz irodalmában, mind latin, mind vulgáris nyelveken imitálták. Petrarca kezdeményezése után igen elterjedté vált az olasz irodalomban, de már *politikai–publicisztikai* jelentést ka-pott, ilyen tartalmú panasz–siralom kifejezésére tették alkalmas-sá. A német reformáció rendkívül népszerűvé tette: jelentésköreit kibővítette a konfesszionális polémia és a politikai publicisztika irányába. Leggyakrabban az allegorizált Germania jelenik meg,

amely küzd a katolicizmussal és figyelmeztet a török elleni harc fontosságára. Egyik legfontosabb központja a wittenbergi egyetem, a *Melanchthon* körüli költői csoport volt. (E. Hesus, G. Sabinus, D. Peifer, J. Stigelius, S. Glaser, E. Knobelsdorf, N. Reusner, G. Fabricius) E heroida-irodalom szorosan kapcsolódik a Németországban ekkor virágzó Türkenliteraturhoz. Megformáltságukban érvényesült a retorika (oratio svasoria), amelyet meghatároztak Melanchthon és követőinek retorikai elvei. A reformáció radikálisan szakít a török irodalom reneszánsz látásmódjával: eszme- és formatörténeti forrása kizárólag a *Szentírás* lesz. Ezt Luther és Melanchthon formálja meg, és beillesztik sajátos eschatológiájukba. Luther kezdeményezésére a 79. zsoltár lesz a török irodalom egyik legrepresentatívabb *panasz-műve*, amit rengeteg verses és prédikációs, irodalmi és exegetikai földolgozása bizonyít.

A *Querela Hungariae* toposz magyar(országi) szerzőinek többsége protestáns, Wittenbergben is megfordulnak: itt megismerik a gazdag heroidaköltészetet, de ugyanígy a Türkenliteratur protestáns paradigmasorát, középpontjában a 79. zsoltár földolgozásaival. A *Querela Hungariae* toposz megformálásánál e két hagyományrendszer jellemzőit használják föl. A toposz elterjedtségét bizonyítja, hogy német szerző tollán (Martin Schrott) is megjelenik 1587-ben ottani kiadványban. Latin nyelvű humanista változataiban majd mindenütt megjelenik a *kereszténység védőbástyája* (propugnaculum Christianitatis) és a *bőséges Pannonia/Hungaria* (fertilitas Pannoniae) toposz, beépül annak szerkezetébe, vele összefonódik. Mindkettő Magyarország meghatározó attribútumaként állandósul több évszázadon keresztül, *nemzettudatunk ideologikus elemévé válik*.

Rimay János Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán című verse tulajdonképpen a *Querela Hungariae* toposz anyanyelvű lírai megfogalmazása, amely összefonódott poétikailag egy rímtoposszal. A vers első strófájának nép–szép–kép–ép rímegyüttese egyedülállóan különleges státust vívott ki több évszázad magyar költészetében. Ez a magyar hazafias-politikai költészet számára évszázadok során az egyik legfontosabb mintaként szolgált. *Rimay* versének első strófájában (de az egész műben is) olyan tartós kohéziójú költői szövegállandót teremtett,

amelynek értékviszonyai, idősíkjai a kulcsszavakat is jelentő egytagú rím��avakban sűrűsödtek. A metrikai-poétikai adottságokon túl a rímtoposz hagyományozódásának okát az értékviszonyokban kell keresnünk. A vers értékstruktúrájának legfontosabb jellemzője az értékkonfliktus, az értékvesztés. A *Querela Hungariae* toposz és rímtoposz hagyományozódásának szerves és magas rendű fejleménye Kölcsy *Hymnusa*.

A *Querela Hungariae* toposz föltárásának legfontosabb forrása a magyarországi és a kortárs világirodalom latin nyelvű irodalma volt, szövegállományukból – éppen eddigi ismeretlenségük miatt – *majd ezer sornyi* szerepel könyvben. Eredeti nyelven azonban az átlagbefogadó számára nagy nehézséget jelentett volna megértésük, ezért vált szükségessé magyar nyelvre fordításuk. Ezért tartozom kiemelt köszönettel és hálával *Csonka Ferencnek*, aki társszerzőül szegődve – maga is a korszak kiváló ismerőjeként – filológiai hitelességgel és ihletetten fordította magyar nyelvre – először! – a toposzt legpregnansabban kifejező szerzők műveit. A latinul olvasók a jegyzetekben találhatják meg az eredeti szövegeket, amelyekre – a kiváló műfordítások mellett – támaszkodnak mindig a szövegértelmezés, műelemzés megállapításai. *Tarnai Andor* 1975-ös tanulmányában – itt Sylvester János Újszövetségfordításához írott előszavát vizsgálta – még óvatosan *formálódó toposzról beszél*, amit „talán a *Querela Hungariae* toposzának lehetne nevezni.” Tarnai sejtése, javaslata hosszadalmas kutatási folyamat eredményeként – éppen az ő ösztönzésére és támogatásával! – földerített bizonyossággá vált: valóban létezik kora irodalmában, igen kiterjedten és reprezentatívan a *Querela Hungariae* toposz. Elnevezése és megsejtése Tarnaitól származik, erre emlékeztet könyvem címválasztásával és tiszteleg a kezdeményező emléke előtt. A könyv alapját képező kandidátusi értekezés utolsó fejezetében a toposz *XVII. századi változataival* foglalkozott a kitekintés igényével. Ennek részleges kidolgozottsága és a terjedelmi korlátok miatt itteni közléséről most le kellett mondanom. Részleteit másutt már publikáltam, de szükségessé válik a XVII. századi kérdéskörök – hasonló monografikus formában történő – közeli részletes kifejtése.

Hosszalmas kutatómunkámat mindig türelemmel segítette, támogatta Bitskey István. Az elkészült értekezés bírálatához,

korrekciójához hasznos szempontokat mindenekelőtt opponenseim: Heltai János és Ötvös Péter részletesen kifejtett megállapításai adtak. Külön köszönöm Heltai János utóbb végzett lektori munkáját. Köszönetet mondok mindazoknak, akik értekezésemet olvasva észrevételeiket, kiegészítéseiket, kritikai megjegyzéseiket elmondták, hogy azokat a véglegesített változatban hasznosíthattam. Köszönettel tartozom Jankovics Józsefnek, Barta Gábornak, Bitskey Istvánnak, Lőkös Istvánnak, Fekete Csabának, Rácz Istvánnak, Pirnát Antalnak, Debreczeni Attilának – néhányuktól még publikálatlan kéziratot is kaptam segítségül.

Végül megköszönöm Debreczeni Attila és Borbély Szilárd segítségét, amit a könyv technikai kivitelezéséhez nyújtottak.

„Pannoniae quando faciem deploro ruentis,
Vulnera sunt animi publica damna mei..”

Valentinus Crispus, 1558.

„Oh igyefogyott Magyar Nemzet! oh nyomorult Erdély!... Oh vajha valaki a mi fejünket vízekké változthatná, és szemeinket könnyhullatásoknak kutfejévé, hogy éjjel nappal siratnók el-fogyott édes nemzetünket... Mi rollunk pedig, im le-nem szakadhatnak a sok fekete posztok, és a kormos vásznak!”

Medgyesi Pál, 1653.

„Fecimus haec quondam, dum res stetit integra regni,
Partaque bellando gloria dulcis erat...”

Kassai Dávid Zsigmond, 1577.

I.

HEROIDÁK KORA

Kiváló eredményeket elérő, úttörő eszme- és formatörténeti vizsgálatokat végző művében *Tarnai Andor* már 1969-ben indítványozta XVI. századi költészetünk speciális témakörének beható vizsgálatát: „A mohácsi csatavesztés és főleg Buda elfoglalása után a hazaiak tudatában a „gazdag föld” motívumához, latin verselőknél és magyar énekszerzőknél egyformán, egyébként is a gyász, a panasz, a romlás (luctus, querela, ruina) még részletesen feltárandó képzetei tapadtak.”¹ Dolgozatunk a fentebb kívánt és javasolt téma megközelítésére vállalkozik abban a reményben, hogy *Tarnai Andor* megállapítását filológiai vizsgálatokkal hitelesítse, értékelését árnyaltabbá tegye. Vizsgálódásunk elsősorban a kor latin nyelvű költészetére koncentrál, azonban a hazai szerzők mellett szükséges a kortárs humanista költők külföldi képviselőinek műveit is áttekinteni.

1. *Paulus Rubigallus – Ursinus Velius*

1537-ben jelenik meg Wittenbergben Nicolaus Schirlentz kiadásában *Paulus Rubigallus Querela Pannoniae ad Germaniam* című verses műve. A 306 soros vers három részre tagolódik. Első része tulajdonképpen Melchior Acontius, Rubigallus wittenbergi költőtársának verses ajánlása.² A második rész ugyancsak itteni költőtárs: Arcturus Phrysius tizenhat soros ajánlása, részben a főtéma bevezetése. Ezt Rubigallus prózai ajánlása követi, amelyet Petrus Hyldebrandushoz, a királynő selmebányai alispánjához intézett 1537 májusában. Kéri pártfogóját, álljon továbbra is mellette, és minden lehetséges eszközzel támogassa szerencsétlen hazája ügyét, amiért szerzője verses művét is megírta. Rubigallus tényleges műve 284 sornyi disztichonból áll.

A szerző körmöcbányai eredetű szász, eredeti nevén *Paul Rot-han*, latinositott formájában Paulus Rubigallus. Családja áttelepült Selmebányára, innen indult wittenbergi peregrinációra; 1536-ban subscribál az egyetemen. 1537-ben itt jelenteti meg

művét. 1540-ben a császári küldöttség tagjaként megfordul Konstantinápolyban. Úti élményeit, tapasztalatait írja meg *Hodoeporicon itineris Constantinopolitani* című verses beszámolójában, amelyet ugyancsak Wittenbergben jelentet meg 1544-ben. E kötetete is több részből áll, maga Philipp Melanchthon ír hozzá ajánló epigrammát. A kis kötet utolsó verse: *Satyriscus ecloga*, amely vergiliusi imitatio, de az ókori témát hazai körülmények közé helyezi: a Kárpátokban élő pásztor sírva panaszkodik az őt és nyáját fenyegető barbár török veszedelemről, hazájából is ezért lesz kénytelen elmenekülni.³ 1550-ben Selmecbányán találjuk, itt a bányahivatal főtisztviselője. Többször megfordul ezután is Németországban, ahol a török elleni küzdelemhez akarja megnyerni a veszedelmet fölismerőket. Itthon is szervezi ezt a harcot, ezért el is nyeri a császári és királyi tanácsos címet, jelentős vagyont kap a császártól. Csatlakozik a hitújításhoz, lutheránus lesz; 1577-ben már nem él.⁴

Műveinek meghatározó forrása *Caspar Ursinus Veliusnak* egy latin nyelvű szónoklata és ugyancsak latin verse.⁵

Ursinus Velius a század első harmadának tevékeny és mozgalmas életű humanistája, akinek életútja, működése rendkívül szorosán kapcsolódik a magyar történelemhez és szellemi élethez. Tudományokban, irodalomban igen képzett, szerteágazó kapcsolatai vannak a legkiemelkedőbb európai körökkel, alkotókkal: megfordul Rómában, Bolognában. Legtöbbet Bécsben tartózkodik: Erasmus barátságával dicsekedhet, vele állandó levelezésben áll.⁶ A bécsi udvarban császári költő és történétíró. Erazmista magyar barátai között találjuk Thurzó Jánost és Szaniszlót, Jacob Pisot, Szalkay Lászlót. Ferdinánd 1527-es székesfehérvári koronázásán ő mondja az egyik dicsőítő szónoklatot.⁷ Mélyen fájlalja a magyar királyság bukását, a rázúduló megpróbáltatásokat; tervezett és elkészült művei „...a mohácsi vész utáni sötét korszaknak megfelelően csupa panaszok és a gyilkos vész leírásai.”⁸ A székesfehérvári koronázáson elmondott beszéd azért is érdemel közelebbi vizsgálatot, hiszen az rendkívüli alkalommal hangzott el, rendkívüli publicitást élvezett. 1527. november 3-án koronázták a pártján állók magyar királlyá Ferdinándot a székesfehérvári bazilikában, immár János ellenében. A koronázási szertartás szokatlan mozzanataként, még a koronázási mise közben, Velius

a király megbízásából és érdekében latin nyelvű beszédet intézett a gyülekezethez. A beszéd szövege rövidesen nyomtatásban is megjelent Bécsben Joannes Singrenius officinájában.⁹ A humanista retorikai arzenállal megírt szónoklatnak tehát egészen pontosan ismerjük születési körülményeit, politikai szándékát is. Alapvető célja: a jelenlévőkkel érzékeltetni Ferdinánd királlyá választásának helyességét, az egész ország sorsát jobbra fordító következményeit; a habozó, vagy éppen ellenséges távollévóktól is inkább – valódi érdekeiket felismerve – a mielőbbi csatlakozást várja. E szándékainak megfelelően válogatja meg a szerző retorikai eszközeit is, műve a *genus deliberativum* és *demonstrativum* jellemzőit mutatja. Királyi megbízata szerint úgy kell felépíteni szónoklatát, hogy abból kiderüljön a pannoniaiak hősiességük kiválósága a királyság kezdetétől a mai napig. Ragyogó tettek sorozata tárul szemünk elé, amelyek a pannon föld egészéhez, vagy egyes részeihez köthetők. A természet is megajándékozta e földet jótéményeivel, a bőség csodálatos változataival találkozhatunk, amelyek számbavétele és leírása még a legjobb szónokot is mármár lehetetlen feladat elé állítja. Isteni rendelés és a természet szabályai szerint is a halandó embereknek mindenkor egy főnek kell engedelmessé válni, ellenkező esetben az ország pusztulásba, romlásba sodródik. A magyarok ezért bölcsen és a megkötött szerződésekhöz hűen ragaszkodva, Ferdinándot választották királyukká. Ferdinánd a legnemesebb ősökkel rendelkezik, testvére a hatalmas császár: V. Károly. Magyarország súlyos csapást szenvedett el a barbár ellenségtől, sebek borítják testét. Gratulálhatnak néktek, magyarok, a többi népek, hogy ti kiváló nép, hős férfiak, oly nagyszerű királyt választottatok magatoknak: igazságosságban, kegyességben, méltóságban, hősiességben, a bőkezű adományozásban, nagylelkűségben kiemelkedőt. Uralkodása segítséget hoz a megrendült országnak, ellenségtől elfoglalt földjeit, városait visszahódíthatják. A hatalmas császár hozza majd birodalmából sok-sok fejedelem és népei segítségét.¹⁰ A segítséggel a vitéz pannonok népe visszanyeri régi erejét, amint azt régebbi századaink történelme is bizonyítja. Gyakran harcoltak rájuk törő ellenséggel, egyik legdicsebb hőstette Hunyadi Jánosnak volt a török visszaszorításával Nándorfehérvárnál, amit királyi gyermeke, Mátyás folytatott. Évszázadok óta már

*Európa élő védőbástyája, annak lélegző fala Pannonia, amelynek vitéz lakosai bőséges véráldozatukkal sok más nép szabadságát és életét oltalmazták: „Fuerunt aliquot iam saeculis Pannonii ceu viva propugnacula, et spirantes muri totius Europae adversus potentissimos crudelissimosque hostes, quorum impetus horribiles fortissime sustinuerunt, suoque ipsorum spiritu, ac sanguine, quem saepenumero volentes effuderunt, caeterarum gentium libertatem defenderunt.”*¹¹ Láthatod, ó dicső király, most azokat a nemes és vitéz férfiakat, akik körülötted állnak, felragyogó szemükben a harci vágy tüze villan föl. Bennük él az olthatatlan vágy összecsapni az ocsmány ellenséggel, hihetetlen tűz ég bennük, hogy az elmúlt évek összehasonlíthatatlan pusztításait és öldöklését megbosszulják. Felséges királyom, ez lesz a Te néped!¹² A lelki, erkölcsi erények laudatioja után a király figyelmébe ajánlja a szónok országának természeti kiválóságát, gazdagságát is. *Fertilitas Pannoniae* – Pannonia természeti gazdagságának bemutatása következik. Megjelennek ebben a termékeny szántóföldek, domboldalak gyümölcsösökkel, a halakban gazdag folyók. Nincs olyan hely sehol az országban, ahol az ősi Liber és Ceres ne versengtek volna egymással azok csodálatosan termékeny és bőven termővé tételében. Minden fém ere ott van a hegyekben, vagy fölbukkannak a patakokban. Gabonáját, baromcsordáit, nyájait messze földön ismerik, hiszen már hosszú ideje szállítják, terelik azokat Germaniába és Italiába. Méltán mondják, hogy Pannonia sok nép élettára, kamrája. „... de Ungaria satius erat tacere quam pauca dicere, quae haud ulli terrarum cessura est, si spectes ubertatem agrorum, collium fructuosas declivitates, pastionum exuberantiam, fluminum multitudinem piscosissimorum. Non est nunc locus, ut situm ejus ac regiones singillatim enumerem, in qua est perpetuum Liberi patris et Cereris inter se certamen beneficio admirabili copiae et foecunditatis. Nullo non genere metallorum, sed auri praecipue copia montes gravidi sunt, et multi resplendent amnes. Sale abundat incredibilem in modum. Animalium vel ad usum hominum, vel ad vescendum procreatorum indeficientia armenta et greges, in Germaniam bonamque Italiae partem hinc quotannis aguntur; adeo ut verissime dicamus, Ungariam promptuarium inexhaustum esse caeterarum nationum.. Breviter, omnibus rebus, quas natura ex

benignissimo terrae sinu profundit, Italiae una est par, multis etiam, ac praecipue metallorum varietate ac copia, longe superior; praestantia vero eorum ac pretio omnibus antecellit.”¹³ Magunkon érezzük itt a templomban az ide temetett nagynevű elődök, hős királyok szempillantását. Eltemették már, de nincs-e újra közöttünk Mátyás király? Most feltámaszthatjuk újra hadi dicsőségét, erényeit, segít ebben a most választott ifjú király.

Ursinus Velius szónoklatának fogalomkészlete, érvrendszere újból megjelenik majd verses művében és erősen befolyásolja korabeli magyarországi versszerzők alkotásait.

Az 1529-es Bécszet támadó török ostrom és az 1532-es újabb fenyegető hadjárat rémületében írta *Querela Austriae* c. művét, amelyben Austria királynői, allegorikus alakja folyamodik segítségért nővéréhez, Germaniához.¹⁴ Az allegorikus jelleg kialakításában – láthatóan – inspirálták Erasmus művei. (*Querela Pacis, Laus stultitiae*) Az irodalmias verses forma ugyanakkor politikai hevületű, konkrétságú, ahol a szorongatott Austria kétségbeesetten hivatkozik a már prédául esett Magyarországra: maga is így járhat, ha segítség nélkül marad. Emelkedett hevületű retorikával sorolja föl a barbár ellenség rettentő pusztításait, de mégis bizakodó: segít a Szent Római Birodalom és hős császára. Ursinus megtartja az epistola fikcióját, hiszen címe szerint is *Querela Austriae, sive Epistola ad reliquam Germaniam*: az allegorikus heroidák kezdő formuláját használja:

Üdvözlégy, te hatalmas nagy Germánia, halljad,
Sok sebből vérző Ausztria, íme köszönt.
Ausztria jaj, már-már szomszédja a vad törököknek,
És az a sors veri majd, mint ami Pannoniát.¹⁵

A szerző szorososan összetartozónak ítéli Pannonia és Austria sorsát végig az egész művön, Magyarországból saját védelmezőjét látja: clypeus, murus, scutum. Rhodos után mindjárt Pannonia esett el a török csapásai alatt:

Hosszú ostrom után elesett a dicső Rhodosz is már,
Rögtön utána a cél Pannoniában a kincs.

Elhagyták a királyt, s elhullt Lajos úr a csatában,
Égő fáklya repül, s lángol az ős Budavár.¹⁶

Hosszasan sorolja föl a segítségül érkező birodalmi népeket, a távoli spanyoloktól a Duna, Rajna, Elba, Odera folyók mentén lakókig, mindegyiknek röviden elmondva jellemzőit és dicsérve őket. A közel ötven sornyi felsorolás legvégére tartogatja annak a megnevezését, aki maga is pártfogást érdemel, oly régóta védelmezte szomszédját s végveszedelmükben egymásra szorulnak. Hiszen már száz esztendeje oltalmazta kiontott vérével Ausztria földjét is; Pannónia letiport hősei hátha visszaszerzik régi legendás erejüket és újból segítséget hoznak.

Ipse etiam infractas reparat pro tempore vires
Pannonius, nostram qui modo spectat opem.
Et merito centum iam qui prope traxit in annos
Bella, sua tantum fretus in hoste manu.
Quisquis suo nostros defendit sanguine fines
Hactenus extremi nescius auxilii.¹⁷

Pannoniához hasonlóan Austria is áldozatul eshet, pedig mily gazdagsággal büszkélkedhetett a magyarok földje! Terjedelmes felsorolásban tárja elénk Magyarország hajdani természeti gazdagságát; a XV. század végétől megjelenő, majd a XVI.-ban megszorodó *Pannonia fertilis (Fertilitas Pannoniae)* toposzának képeit rajzolja meg:

Óvd eme országot, s vagyonától fosztva ne hagyd el,
Bátran véd meg a két egynevű Pannoniát.
Messze mögöttük kullog a gazdag Itália földje
És boruk is finomabb, mint a falernuszi bor.
És te talán habozol gőgödben védni e tájat,
Hogy ne legyen Bacchus még szabadabb s a Ceresz.
Kell-e nekem felhoznom a bővizű furcsa folyókat?
Kész csoda: bennük a sok hálnak alig jut a hely.
Szép tavait bámuljam-e inkább, gyógyvizeit tán?
Csendes időjárást, mit kap az égtől e táj?
Mennyi liget terül el, de vadászni is itt a sok erdő,

Hálóval madarat vagy vadat ejt a vadász.
Nem tudom én, földjében ezüst több, tán az arany több,
Mert hihetetlen sok kincs, mit a bánya kiád.
És lám, mennyi az érintetlen só meg az érc még,
Mily sokféle nemes fém kerül onnan elő.
Az meg alig hihető, a hegyekben furcsa rög is van:
Márványkő ez a rög, termi a bányagyomor.
Zöld mezein sok csordabarom hízik legelészve,
Szarvasmarha gulyák s gyapjat adó juhok is.
Mert ez a föld nevelőanyaként táplálja az élők
Nagy seregét, amiket létrehozott a világ.
Szült paripát harcokra, lovat nagy szüggyl a hámba,
S nemcsak jók e lovak, számuk is egyre nagyobb.
Gyengébb már Epirusznak a hírneve, bár lovakat még
Ad gyönyörűt, nemeset s számra se nem keveset.
Itt ez a föld békében népeket éltet örömmel,
Harc idején védi őket a hősi erény.¹⁸

A declamatio, exclamatio és lamentatio hangneme jellemzi végig Ursinus versét, nagy hangsúlyt helyezve arra, hogy az imitatio és aemulatio elveit alkalmazva Vergilius, Ovidius műveit kövesse számos helyen.

Ursinus Velius műve a kortárs német közvélemény azon – talán kisebb – részéhez tartozik, amelyik föltétlen rokonszenvvel és együttérzéssel figyeli a magyarság halálos küzdelmét a törökkel, de benne úgy látja *saját* védelmezőjét, hogy Magyarország továbbra is az egész kereszténység védőbástyája marad.

Rubigallus *Querela Pannoniae...* c. műve Ursinus Velius *Querela Austriae* című terjedelmes versét tekintette műfaji és formai mintájának. Megtartja a levélforma jellemzőit, ennek formulái főként a kezdésben és a befejezésben jelennek meg:

Ó, Germánia „jólétet” küld íme köszöntve
Az, kinek éppen nincs sem java, léte se már..
Éppen ezért szívből, Germánia, újra kívánom:
Élj, élj még te soká, adjon az Isten erőt.¹⁹

Pannonia végig egyes szám első személyben beszél, sokszor monológyszerűen önmagát mutatja be, szenvedéseit sorolja föl, de gyakran vált dialógusra formailag: szavait Germaniához intézi egyes szám 2. személyben. Germania a hatalmasabb, idősebb nővérként jelenik meg (Soror), különösen az evokatív fordulatoknál bukkan föl ez a megszólítás. Pannonia a vad géta által leterítve annak lábainál hever: Dum iaceo saevis obruta pene Getis. Visszatekintve szomorúan emlékezik meg arról, hogy már háromszor három évet töltött be a fénylő Phoebus tűzokádó lovaival mindent megvilágítva, mióta vérengző fegyvereivel országomban pusztít a géta. Itt nyilván nagyjából a Mohács óta eltelt évekre gondol. Különösen fájdalmas ez a pusztulás, hiszen Pannonia hajdan maga is bővelkedett vitézi erényekben, most földézi ezek emlékét. A vers több pontján használja ezt a szerkesztési elvet, felsorolja a múlt értékeit, mellette pedig a jelen gyötrelmeit részletezi, ezzel drámai feszültségű értékütközés válik uralkodóvá e szerkezeti egységekben. Még fájdalmasan közeli a mohácsi csatavesztés emléke, az áldozatul esett király, Lajos is előbukkan a múltidézésből.

Jóllehet, ellenség ezelőtt is tört a hazára,
Ekkora nagy romlást még sose ért meg e föld.
Sőt inkább a határtól messze mi űztük az ellent,
Gyakran a kardunkkal ezt cselekedte kezünk.
Ám a jelenben, jaj, nyomorulttá tett a kegyetlen
Sors, mely mostohaként még sose bánt velem így.
Mert amikor Lajosunk elhullt ádáz csata közben,
Harcolván értem védni akarta hazánk,
Akkor hulltam el én is, örökre lerogyva a földre,
S környülvett Mohamed sok katonája legott;
Attól fogva a harc sose szűnt, ó Isten az égben,
S míg így dúl a csatánk, elfogy az összes erőm.
Mert nem elég rablott kincsünk, már vért is akarnak,
S nagy-nagy öröm, ha a kard szívbe hatolva piros.²⁰

Ezt a rettenet képei követik, szenvedéllyel és stiláris erővel jeleníti meg a vad martalóc ellenséget és a kiszolgáltatott védtelenek szenvedését közel ötven soron keresztül. Áldozatul esnek a

barbár pusztítás során ifjak és öregek, anyák és csecsszopó gyermekeik. Az anya karóba húzva látja gyermekét, de még az anyja méhében rejtőzöt is kimetszi a szörnyeteg. A férfiakat pedig barom módjára terelik végzetük felé, szerte a láthatáron a kiomlott vértől vöröslik a föld.

Láttam elég sokszor, hogy az ellenség a raboknak,
Hóhér módra bizony, sorra levágta fejét.
Azt is látta szemem: folyamokban folyt a mi vérünk,
És körülöttem a föld vérrrel itatva piros.²¹

Pannonia rezignáltan fordul az Isterhez: mérhetetlenül hosszú léte alatt látott-e már ily barbár és ádáz, gőgös ellenséget; messze hegyekből eredve, sok-sok országon átfolyva szörnyűbbet ugye még nem tapasztalt? A pusztulás, szenvedés már – már fokozhatatlan örvényébe vezetnek Pannonia szavai, innen nyújtja kezét, szavát küldi esdeklően segítség után. E módszer visszatérő szerkesztési elv, még két esetben él vele Rubigallus: megnyitja, megmutatja a gyötrelmek mélységeit, innen hangzik el a szemrehányás és kétségbeesett könyörgés. Elpusztítják az ősök emlékét, csontjaikat kihányják koporsóikból, templomainkat, isteneink kegyhelyeit földülják. Már a *virtus* és a *hűség* is kiköltözött az emberekből, mindketten gyászruhában, úzóttan, ismeretlen utakon bujdokolnak. Sz szenvedéseinket hallván még az istenek lakóhelye, az Olympos is felnyögni látszik.

Ó a szegény Virtus már gyászra cserélve ruháit
Útról útra letér, s céltalan űzve bolyong.
Nagy fájdalomában csak a Hűség lép a nyomába,
Könnye özönként hull, nincs apadásra remény.
S jaj, gyakran még fent a magasban az istenek orma
Felzokog és sóhajt, látja ha, mennyi bajunk.²²

Bárcsak megengedné a zord végzet, hogy visszatérhetnének a hős Hunyadiak, s maga a dicső Mátyás. Rajtad áll Germania, adsz-e segítséget a bajban lévőnek, hiszen nővére vagy. Amennyiben nem segítesz, családod vagy, magad is bűnössé válsz Pannonia szenvedéseiben. A vers második fele újra meg újra igyekszik

folkelteti Germania lelkiismeretét, de nem riad vissza a korholástól, keményebb bírálattól sem. Erre minden oka megvan Pannoniának, hiszen oly sokszor oltalmazta saját testével, vitéz katonáival nővérét, ezért várhatja most el a viszonzást. Pedig ha nem segít, gőgös érzéketlenségével nemcsak szenvedő nővére kerül végveszedelembe, hanem vele Germania is. A történelem bizonyítja, ezzel az ellenséggel csak összefogva lehet eredményesen szembeszállni, ha késlekedünk, mindketten elpusztulhatunk.

Gyűjtsd hát össze hatalmas erőd, Germánia, végre,
És mit csak te tehetsz, verd le, alázd meg e fajt.
Ám ha soká mozdulsz, s mivelünk se törődve cselekszel,
Hulltom után egy vár: rád is a semmisülés.
Mert ha reám még egyszer rám szakad ekkora romlás,
Téged sem kerül el holnap a semmisülés.²³

Legutóbb is Pannonia önfeláldozó hősiessége űzte vissza a támadót Germania közeléből, a szerző itt nyilván Kőszeg 1532-es bátor helytállására céloz.

Akkor is ott, Nővér, láthattad a hosszú csatában
Téged is óvtalak, ám bérem a tűz meg a vér.
Mert amidőn ez a rettenetes zsarnok tereád tört,
(Sátán adta nevét, mert a pokol fia ő)
Akkor a hadseregünk tüstént megverve elűzte,
S Ausztria zöld mezeit látni se tudja ezért.²⁴

Pannonia azonban nemcsak bőven ontott véráldozatával érdemli ki Germania segítségét, de e föld egykori és részben még most is meglévő gazdagsága oltalmat kíván. A XVI. századi irodalom és politikai publicisztika egyik gyakori toposzaként a „gazdag Pannonia” képét rajzolja föl 30 sorban Rubigallus: *fertilitas Pannoniae*. A világ számos mesés gazdagságú országát múlja fölül e föld. Kövérebb földjei vannak mint Krétának, Líbiának, itt bővebb a termés, Epirus lovait fölülmúlják az itteniek. Erdői, mezői vadban gazdagok, folyóiban halak sokasága úszkál, hegyeit pedig a legdrágább és leghasznosabb fémek hálózák be.

Végül ezért hasson rád, mennyire gazdag ez ország,
Kincsei nagy számán ámul az isteni kar.
Mert ez a gazdag föld más mindent messze felülmúl,
Libia gazdag ugyan, ám vele szembe szegény.
Kréta borát ki dicsérni akarja, dicsérheti untig,
Ám a mi jó boraink jobbak a krétainál.
Távoli szép Epirusz híret csodaszép lovak adják,
Mégis elismeri már, győztes a Pannoniánk.
Ó hogyan említsem fiatal szép marhagulyáit,
S halban vannak-e még ennyire dús folyamok?
Mondjam-e szép ligetít s a vadásznak kellemes erdőt,
Melybe ha lépsz, hidd el, lelked erőre kap ott.
Eljöhet ám, ha akár Pancháia, gazdag aranyban,
Itt elveszti hírét, hírneve füstbe megy itt.
Van hegye, ő a határ szkíták és Pannoniánk közt,
Szkítáknál Boreász hozza a hófuvatot.
Szép ez a hegy s gazdag, sok fémét nézve csodálják,
Minden fém ragyog itt, csillagos ég amiként.
És ahogyan dús érrendszer van az emberi testben,
S hordja a testnek szét mind, ami élteti őt,
Éppúgy más-más fémerek átjárják a hegyet bent,
S szállítanak minékünk sok nemes ércdarabot.
Egyes erekben az ólom az úr, máshol meg a vas több,
Persze van ér olyan is: terhe a sárga arany.
Sárga aranyt viselőknék gógtól duzzad a keblük,
Ámde az ott mégis büszke, hogy érce ezüst.²⁵

Ezt a gazdagságot kell megvédelmezni, ez mindenkit megindít.

Ám hamarébb tudok én kikeletkor szedni virágot,
Mint elmondani azt mind, ami még az enyém.
Jobb, ha te itt a saját szemeiddel nézed a kincsem,
S sorra kipróbálad, mindnek a haszna milyen.
Indítson meg a kincs, de szivedből fájjon a testvér,
Kit nyom az ellenség, s senki se fékezi őt.²⁶

Hiszen más nemzetek sokaságában már fölébredt a könyörület és segítő szándék, küldik az európai nemzetek katonáikat: jönnek a

bajorok, *svédek*, a harcos franciák, *szászok*, thüringiaiak, hesse-
niek, brandenburgiak, de a helvétek is. Vannak közöttük távoli
iberek, tiroliak, belgák frízek, morvák és sziléziaiak, hős csehek;
hogyan hiányozhatnának hát közülük éppen a soror fegyveresei?
Ragadj hát fegyvert, győzni fogsz, hiszen a szerencse támogat és
maga a hatalmas Juppiter.

Mind ide futva siet, kiknek vize végig az Iszter,
És a hatalmas Rhône, ott ered ő nyugaton.
Most hát ezzel az összesereglett nagy seregeddel
Ronts a törökre, akik mind Mohamed fiai.
Bízzál, mert sereged most győz, a Szerencse segít majd,
Juppiter is bólint, védi a terveidet.
Pusztítsd hát el a zarnokot, ó Germánia, végre,
Védj meg a testeddel, érted is így teszek én.²⁷

Belső széthúzás is fokozza a gyötrelmeket, reménytelen fájdalmá-
ban Pannonia nővére lábaihoz veti magát.

Ámde mivel belső széthúzás gyötri a népem,
Bár fáj, kényszerből lábad elé borulok.²⁸

A befejezés mégis bizakodó, segítsége nem csak a szenvedőnek
hoz enyhülést, de jótéteményével Germania örök hírnevet és
dicsőséget szerez magának.

Rubigallus műve főként ókori irodalmi hagyományokat, min-
tákat követ. *Miloslaus Okál* kritikai kiadása meggyőzően doku-
mentálja, legfőbb ihletője Vergilius (Aeneis, Georgica), Ovidius
(Tristia, Heroides, Epistulae ex Ponto, Metamorphoses, Fasti).
Azonban meghatározó minta volt Ursinus Velius már említett
Querela...-ja is, 48-50 sora szolgált imitatio mintául. Keresztény
fogalmak alig bukkannak föl benne, meghatározó mitológiai figu-
rái antikok; az emberi világ történéseit Fortuna és a fatum
igazgatja, vagy Juppiter, de nem a Gondviselés. Egyszer ugyan
fölbukkan a keresztény hit szenvedése is, mint a megpróbáltatá-
sok egyike, de csak négy sornyi terjedelemben.²⁹ Pedig a magyar-
ság XVI. századi ábrázolásaiban és önjellemzésében igen gyakori

a *defensor fidei* minősítés, de Lajos király itt *a hazáért harcolva* esett el: *cecidit saevis Ludovicus in armis pro patria pugnans...*

A versben gyakran bukkan föl az a fordulat, amelyben Rubigallus a magyarság hősi áldozatvállalását emeli ki, amelynek során vitézi elszánással oltalmaztuk mindig Ausztriát és Germániát, az országunkon átnyomulni igyekvő törököt föltartóztatva. Ez tulajdonképpen a *Propugnaculum Christianitatis* új, redukált változata. Redukált, mert a *védőbástya-toposz* Mohács előtti változatához képest jóval szűkebb; átfogó ideologisztikus feladat és küldetés helyett pragmatikusan politikai jellegű: katonailag – stratégiaileg két egymásra szoruló ország védelmi érdekeltisége a mindkettejüket fenyegető hatalmas harmadik hatalom ellen. Rubigallusnál Magyarország csak Németország védőbástyája immár.

1545-ben újabb Rubigallus verseskötet jelenik meg Wittenbergben *Epistola Pannoniae ad Germaniam recens scripta* címmel.³⁰ A kis kötet több részből áll. Legelső Ioachimus Camerarius nyolcsoros disztichonban készült ajánlása: *Pannonia afflictia Germaniae* címmel. Ez igen határozott felszólítás, hallgassa meg a nővér Germania a szorongatott testvér panaszát; Istennek tetsző dolog a vad tyrannus ellen harcolni, de ha elutasítja a jogos panaszt, féljen, mert rá is lesújthat a büntető fátum. (...si dura negas iustas audire querelas, tu quoque ne videas mox tua fata, cave!)³¹ *Gyalui Torda Zsigmond* húszsoros disztichonja követi ezt. Istennek tetszőt végez Germania, ha segít a bajba jutottnak, hiszen ezért kapta a hatalmat. A harmadik rész Quirinus Schlachernak szóló verses ajánlás, aki selmecebányai előkelőként Rubigallus támogatója. A 40 sornyi disztichon tulajdonképpen párbeszéd a szerző, Quirinus és az allegorizáltan megjelenő Pannonia között. A szerző széttéekintve a Kárpátok legmagasabb ormairól, szemei előtt megjelenik a *szomorú asszony* (foemina moesta): Pannonia. Sötét gyászruhája vérrel mocskolt, kábult vérző sebeitől, szomorú arcán panaszló szavak sokasága. A szerző bátorító szavaira megtörten válaszol, szülőanyámnak, Európának vagyok elhagyott gyermeke.

Én Európa leánya vagyok, de magamra hagyott ő,
Névben Pannoniát s tört jogarát viselem.³²

Menj Germaniába és panaszló szavaimmal együtt add át ezt a levelet nővéremnek. (...ecce, sorori suprema reddas scripta notata manu.)³³ Bőven hullottak könnyei és kért, hogy menjek utamra. A szerző ezt követően ígéretet tesz, a legmagasabb pártfogókat igyekszik megszerezni, ehhez Quirinus közbenjárását kéri. A negyedik rész (264 sor) a tulajdonképpeni levél, amit Pannonia bízott a szerzőre: *Pannonia Germaniae*. Ellenséges végzet sanyargatja az országot, tán a csillagok haragja szövetkezett? A legdurvább sziklát is kivájják a lágy hullámok és a vas is elkopik, de az én sok-sok könyörgésem téged nem lágylít meg. Durvább vagy a sziklánál és a vasnál, de a kicsinyeit gondozó vadaknál is. Te pedig a legközelebbi, véreddel rokon testvért hagyod galádul cserben. Hová tűnt régebbi nagyjaid korábbi vitézsége? Fölbukkan a védőpajzs-gondolat, de megint csak Germaniára vonatkoztatva.

És amikor – sokszor – fegyverrel tört a török rám,
Pajzsként álltam elé s téged is óvtalak én.
Ám mivel úgy véltem, majd árt seregednek e horda,
Mindent vállalván egyre fogyott az erőm.
Éveken át így védtelek én hős fegyvereimmel,
Szenvedtem, túrtam érted ezernyi veszéyt.³⁴

Ennek bizonyítására 40 soron keresztül terjedelmesen, részletezően felsorolja a nikápolyi csatát követően vívott törökellenes hadjáratokat, ütközeteket. Különösen büszkén emlékezik vissza a Hunyadiak sikereire, a felsorolást Lajos halálával zárja. Visszontlátjuk a *Querela...* szerkesztési módját: a magyarság százötven éve vívott, egyre drámaibb küzdelmét mutatja be, ezt látva még vádlóbb a testvérnek hitt soror érzéketlen közönye.

Cserbenhagysz mégis, jaj, cserben azon katonákat,
Kik nagy birtokodért haltak a harc mezején.³⁵

Az epikus felsoroló rész után lázasan ajzott hevületű képek mutatják be a pusztítást tollal megörökítő és kardot forgató Pannoniát.

Bárcsak láthatnád arcom, képem, mikor írok,
Látnád könnyeimet, nem fogy az áradatuk.
Írok ugyan, de a toll, hidd el, mint lándzsa kezemben,
Párolgó nyele még, rajta a vér izamos.
Barmokként a leöltek kóbor lelkei súgnak,
Ők mondják, benned hála nyomát se lelik.³⁶

Rubigallus itt nyilván szorosan imitálja Ovidius *Heroides*ét. A levelet író, könnyeket árasztó és azt a levélre hullató hősnő alakja gyakori Ovidius művében, aki csapzott, tépett hajzattal, megszagattott ruházattal jelenik meg előttünk. A címzettet arra kéri a levélíró, hogy olvasva levelét, képzelje hozzá a kiomló könnyeket s a szenvedő arcot. A kardot szorító, zokogva levelét író hősnő alakja is ovidiusi allúzió nyomán kaphatott sajátos jelentést és igazodott a kor magyar viszonyaihoz.³⁷ E képsor a XVI. század irodalmában oly gyakran megjelenő sententia, az *Arte et Marte est dimicandum!* egyik változata. Mintegy a szimmetriatengely másik oldalán (a magyar hősi múlt fölsorolását követve), fölsorakoznak a jelen pusztulásának részletes képei. Ezt azonban az allegorikusan megjelenő Pannonia magára vonatkoztatott reflexiója zárja, mintegy az előző tárgyias képáradat lírai nézőpontú összegzése: *haec facies nostra est, haec sunt, germana...*³⁸ Kemény bíráló, haragvó számonkérés következik, amihez Rubigallus felhasználja a *germana* (édes nőtestvér) és a *germanus* (testvéri) szavak kínálta szójáték lehetőségét, hiszen azok nagyon hasonlítanak Germania elnevezésére.

Ámde mivel mint nővérednek nem sokat adtál,
Én panaszom jogosult, benned a szív kovakó.
Így tesz a mostohanővér, ám soha nem tesz az édes,
Még a hegyek futosó állata sem teszi ezt.
Mást kértem, de te elhagytál, elhagytad a nővért,
Tetted terhétől már sohasem menekülsz.³⁹

Vádoló fölkiáltásokkal tagolt gondolatmenet követi ezt, panasz és már-már gyűlölet váltja egymást: Germania nemcsak durván közönyös, olykor fegyverrel maga is szorongatja a szenvedőt. Pedig szörnyen meglakolhat ez a gőgös testvér, hiszen a végzettől,

a szerencsétől vezérelt mulandóság mindent lebír: leomlanak a régi városok magas tornyai-falai, tönkrezúzza ez a legyőzhető lennek hitt királyok birodalmát. Én magam is hatalmas voltam egykoron és most könyörögve lábaidhoz hullok; de jegyezd meg, a csillagokba írt végzet szerint magad is elpusztulsz.⁴⁰ Ha kebledben a sziklánál is durvább szív dobog, nem segítesz rajtam, de halálom után írd a sírkövemre: Amíg élt, harcolt a vad gétával, fegyveres kezével védte Germaniát, de az magára hagyta a szenvedőt:

Hogyha a kérésemnek nincs rád semmi hatása,
Mert a te kebledben sziklakemény a szived,
Akkor a végső kérésem, temetésem után tégy
Sírhalmomra követ, s rajta e sírfelirat:
Míg Pannónia élt és győztes fegyvere révén
Mindig visszaütött, gétasiker sose volt.
Akkor a hősei nagy, bátor szive tette erőssé,
Karddal védte magát, s védte a teutonokat.
Ámde midőn balsorsa, a végzete kezdte lenyomni,
S tetteiért jutalom, hála se érte el őt,
Összerogyott szomorún, nővére se nyúlt le utána,
Nagy jutalom volt ez annyi sok érdemiért.⁴¹

Améltatlanul elhagyott, majd saját sírfeliratát megíró és a halálra készülő hősnő, aki epitáfiumában vádolja az őt halálba kergetőt, ugyancsak ovidiusi allúzió: Didonak Aeneashoz írott sorai adták az imitatio alapját.⁴² Ezen ovidizáló imitációs technikát Rubigallus nyilván saját költői hajlama szerint is kedvelte, de kortárs költők sokasága adott néki ehhez ösztönzést. Különösen a német protestantizmus neolatin és német költészete inspirálta, az allegorikus heroidák olyan neves szerzőit ismerte jól, mint *Ulrich von Hutten*, *Eobanus Hessus*, *Ioannes Stigelius*. Mind a hármójukat emlegeti is név szerint Hodoeporicon c. művében.⁴³ (Részletesebben erről a későbbiekben szólunk.) Wittenbergi egyetemi éve alatt lehetősége nyílt az egyetemhez oly szorosan kötődő alkotók munkásságának beható megismerésére, ebben maga *Melanchthon* pártfogolta. (Később is fennmaradó személyes kapcsolatukat bizonyítja a „Phoenix Germaniae” Hodoeporicon

elé írott ajánló verse.)⁴⁴ Rubigallus verse több helyen is igen kemény hangon bírálja Germaniát részvétlensége, érdektelensége, esetleg ellenséges magatartása miatt. A vers az allegorikus heroida szabályai szerint fiktív párbeszéd s ehhez igazodva retorikus eljárással sorakoztatja föl érveit, hangoztatja igazát, igyekszik meggyőzni a másik felet. Rubigallus választott *irodalmi műfajának* szabályai szerint jár el, azonban tudjuk, az itt allegorikusan megidézett Germania közvéleményének, politikusi személységeinek van olyan csoportja, akikkel vitázni kell Magyarország megítélésében, értékelésében. Vitázni és védelmezni kell, mert a német közvélemény *jelentős hányada* élesen bíráló, olykor kifejezetten ellenséges a magyarsággal szemben. A Mohács utáni években *Johannes Cuspinianus* vádolja a magyarságot korábbi erényeinek elvesztésével, szemében a kereszténység védőbástyájának önfeláldozó harcosai mostanra egykori gazdagságuk romjain élősködő hitvány hetvenkedőkké, gyűlölködő, ám a törökök által legyőzött szolganéppé silányultak. Minél inkább pártoskodók, viszálykodók egymás között, annál inkább ostobán pompakedvelők: arany edényekből isznak, ezüsből esznek, a fejüket is arannyal halmozzák el. Nyakukat és testüket arany és ezüst ékszerekkel díszítik, lábukon ezüstsarkantyút hordanak. Ezzel azonban még nincs vége: ezüst és arany szerszámokkal, díszekkel halmozzák el lovaikat is. Lakomáikon, tivornyáikon harciasak és küzdeni vágyók, kiváltképpen az éjjel-nappal folyó ivászatokon. „Hungari, quorum regnum antemurale, et Christianitatis clypeus vulgo apellatur, inter se tam factiosi, tam discordes, tam segnes: ut in tanta rerum affluentia ex argento coenent: ex auro bibant: capita auro onerent: et torquibus ac catenulis colla, pectora monilibus et fibulis ornent aureis ac argenteis, pedes item calcaribus ex argento condecorant, toti splendidi. Nec dum luxus finis: onerantur et bestiae ac equi phaleris argenteis et aureis. Nec nobilis censetur, qui non abacum instruit auro argentoque onustum. *Alias autem nationes contemnunt, nec sinunt suppetias, nisi coacti, afferre. Quod si tulerint rogati: tum in eos desaeviunt quam in canes; quos alias natura oderunt, plane furibundi et dementes. Ac priusquam se talibus spoliarent divitiis: potus omnia sua Turco reservant, brevi omnia ablatur: ut olim Constantinopolitani cives, suo Imperatori auxilium negantes, omnia*

Turco servabant spolianda. Hungaris finitimi Germani, *in conviviis bellaces et strenui: praesertim cum noctes et dies bibendo aequaverint*, ac omnes cyathos exsiccaverint: nullas possunt nuptias, nulla convivias, nullos celebrare conventus; nisi ad extremam ebrietatem alter alterum ad pocula invitet, atque ita repleat... Atque id inter nobiles, praeesse debent Reipublicae, eamque tutari atque defendere, praecipue sit: nemoque censetur bellicosus, nisi fiat et ebriosus.”⁴⁵ Cuspinianus becsmérlő gyalázkodása a legfájdalmasabbat támadja: a magyarság harcias, katonai erényeinek elsilányulását s az azt tápláló heroikus eszményekből származó erkölcs széthullását. *Conradus Cordatus* 1529-ből származó prédikációja sem kíméletesebb, de bővül a magyarok „bűnlajstroma”: immár protestáns szemszögből nézve bálványimádás szörnyű vétke is terheli őket. Istentelenek, bálványozó módon Máriát imádják és *önhitten magukat a hit védelmezőjének tartják imádásaikban és énekeikben*, szívükből ellenségei a németeknek: „Der Ungern sonder sünde ist diese abgötterey das sie ia kein andern Gott haben, als den sie selbs Jhesus Maria, nennen und eben gleich anbetten. Das sie sich beschützer des Glaubens inn gepeten und gefangen unvorschampt genennet haben. Das sie den Deutschen an ursach von herzen feind sein.”⁴⁶ Az igazi evangéliumi hit tekintetében egyformán szemben áll a németekkel a török és a magyar, magához az ördöghöz hasonlóan: „Darumb wisset, das nicht allein der Turk mit allen abdrünningen Ungern, sondern auch all Teuffel widder euch sein werden die alle widder Deutsche Nation, zur nen von des heiligen Evangelions wegen.”⁴⁷ A magyarok a török szövetségeseként a Vajda vezetésével (nyilván Szapolyairól van szó!) a szomszédos németiség pusztulását akarják: „Wir sind unsern nachbarn den Ungern so wider yhr ehr und glauben mit sampt dem *Weyda* und etlichen andern die dem Turken mehr als uns günstig sein, ein schmach worden.”⁴⁸ Végül isteni büntetést kér az ádáz ellenséggé vált magyarokra: „Und vergilt unsern nachbarn den Ungern, so ab gefallen sein siebenfeltig yn yr schos yhr schmach damit sie dich Herr geschmecht haben. Sie müssen sich schemen und zu schanden werden alle die sich unsers ubels frewen. Sie müssen mit schand und scham gekleidet werden, die sich wider uns hoch loben.”⁴⁹

Gyorsan reagál a magyarországi eseményekre, Buda elvesztésére *Dietrich Veit* 1542-es prédikációja is. Harcos protestánsként keményen támadja a pápistákat, pápát, püspököket. S mivel ezen „istentelenségek” bőven vannak Magyarországon is, így súlyos elmarasztalása ennek arányában jut a magyarokra is: „Was jemerlicher abgötterey hat nur Ungern mit der junckfraw Maria triben?”⁵⁰ Amilyen mértékben megjelennek valahol a vétkek, fordulnak el Isten ígésétől, úgy válnak méltatlanná a Gondviselés kegyelmére: „Also die land, so der Türck zum theyl ytzund hat unter sich bracht, als das Königreich Ungern, und Walachi, zum theyl hefftig plaget hat und noch, als Ostereich, Steyr, Kernten und andere anstossende landschafften da ist zu besorgen, wir können auch nit vil von rechtem Gottes dienst rhümen. Denn was für abgötterey inn Ungern gewesen und wie hefftig die Ungerischen Bischoue drob gehalten und sonst haus gehalten haben, weisz man guter massen gnungsam... Denn weyl die sünde noch auff uns ligen, so ist der Türck ungeschlagen, und mus glück haben. Wie wir leider *den nechsten sommer erfahren haben, da man so lang für Ofen gelegen*, aber nichts außgerichtet, ja da man die Stat des nachts geoffnet und etlich Kriegsvolck schon hin ein in die gassen bracht hat, ist dennoch nichts außgerichtet und entlich unser volck uberfallen und schentlich erlegt worden.”⁵¹ A bűneiben is egyre mélyebbre süllyedő magyarság szükségképpen válik immár egészen a török martalékává, olyannyira, hogy *Magyarország többé már nem is létezik, az egész Törökországgá lett*: „Jedermann weisz, wie nun etliche Jar bey unserm gedenken, der Türck je lenger ye neher zu uns gerückt und ymmerdar jerlich mehr schadens der Christenheit hat zugefüget. Aber sündertlich yetz den nechsten Sommer hat er das Ungerlandt erobert, *das es nit mehr das Ungerlandt, sonder ein Türkei ist*, sintemal der Türck daselb gewaltig herschet und schier alles ynnen hat.”⁵²

D. Veit, C. Cordatus és J. Cuspinianus ellenséges, bíráló álláspontjának bemutatása mások idézésével még szaporítható lenne. Mindez azonban elegendő bizonyítéka annak, hogy Rubigallus – és a többi (később tárgyalandó) kortárs szerző: Purkircher, Kassai Dávid Zsigmond, Zsámboky János, Sylvester – műveiben reagál a német közvélemény magyarságot támadó rétegére, nem csupán a heroida irodalmi műfajának törvényei szerint jár el, amikor

könyörtelennek, érzéketlennek, gőgösnek, részvételennek mutatja soror Germaniát; megértéséért, támogatásáért esdekel és védelmezi Magyarország erkölcsi, katonai, politikai értékeit, minél meggyőzőbben utasítsa el a rágalmazó állításait s ébressze rá súlyos tévedésére. *Polemikus szándékot* is kell így tulajdonítanunk e verses műveknek, ahol a másik fél most itt ugyan nincs jelen, de sok alkotásban hangját hallatja. A polémiára alkalmassá teszi e verseket *latin nyelvűségük*, hiszen így tudomást vehet róluk az európai közvélemény, megjelenési helyük is a külföld: a német nyelvterület valamely városa: Bécs, Regensburg, Wittenberg.

Rubigallus a heroida műfaji szabályait követi, amikor Pannonia szagztatott ruhában, zilált hajjal, vérző arccal és könnyes szemekkel jelenik meg elgyötörten; *önmagát Európa elhagyatott gyermekének vallja*. A költői megjelenítés az allegorikus heroida formanyelvén történik, azonban tudjuk, ez egybevág a magyarság Mohács utáni nemzeti-történelmi tudatának *önértékelésével*. Éppen úgy, ahogyan azt *Benda Kálmán* – sokáig méltatlanul mellőzött – kutatásai bizonyították: „Mátyás Magyarországnak mérhetetlen önbizalma a Jagellók alatt fokenként tűnik el ... Áldozatnak érzi magát a magyarság. Elhagyottan Európa keletén, kitaszítva, akinek kötelessége saját pusztulásával és romlásával felfogni a rettentő csapást ... A harcos szittyia öntudat Moháccsal, a köznemesség jagellókorai nagy politikai jelentőségének hanyatlásával teljesen eltűnik ... magabízása rövid évek alatt kicsinyhitűségbe, soha nem látott elkeseredésbe zuhan.”⁵³ Történelmi források sokaságával bizonyítja Benda Kálmán nemzeti önértékelésünk ekkor zajló drámai átalakulását, s ha vizsgálódásai nem is terjedtek az általunk kutatott irodalmi művekre, azokat nyugodtan illeszthetjük Benda forrásai mellé. A később tárgyalandó műveknek szinte mindegyikében meghatározó mozzanatként van jelen (Sambucus, Purkircher, A. Gerardus, Kassai Dávid Zsigmond) a magyarság önszemléletében egyre jobban elhatalmasodó *elhagyatottság-érzet*, melyet táplál a törökkel folytatott küzdelem fájdalmas esélytelensége s a keresztény Európa – lényegében – érdektelensége, ahogy a halálos harcát folytató egyedül marad. Ami a történelmi forrásokban – oklevelekben, missilis levelekben, krónikákban, diplomáciai jelentésben, követjelentés-

ben, hitlevélben, politikai szónoklatokban – fogalmilag kifejtve, politikailag értelmezve jelent meg, az találkozik itt az *allegorikus heroida* esztétikailag megformált műfaji jellemzőivel; művészi kifejezőjévé válik. Most egyedül Károly (nyilván V. Károlyról van szó) hatalmas birodalmától remélhetjük a menedéket, a törökkel szembeni védelmet. Oly hatalmas birodalmat hozott létre, mint Augustus óta még senki, uralma alatt visszatérhet az arany évszázad (*aurea saecula*), ahol kegyesség, egyetértés virágzik, porba sújtja a barbárt, s népeinek új Augustusa lehet. Rubigallus ezen várakozása szervesen illeszkedik a *kortársak reformátori szemléletéhez*, nem holmi szervilizmusból táplálkozó aulikus retorika. Hogy mennyire nem az, bizonyítja *Melanchthon* példája néhány évvel korábról. *Danielis enarratio* címmel adja ki Dániel könyvének exegetikai magyarázatát 1529-ben, egész művét *Ferdinándnak*, Magyarország és Csehország királyának, Ausztria főhercegének (Inclyto Regi Hungariae ac Bohemiae, Archiduci Austriae, Domino suo Clementissimo...) ajánlja. Aki császári testvőre (V. Károly) mellett a második legfontosabb méltóság a birodalomban (quia in hoc imperio secundum fratrem principem locum obtines), de hozzá hasonló erényekben bővelkedik: meggátolhatja a keresztények egymást emésztő politikai és vallási gyűlölségét, védelmezheti a tudományok-művészetek értékeit, de kiváltképpen a hit igazságait, a megtisztított hit (*repurgata doctrina Ecclesiastica*) képviselői pedig durván nem nyomatnak el, végezetül pedig győzedelmesen visszaszorítja a barbár törököt. Levélszerű prózai ajánlása mellett Melanchthon közli *Georgius Sabinus* latin nyelvű allegrórikus heroidáját is *Germania ad regem Ferdinandum* címmel.⁵⁴ A heroida műfaji szabályai szerint jár el: alkalmazza a levél nyitó és záróformuláját, esdeklő szenvedésében a király lábaihoz rogy (*Hoc iaceo multis tempore pressa malis*), hajdani ragyogó külseje eltűnt, a pompát és ragyogást fölváltotta a gyász, szenvedés:

Láthatod, íme milyen nyomorú, bús mostani sorsom,
És hogy az országom helyzete még szomorúbb.⁵⁵

Ádáz belső viszály tépi-szagatja belülről az országot s így az könnyű prédájául eshet a legveszedelmesebb ellenségnek, a töröknek:

Országszerte a széthúzás meg a lázadozás van,
Mindez idézi elő nemde a sok bajomat?
Suttogják, mondják, hogy a vad török újra reánk tör,
Ez bizony így van már: baj soha sincs egyedül.⁵⁶

A török megjelenése a dánieli negyedik birodalom része, a negyedik fenevad kinövő kis szarvacskája. Ezt azonban csak Ferdinánd és császári bátyja törheti meg, ehhez pedig meg kell fékezni az ádáz belső háborút és a vallási gyűlölködést:

Ám mielőtt te a külső ellenségre kiszállnál,
Törd le a bentit előbb, így jön a béke közénk:
Verd le az ádáz hitbeli villongás okozót.⁵⁷

Bár a dánieli negyedik birodalom fenevadjának kinövő szörnyetege a török, legyőzni csak te tudhatod. Ezért fogj fegyvert, harcod dicsőséget szerez néked és sikeres lesz az egész kereszténységnek:

Hát ez a szörnyű faj már megjött, ő a török had,
Mondják, hadba vonul, Isten a célja megint.
Ezt a fejet kell végre leverned, törd le a szarvát,
Hadd múljon ki e szörny földön a lábad előtt.
Rajta, király, nosza, bátran szállj ki a harci mezőre,
És te hitetlen nép, végre lakolj, te török!⁵⁸

Győzelmed ünnepelni fogják a költők és a múzsák, megszabadulnak rabságukból a tudományok.

Melanchthon és G. Sabinus szemlélete jól nyomon követhető Rubigallus versében (ahogy többi szerzőnk esetében is). Azért is néztek ekkor még oly nagy várakozással a császárra vagy a királyra, mert részben hittek a protestantizmus és a császárság ideológiai-politikai kompromisszumában, részben pedig a pápaság helyett – a törökellenes küzdelmet annak kezéből teljesen

kivéve – a császár (király) vezetése alatti világi erőket hitték hatékonynak a török ellen.⁵⁹

Rubigallus egyik mintája most is Ursinus Velius, de gyakran folyamodik újra Vergiliushoz (Aeneis), Ovidiushoz (Tristia, Epistulae ex Ponto, Metamorphoses, Fasti). A válsztott szituáció is magyarázza, fájdalmas hangú leveléhez legfőbb ovidiusi minta a *Heroides*. Világszemlélete hasonló az előzőhöz, a humanizmus elveihez alkalmazkodik; most is a Fortuna és fatum törvényei jelölik ki az emberi világ mozgásterét, a Gondviselés nincs jelen ebben az erőterben.

A kötetke két utolsó verse *Georgius Rotaller* műve, a szerző wittenbergi ismerőse.⁶⁰ Az első vers közvetlenül kapcsolódik Rubigallus művéhez: *In querelam Pauli Rubigalli carmen*.⁶¹ A 32 soros disztichon Rubigallus verséhez igazodó *adhortatio*, amely nagyjából megismétli az előbb bonyolultabb kompozícióval, epikus részletességgel kifejtett szituációt. Pannonia és soror Germania párbeszéde zajlik, de nem egyes szám első személyben, hanem auktoriális formában. A másik vers (Ad Paulum Rubigallum) dicséri a szerzőt, hogy művével is szorongatott hazáján szeretne segíteni.

2. *Pannoniae Luctus*

1544-ben jelenik meg Krakkóban *Hieronimus Vietor* nyomdájában a *Pannoniae Luctus*. Quo principum aliquot, et insignium virorum mortis, aliiq̄ue funesti casus deplorantur, című verseskötet.⁶² A latin – néhány kivétellel görög – nyelvű antológia 88 verset tartalmaz. Szerzői a magyarországi és az ehhez szorosan kapcsolódó bécsi, krakkói latin nyelvű humanista irodalom költői-verselői, irodalomtörténeti kutatásunk mindaddig mégis alig vett tudomást e verseskötetről, ezt módosítja *Hopp Lajos* mostanában publikált tanulmánya.⁶³ Köztük van Joachimus Cameraarius, Georgius Logus, Joannes Langus, Georgius Vernerus, Laza-

rus Bonamicus, Valentinus Ecchius, Clemens Janicius, Anselmus Ephorinus, Stanislaus Glandinus, Johannes Rosinus, Ludovicus Brassicanus, Caspar Ursinus Velius, Joannes Antonius Cassoviensis. A szerzők közül többen tartoznak a bécsi egyetemi-udvari *erazmista csoport*hoz, magával Erasmussal ápolnak jó kapcsolatot: így a már említett Ursinus Velius, J. Camerarius, a hazaiak közül pedig J. A. Cassoviensis. Többségük azonban közvetve is kapcsolódik az erazmizmushoz, hiszen jó néhányan *Thurzó Elek* és *Thurzó Szaniszló* legszűkebb szellemi környezetéhez tartoznak, mint V. Ecchius (Eck), Ursinus Velius, Georgius Logus, G. Verner. Márpedig a Thurzók erasmusi szelleme közismert.⁶⁴ A kötet szerzőinek többsége igen tájékozott a magyarországi eseményekben, arisztokrata, sőt királyi-császári udvarban forgolódnak, beavatottak; néhányuk a nem-magyarok közül hosszabban is tartózkodik Magyarországon. Így Joannes Langus, G. Logus, Ursinus Velius kerül szoros kapcsolatba a magyar eseményekkel, eddigi költői munkásságuk is kötődik ide.⁶⁵ A kötet költőinek eszmei világát, formakultúráját is viszonylagos homogenitás jellemzi, amit ebben az esetben még fokoz az azonos témaválasztás. A kötet jelentőségét növeli, hogy Magyarország sorsdöntő másfél évtizedének – 1526–1544 – történéseire reagál és először dokumentálja ily koncentráltan: a luctus, a ruina, querela nem egyetlen történelmi esemény irodalmi kísérő jelensége immár, hanem nagyobb hódításra rendezkedett be literatúránkban. Az antológia elogiumokat, epitaphiumokat, epicediumokat és elégiákat, epigrammákat tartalmaz; e műfajoknak szinte mindegyikében találunk querelés jellemzőket.

A kötet három nagy témakörre oszlik, ami egyben kronológiai sorrendet is képez. Először a mohácsi csatavesztésre vonatkozó versegyüttest olvashatjuk, ebben megjelenik II. Lajos, maga a csata, a csatasík, Mária királynő, a csatában elesett illusztris személyek és családjaik. Második csoportba a mohácsi csata utáni török hódítás katona hőseit sirató versek és az elesett várakat, városokat kifejező allegóriák kerültek. Harmadikként e humanista költőcsoport legfőbb arisztokrata pártfogóinak sírversei következnek. (Brodarics István, Thurzó Elek, Thurzó János, Thurzó Szaniszló). Lajos királyt 5 vers is siratja: Camerarius, G. Logus, J. Langus, G. Vernerus, (utóbbtól kettő) tollából.⁶⁶ Camerarius

elégiájában a „*puer humatus Pannonum*” egyes szám első személyben panaszkodik szomorú sorsáról, méltatlan szenvedéseiről, haláláról, de személyes sorsán túl, a király halála után megnyílt a török számára az út: *Patefacta est ianua furori Turcico*. Az 1540-es évek tájékára már rég kialakult és az európai közvéleményben elterjedt a megállapítás: Magyarország a keresztény Európa védőpajzsa, királyai pedig már hosszú ideje büszkélkedhettek a *defensor fidei*, vagy *Christianitatis* kitüntető minősítéssel.⁶⁷ Várakozásunk ellenére most mégsem a hit hőse és mártírja jelenik meg a róla írott versekben, hanem az az ifjú, akit élete virágjában ragadott el az ostoba végzet: *Heu ferus involuit in tua fata ruens*.⁶⁸ Áldozata pedig *hazájáért* vállalt, félelmét legyőzte; ezzel azonban megszerezte a *hírnév dicsőségét*, ami egyedül biztosíthatja számára az örök ifúságot.

Híre örök nevet ad majd ifjan holt Lajosunknak,
Mert honi földön halt bátran az ősi honért.⁶⁹

J. Langus versében is szülőhazájáért harcolt a hős király, azt fegyverrel védelmezve; és bár rövid élet szabott számára, holtában annál nagyobb *dicsőséget* nyert el.

Fegyverrel védted te a hont, mert ősi örökség,
Barbár nép ellen, ifju király, Lajosunk.
Adja az ég, kívánom, a túlrövid életedért majd
Holtod után híred éljen a végtelenig.⁷⁰

Ugyancsak Langus közösen is elsiratja a mohácsi ütközet hőseit, áldozatuk értelmét, megdicsőülésüket a hasonló értékek elnyerésében látja. *Vitézségük híre* felhat a magas Olymposzra és annak *dicsősége* szétárad az egész világra, emlékművük pedig zarándokhely lesz (*sed virtus magnum conscendit Olympum*).

Virtusotok neve, híre eléri az ég magasát majd,
És a dicsőségtek terjed a földkereken.
Mindeme tájakon emlékoszlopok értetek állnak...⁷¹

Thurzó Szaniszló Augustus arany évszázadát hozta vissza bőkezű mecénásként és alkotóként dicsőséget és hírnevet szerezve; halála után az égiekkel nektárt iszik és körükben az Olümposzon ragyogó székekben ül.

Laskói Jeromost ugyan balvégzete rabolta el, de holtában dicsőbb lesz, mint *Ulysses*, fölülmúlja az argoszi és trójai vezéreket.

Laskók dísze, a lengyel Ulixes nyugszik e sírban,
Ámha Homérosz akad, ő megelőzi az őst.
... Híre nagyobb lesz, mint trójai hős görögé.⁷²

Mária királynő az Aeneast elvesztő Didóhoz hasonlítja bús özvegységét. Báthori István végzetét is a szerencse alakította ilyenre:

Vaj mi vagyunk más, mint szomorú játékszere sorsnak?
Balvégzet nyomorult része, ha megszületünk.⁷³

S. Glandinus szerint is a fatum kegyetlensége ragadta el Laskói Jeromost:

Jaj, de a sors döntött, hogy rövid élete volt...
Míg töprengek a Mars valamely híres haditettén,
Sors csele zárja utam, s túlhamar elnyom a vég.⁷⁴

Fama, gloria, virtus, decus –, ezek mind a *reneszánsz szekularizált értékvilágához* tartoznak, megszerzésükre csak a kiemelkedő nagy személyiségek képesek.⁷⁵ A *Luctus Pannoniae* kötet szerzői szerint a mohácsi hősök – közülük némelyek kiugró mértékben – ezeket szerezték meg. A hit hőseinek kijáró babért azonban csak nagyon ritkán emlegetik egy-egy főpapról szólván; legtöbbször meg határozó erkölcsi indítékként az amor patriae, defensio patriae, salus patriae, gloria patriae, honos patriae vagy egyszerűbben csak pro patria szerepel. Lajosról mondja özvegye:

Ő a hazát, népét s országunk isteneit még
Védni akarta soká, s vége a hősi halál.
... elesett ... hazaszeretete miatt a haza védelmében.⁷⁶

Joggal föltételezhetjük, hogy a kötet elmélyült reneszánsz műveltségű költői – versszerzői ezen értékeszményeket érvényesítették itt is; a hazaszeretet törökellenes indítéka pedig kiemelkedően fontos szerepet játszott *Erasmus* politikai gondolkodásában.⁷⁷

A második verscsoportban bukkannak föl az elesett városok – várak panaszainak hangot adó művek. Mindegyikük a panasz – siralom valamilyen formájában jelenik meg. Három vers is fájlalja Buda elvesztését, az utolsó első személyben lamentál. (Hiszen még csak három éve, hogy pogány kézre került a magyar királyok büszkesége!) Eltűnt a büszke város régi dicsősége, hajdan császárok-királyok szülője volt, most szerencsétlenségre jutott.

Pannoniánk ragyogó disze, csillaga, ősi Budánk te,
Sok császár született itt, ugyanannyi király.
Oly szomorú most nézni reád (ám azt se lehet már),
Hulltod hogy lehetett dicstelen, ily nyomorú⁷⁸

Ha most visszatérne az elysiumi mezőkről Budára Lajos, Zsigmond császár vagy Mátyás, ott már nem találna pannon polgárokat, az övéit. Fájdalmában elhagyná azt s újra az alvilág elysiumi mezőit választaná. Pécs is virágzó szabad múltját siratja, amit a török súlyos igája váltott fel.

Hej, mi virágzó volt a mi győztes Pannoniánk rég,
Ám a jelenben most csak mese már a nevünk.
Mily szabad élete volt a magyarnak a Krisztus-igában,
S most a török rabság? Rút iga, mint a halál.⁷⁹

Buda elfoglalásával Pannonia fejét metszette le a török, Esztergommal pedig a szívét vágta ki. Székesfehérvár (Alba Regia) korábban nővérenek, Nándorfehérvárnak (Graeca Alba) a szenvedésén szomorkodott, de most őt is ugyanazok a láncok szoron-

gatják. Míg korábban királyi székvárosként az uralkodók csontjait fogadta be, most maga vált halottá.

Székesvár a Fehér barbárt szolgálom ezennel,
Sőt már szolga se én: hulla vagyok, szomorú.
Vár-e szabadság rám? A reményem rég elenyészett,
Mert a mi vallásunk, krisztusi hit lebukott.⁸⁰

Visegrád vára régebbi győzhetetlenségére emlékszik vissza, s arra, hosszú ideig a koronának adott menedéket. Legfontosabb városaink *siratása* illetve *dicsérete* szorosan kapcsolódik a humanista költői gyakorlathoz. Ókori irodalmi hagyományokra támaszkodva rendkívül elterjedt volt a XV. századtól a *laus urbis*, a *városdicséret*, melynek műfaji-retorikai követelményeit alaposan kidolgozták a laudatio szabályai szerint. Gyakran találkozzunk ezzel az itáliai irodalomban, de a dalmáciai humanisták műveiben is.⁸¹ Történelmi-politikai vészhelyzetek, megpróbáltatások kifejezésére éppily gyakran használták Itáliában a *lamento*, várossiratót, amelyhez formai invencióként az *allegorikus heroida* eszköztára állt rendelkezésre. Legtöbbjükben párhuzamosan jelen volt a laudatio és a lamento hangja is, hiszen még megrázóbb a sirató, ha veszteségünk az elvesztett értékek laudatiojának tükrében jelenik meg. 1406-ban születik a *Lamento di Pisa*, 1433-ban *Guarino Veronához* intézett lamento-heroidája, *P. Bassinius Epistula in qua reliquus ager Picenus ad Asculum loquitura* 1451-ből. Konstantinápoly eleste újabb lökést ad e verstípusnak, Niccolo de Valle a Rómának esdeklő Bizáncot szólaltatja meg két művében is, Ravenna lamentatioja már alig hallatszik a *Rhodost* sirató versek sokaságától. 1527-ben pedig a sacco di Roma-t elszenvedő Róma jajongása hallatszik *F. Guicciardini* és *G. Sabinus* tollán.⁸² A bemutatott versek külön-külön, változó nézőpontból adnak hangot a querelas alaptónusnak, mindezt azonban egyetlen vers vállalja kifejezni, ahol az allegorizáltan megjelenő Pannonia egyes szám első személyben sűríti immár meghatározó létállapottá a panaszt. A gyászoló asszony szavaiban múlt és jelen, pusztulás és virágzás áll egymással szemben.

Pannonia önmagáról

Én, aki régentén sokszor koszorúzva babérral
Sok zsákmányt hagytam nagy terek épületén.
Most rút arcommal, megtépett hajkoronámmal
Sírhalmot rakok én: gondom a sírfelirat.
Jobb részünk elesett, polgárok, jöjjetek immár,
Mentsük, amink még van, mert elenyészik az is.⁸³

Allegorikus heroida királyi hősnőjeként áll előttünk Pannonia a megjelenítés attribútumaival: arca szennyezett, mocskolt, haja megszaggatott, gyász emészti. Két értékszféra van jelen a versben: a gazdag múlt s az értékhiányos jelen; az idősíkok is ezt követik s állnak szemben egymással múlt és jelen. Ezt két határozószó modellezi: quondam – nunc; e tulajdonság jellemezte Rubigallus verseit, a Luctus Pannoniae számos alkotását de a később tárgyalandó alkotók műveit is. A *Pannonia de se* jelentőségét az adja, hogy a címlapon kiemelten első helyen, a kötet hangütéseként szerepel, másrészt a heroidák jellemzőit úgy hordozza, hogy lekoptak róla a terjengős epikus elemek, retorizáló betétek, de megtartotta a scenírozást, az epikusan konkrét leírások helyett absztrahál s azt néhány képbe sűríti, amelyeket a vers idő- és értékszerkezete hordoz.

Hopp Lajos mostanában hívta föl arra a figyelmet, hogy a Luctus Pannoniae kötet mily sok szálon kapcsolódik a lengyel reneszánsz irodalmához. A kötet több szerzője egyben a lengyel reneszánsz jelentős alkotója: Stanislaus Glandinus, Joannes Rosinus, de kiváltképp *Clemens Janicius (Janicki)*. A lengyel köztvélemény nagy rokonszenvvel figyelte a magyarság törökellenes harcát; Buda elveszése nagy részvétet váltott ki s úgy vélték, vele Polonia védőbástyája dőlt le. Így hitte ezt Janicius is:

Mind, ami jó a magyarnak, a lengyelnek se lehet rossz,
Egy csónakban ülünk, lengyel is és a magyar.
Míg ép volt Pannónia, sáncként védte a lengyelt,
Nemcsak a lengyelt, mert védte a németet is.
Most, hogy sorsa betelt, van-e még számunkra ijesztőbb?⁸⁴

Buda elveszése után közvetlenül írta egyik legjelentősebb költeményét, amelyet erasmista magyar barátjának: Joannes Antonius Cassoviensisnek ajánlott: *Tristia VII. Ad Joannem Antonium insignem medicum Budae a Turcis occupatae querela*. Waldapfel József jellemzése szerint: „Műfaja szerint prosopopoea, az egykorú olasz lamento-kkal van legközelebbi rokonságban: a török kézre került főváros maga panaszolja el keserves sorsát. E költeményt Janicki még 1541-ben, vagy a következő év elején írta... Ekkor érte el tetőpontját a Magyarország sorsa iránt való érdeklődés.”⁸⁵ A megszemélyesített Buda előszámlálja a saját és a török uralma alá hajtott más városok panaszait is, amihez a lamento jellemzői mellett az allegorikus heroida tulajdonságait is fölhasználja.⁸⁶ 1543-ban jelenik meg *Stanislaw Orzechowski* (Orichovius) *Turcica* c. műveinek első darabja: *De bello adversus Turcas suscipiendo...ad equites Plonos oratio*, ahol „Magyarország siralmas sorsának hatalmas retorikával való ecseteléséből indul ki...”⁸⁷ Az 1540-es évek legelejéről származik a herceg Czartoryski Könyvtár kéziratának több műve is, amely Buda elveszésére reagál, közöttük a kiemelkedően jelentős vers: *Cantio de Hungaria occupata*.⁸⁸ Az elmondottak meggyőzően bizonyítják, mily szorosan kapcsolódik a *Luctus*-kötet a európai humanista költészethez s a lengyel szerzők magyar vonatkozású művei még újabb, részletes vizsgálatot igényelnek.

A század II. felében is találunk olyan lengyel költőt, aki műveiben magyar témát dolgoz fel a reneszánsz költészet formanyelvén. A kalandos életű *Adam Czahrowski* kilenc esztendőt tölt különböző magyar végvárokban, köztük Egerben is. 1588 októberében részt vesz az egriekkel a győztes szikszói csatában is, majd Báthory Zsigmondnak is fölajánlja szolgálatait. 1597-ben adja ki *Treny i rzczy rozmaite* c. verseskötetét, amelynek nagyobb része szoros magyar vonatkozásokat is tartalmaz. Ennek 13. költeményében megrendülten, rokonszenvezően ír Magyarországról, a

kereszténység védőbástyájának hősi küzdelméről, pusztulásáról: „Könyörületes Isten, tekints Magyarország gyászos siralmára ... nézzétek a megkínzott magyar földet, valamint népét, micsoda rohamot állt ki idáig a gyalázatos pogány ellenében. *Határai erős kőfalatok nektek*, déli, nyugati, északi országoknak egyaránt. Ha ezek a falak felétek ledőlnek, bizony súlyosan, gyalázatosan elborítanak.”⁸⁹ Részletezve bemutatja várai, városai, lakosai pusztulását; hősök lakják ezt az országot, nagy természeti gazdagsággal is rendelkezik (*fertilitas Hungariae!*); meg kell hogy indítsa ez mindenki szívét. Eger 1596-os elestéről két verse emlékezik meg; az első mintha előhang volna a szorososan lamento, lamentatio műfajához tartozó másodikhoz. A 23. az *Eger és a híres egri vitézség siratása*, amely részint laudatio – Eger és vitézeinek méltatása, önfeláldozó harcaik bemutatása, részint lamento: panaszló siralom a vár elvesztén.⁹⁰

A lengyel irodalom példái mellett *Lőkös István* tanulmányai hívják fel a figyelmet a kínálkozó horvát párhuzamokra. Hiszen a horvát irodalom igen élénk kapcsolatban állt mind a magyar, mind pedig az itáliai olasz és latin nyelvű literatúrával s a horvát közvélemény figyelemmel kísérte a magyarság török ellenes harcát; heves visszhangot váltott ki Mohács és Buda elvesztése is. „...a horvát költészetben is megjelenik – épp a török fenyegetettségéből adódóan – a *panaszvers* vagy *panaszének* műfaja, amelynek ma ismert változatai a kortárs magyarországi latin nyelvű költészet *querela Hungariae, luctus Hungariae, ruina Hungariae* néven ismert gazdag latin nyelvű versanyaggal... rokoníthatók.”⁹¹ A Beriszló Péterrel szoros kapcsolatot tartó *Marcus Marulus Spalatensis*, alias *Marko Marulic* verse a *Jeruzsálem városának panasza* (Tuzenje grada Hjerolimima), ahol a panaszvers címzettje a pápa, akit a megszemélyesített város szólít fel a pogány elleni harcra. Ismeretlen szerző panaszverse szól kevéssel az esemény után a mohácsi csatavesztésről: *Kezdődik a magyar király harca és panasza* (Pocinje razboj i tuzba kralja Ugarskoga). Az 1550-es években írta versét Buda várának elestéről *Mavro Vetranovic Cavcic Buda várának panasza* (Tuzba grada Budima) címmel. Panaszverse Buda várának megszemélyesítése, a „bajait elsíró, megszemélyesített Buda vára az egykori magyar, cseh, lengyel, horvát, bosnyák, dalmát, erdélyi, és ugrovlah vitézek

hiánya miatt kesereg”, mert már nincs „aki a törököt kopjákkal várja a csatamezőn”, s ki „szablyáját és jobbját pogány vérbe mártva” szerezzen hírnevet.”⁹² Hunyadi János és Mátyás király heroizmusa már a múlté. Az allegorikusan megjelenített Buda messze túllép saját történelmi szerepének értelmezésén, szavai Magyarország panaszává bővülnek.

A lengyel és horvát irodalmi párhuzamok vizsgálata arról győz meg bennünket, hogy a magyar történelem keserves, gyászos fordulatai mily erősen jelen vannak e két irodalomban, mindenütt nagyjából hasonlóan érvényesülnek a reneszánsz formai konvenciói (laus urbis – lamento, lamentatio, allegorikus heroida). Másfelől arra hívja föl a figyelmet, hogy a *Querela Hungariae* toposz nemcsak magyarországi szerzők tollán jelenik meg, de a panaszkodó Magyarország gyakran válik költői – irodalmi témává, az ábrázolás tárgyává más népek irodalmában is (ehhez olykor a német is csatlakozik). Nemcsak a hazai szerzők érezték úgy, hogy koruk élményeinek, eszményeinek, Magyarország sorsának költői megjelenítésére a *panaszvers* valamely változata lehet a releváns; német, lengyel, horvát alkotók is így találták azt. Irodalmi műveinkben kifejeződő önértékelésünk megegyezett alapvetően más nemzetek – irodalomban kifejezett – értékítéletével.

3. J. Sambucus

1558-ban jelenik meg Bécsben *Zsámboky (Sambucus) János* *Dialogi Duo Platonis, Alcibiades Secundus Et Axiochus* c. műve.⁹³ A dialógusok után verses függelék áll: *Pannonia ad Germaniam*. Az 54 soros disztichon Pannonia panaszja német nővéréhez: Germania... O vicina meis, proxima pene malis.⁹⁴ Zsámboky is levélformát használ, bár ez csak a kezdés és befejezés formuláira korlátozódik és csökkenti a kifejezés személyes jellegét. (Qua careo dudum, Germania, mitto salutem... Sic valeas semper, grata sic pace fruaris: Sospite me venient omnis laeta: Vale.) Fájdalmas

fölkialtással irányítja legközelebbi szomszédja figyelmét gyötrelmeire. Elmúlt a régi dicsőség, a rám zúduló végzetet talán az ellenséges csillagzatok hozzák:

Nem tudom én az okát, sorsát se a sok bajainknak,
Csillagról sejtem, ő sugarazza le ránk...
S vaksorsunk veszi el azt, ami tőle való.⁹⁵

Állandóan a mohamedánok vad háborúja fenyeget, fegyveres kézzel most is les rám; a mi hőseink bárcsak képesek lennének föltartóztatni a vérszomjas martalócokat. Ezt a múlt földézése követi, amely azonban lényegesen különbözik a korban megszokottól. Meglepő állítása szerint a legöregebbek sem emlékeznek török fenyegetésre. Így aztán a múlt rajzából kimaradnak a hősi erények, mint másutt annál inkább megjelenő attributum. A múltból ugyan még fölsejlik a védőbástya-tudat halványuló emléke, de a hősi erényeken nyugvó öntudat semmivé lett, már csak a legázolt szenvedő esdeklésére telik:

Noshát, nővérem, ne feledd, már csak te segíthetsz,
Békén élni akarsz, mentsd meg az életemet.
Jól tudod, őrző fal- s kikötőként álltam előtted,
Jött a vihar, rajtam vad dühe törve elült.⁹⁶

Ez a Pannonia azonban már *emlékeiben sem az egész kereszténység heroikus védelmezője*, szerepköre csak Germania védekező szomszédjára zsugorodott, ez már csak „Die nächste Vormauer der deutschen Nation.”⁹⁷ Erőtlen szemrehányással panaszolja a részvétlenséget; ha segítő kezet nyújtanak néki: megmenekülhet, enélkül menthetetlenül elvész:

Nyújtsd ki felém kezedet, Germánia, nyújtsd ki segítőn:
Hogy ne legyen teljes hulltom, a fosztogatás.⁹⁸

A legyőzöttség reménytelen érzete, a cselekvésképtelenség bénultsága adja meg a verszárlat alaphangját. A múlt inkább valami mitikus mértékű *zavartalan idill*. Olyan, mint Vergilius és Theohritosz költészetének legnyugodtabb pillanatai. Megeleve-

nedik az eclogák világa: kövér legelőkön a nyáj legelészett békésen; nyugalját még farkas támadása sem zavarta meg.

Mint jövevényt bántás sosem ért itt, boldogan éltem,
Minden a régi szokás rendje szerint alakult.
Kint a kövér legelőkön a békés nyáj legelészett,
Farkascorda sosem leste a nyájaimat.⁹⁹

Hajnalban mezőre vezette nyáját a gazda, pásztorsípot fújva időztek, gyakran Phyllis módjára énekeltek. A nép a jól művelt szőlőskertekhez indul, s nem fél semmilyen csalárdságtól sem.

Gazda serényen ment köznapi dolga után
Rétre terelte a nyájt, meg-megrikkantva a sípját,
Erdei Phyllisyként fújta szerelmi dalát.
Ápolt szőlők kertje felé ballag ki a népség,
Vincellér sose félt: érheti tőrbecsalás.¹⁰⁰

Most minden megváltozott, Fortuna szeszélye rajtunk, rettent a tegzes ellenség, fölprédálja a megművelt földet, mindenütt csak a fegyverek zaja harsog. Engem már elhagytak fegyveres vitézeim, így saját csalárdságom nyomorít.

Nyargal a tegzes nép szanaszét, riogatva nyugalمام,
Barbárként pusztít szerte a földjeimen.
Fegyver hangja ijeszt, nincs zug, hol a béke honolna
Fáradt munkás már fél az evés idején.
Mondd hát, mit tegyek én, egy cseppnyi erőm, csapatom sincs,
És a saját csapdám fogja le két kezemet.¹⁰¹

Régebben én magam vittem másoknak segítséget, de most magamra hagynak. Nővérem, hozz segítséget a földön elterülőnek, hiszen megteheted, sértetlen vagy. Hajdan én is a te ékesség voltam; nyújtsd hát a kezed, Germania; ne pusztíts rajtunk még többet. Sereged pedig vezesd a gonosz hódító ellen.

Zsámboky műve nagyon erősen hellenizálva irodalmiasítja a magyar múltat, pontosabban igen ahistorikussá teszi, csak a múlt-jelen szembenállás marad meg *elvontan*. Sambucus a múlt-

tat *nem heroizáltan* jeleníti meg, de az ókori idillköltészetet imitáló múltidézése éppúgy *esztétizáló* szándékú, mint Rubigallus szemléje a heroikus múlt antikizálóan ábrázolt eseményei fölött. Eljárása azonban – a toposz többi költőjéhez viszonyítva – ritka kivételnek számít: a többség úgy fejezi ki a magyarság történelmi küzdelmét, hogy *historizáló múltidézése* részleteiben jelenik meg s a folyamat egészének ábrázolása esztétikai indítékú és jellegű. Így szükségszerű e múlt minél kiterjedtebb, extenzív módon részletező ábrázolása, hiszen annak eszközei részben az irodalmi imitációs technika eljárásaiból, részben a retorika arzenáljából kerülnek ki. Sambucus idillt idéző soraiban pedig mind hangulatilag, mind motívumokban, képekben, frázisokban Vergiliust imitálja. Mivel azonban a múlt idillje inkább állapot, amelynek fönntartásában nem érezzük az emberi erőfeszítést, elvesztése sem olyan drámai. Az idill védelmezésére sem jelenik meg igazán hősi erőfeszítés, így szükségképpen hiányzik innen a küzdelem pátosza. Pannonia szavait olvasva úgy érezzük, tényleg rászorul mások segítségére, ezek a pásztorok nem lehetnek igazi fegyverforgató ellenfelei a hitetleneknek. Távól is van ettől a világtól a Gondviselés kormányzó akarata, korrigáló gondoskodása, de lakói sem várnak segédelmet, erkölcsi energiájukat tőle alig származtatják, ezért aztán büntudat sem nyomasztja őket.

4. Évszázadok heroidái

Az eddig tárgyalt művek is bizonyítják, hogy itt folyamat zajlik, kialakul egy homogenitással rendelkező, formulákat építő „panaszirodalom”. E folyamat serkentő tényezői között találunk eszmetörténeti jelenségeket is az esztétikai, irodalom- és formátörténeti tényezők mellett. Tekintettel arra, hogy az eddig tárgyalt és a későbbiekben vizsgálandó költői művek mindegyike az

ovidiusi heroida közvetlenebb vagy közvetettebb inspirációját mutatja, mindenképpen indokolt e sugalló irodalmi minta szemügyre vétele. Ez annál is inkább célszerű, mivel csak ennek perspektívájából ítéelhetjük meg igazán, milyen távlatokba, összefüggés-rendszerbe illeszkednek a toposzunkat kifejező versek, vagy más alkotások.

Már *Georg Ellinger* *Italien und der deutsche Humanismus in der neulateinischen Lyrik* c. művében felhívta a figyelmet arra, hogy a reneszánsz neolatin irodalmában mily kiemelkedő szerepet játszott Ovidius *Heroides* c. műve; imitált, átdolgozott költői mintaként hallatlanul gazdag utóélete alakult ki. Ellinger eredményeit fölhasználva, de azt lényegesen meg is haladva földolgozta a heroida európai irodalomtörténeti szerepét *Heinrich Dörrie* *Der heroische Brief (Bestandsaufnahme, Geschichte, Kritik einer humanistisch-barocken Literaturgattung)* című művében. Munkája hatalmas anyaggyűjtésre támaszkodik, amely a latin mellett kiterjed a vulgáris nyelvekre is, földolgozásában óriási szakirodalmat tekint át és mozgósít; megállapításait, minősítéseit mindenkor csak a kikezdhetetlen filológiai fundamentumra alapozza. Bármily gazdag is azonban Dörrie anyaggyűjtése, csak elvétele említ magyarországi szerzőt a reneszánsz korszakból; ezért annál hasznosabb lesz további gondolatmenetünk során az általunk vizsgált műveket beilleszteni Dörrie kutatásainak kontextusába. A következőkben az ő gondolatmenetéhez igazodva tekintjük át a heroida néhány fejlődéstörténeti jellemzőjét.

E bámulatosan próteuszi verses műfaj a kései középkortól van jelen az európai irodalomban, hogy majd igazán a reneszánsz korában lombosodjék ki, de bőven termő korszaka a barokk és a klasszicizmus is; csöndes halódása még a szentimentalizmus évtizedeire is átnyúlik. Ihlető erejének utolsó cseppjeit a romantikus balladába menti át.

Az Ovidius-utóhatás három formáját érdemes elkülöníteni: 1. *Recepció* (*Rezeption – Übernahme*): elterjedt volt a virágzó és a kései középkorban egyaránt: bizonyos művek részleteinek szöszzerinti fordítását átültették kortárs alkotók műveibe és szinte beépítették azt. 2. *Imitáció*: (*Imitation – Nachahmung*): vagy saját szavaikkal alkotják újra az ovidiusi költői hagyományt-szövegálmányt, vagy választ írnak valamelyik levél hősnőjének-hősé-

nek. 3. Adaptáció (Adaptation – Umsetzung): fokozatosan eltűnnek a tartalom rögzített elemei, jellemei, maradnak a formai-retorikai konvenciók. Alapvető formai kritériuma, hogy verses formája legyen, kialakításában egyértelmű legyen a levélszerű jelleg, feladója (még inkább címzettje) hősként legyen ismert; a költő így nem a saját nevében szól. Az elmondott – megjelenített szituációnak „hősinek” kell lennie. A hős nem lehet hétköznapi személyiség, a helyzet nem lehet banális, vulgáris vagy plebejus jellegű, kifejezéséhez egyértelműen a magasztos stíluseszmény kívánatos és a *retorikai eszközökkel* való megformáltság. A reneszánsz heroida költészetének nagy lökést adott a korszak versengő szelleme, vagyis az ókori hagyománnyal való játékos mérkőzés vágya, vagy választ írni valamelyik hős/hősnő – az addigi irodalomban még megválaszolatlan – levelére. A XIV–XV. században a heroidáknak három változata játszott fontos szerepet. A *buzdító-figyelmeztető-sürgető* és *nyílt levél* (Mahn-und Sendschreiben) küldője allegorikus személy – alak, a címzett azonban élő, többnyire kortárs személyiség. A *kegyes-épületes* levél (erbauliche Brief) exemplum, noha van határozott küldője és címzettje, leplezetlenül, közvetlenül akar didaktikus-valláserköleszi hatást gyakorolni az olvasóra. Megszületik a *Heroides Sacrae* műfaja, amelynek tárgya az amor divinus, szemben az ovidiusi hagyománnyal, amelynek alapja az amor terrenus. Harmadikként a *szórakoztató irodalmi* heroida különül el; rendkívül elterjedtté válik sok változata a későbbi századokban (Literarisch-unterhaltende Brief). Témái a szerelem jelentésköreinek holdudvarába rendeződnek, bár onnan kiváló variánsai is születtek. Legnagyobb tematikai tarkaságot a mindenkori *szenzációk, botrányos esetek* (Skandalfälle) világából táplálkozókat mutatnak. (Ebbe éppúgy beletartoztak a német fejedelmi udvarok közvéleményét foglalkoztató házasságtörések, mint XVI. Lajos búcsúlevele Marie Antoinettehöz.) Külön csoportként lehet megemlíteni a *haldoklók, halálra készülő* verses megszólalását. Erre az elkülönítésre a *Heroides* ad alapot, hiszen az ottani hősnők közül ide tartozik Phyllis, Phaedra, Dido, Deianira, Canace, Laodamia, Sappho, Hero/Leander: vagy öngyilkosságra készülnek, vagy erőszakos halál áldozatai lesznek. Ez az alaphelyzet igen inspiratív volt a keresztény tematikájú *Heroides Sacrae* számára, amelyeknek keresztény

hősei közül sokan keresik a mártíriumot, vagy éppen fogadják azt el.

Ovidius hősnői a tragédiák hősnőihez állnak közel, levelük is rokon a színpadi műfaj monológiával. Heves lelki válságban lévő hősök ezek, akiknek az élete, szerelme külső, vagy belső okok miatt fenyegetetté vált. A drámai monológ mellett még a boldogtalan szerelem, a *szerelmi panasz* (Liebesklage) kifejezésére szolgáló elégikus hagyományokkal is rokonságot mutat. Ez az alapadottság kiváló lehetőséget kínál minden olyan további költői igénynek, amely valamilyen *panaszhelyzet*, *siralom* kifejezésére használja föl a heroidák konvenciórendszerét.

A XV. században gyors egymásutánban jelennek meg a latin, majd anyanyelvű imitációk. Legtöbben a *Heroides* hősnőinek írnak Ovidius modorában válaszlevelet: *Elegidon Horestis ad Hermionem captivam*, *Hyppolitus Ovidianae Phaedrae respondens*, *Ulixes Penelopae*, *Demophon Phyllidi*, *Paris Oenonae*, *Linceae ad Hypermestram epistola Ovidianae respondens*; *Epistulae quindecim, quibus totidem Ovidii respondet*; *Aeneae epistola responsiva ad Ovidianam Dido*, *Ariadna Theseo*.¹⁰² M.A. Bodius már levélíró hőseit sem Ovidiustól kölcsönzi, azonban a műfaji konvenciók, az ovidiusi hőtípus, retorikája, szcenírozása marad: *Atalanta Meleagro*, *Clytia Phoebo*, *Eurydice Orpheo*, *Philomela Tereo*, ugyanígy *J. Meursius Epistulae Heroidum* c. kötetében.¹⁰³

A XVI. századtól megszokasodnak a vulgáris nyelvű alkotások az imitáció kategóriájában az olaszoknál, franciáknál, angoloknál, németeknél egyaránt. Leggyakoribb közöttük a válaszlevél (M. d'Amboise, J-B. de Croisilles, A. Bruni, L. Crasso, J. Decker, J. B. Mencke, D. Cravfurd, E. Fenton, N. von Bostel, H. Richer, S. Tyssot, E. Rowe, C. J. Dorat), ahol a levélírók körét más mitológiai személyiségekkel bővítik: *Echo à Narcisse*, *Zephire à Flore*, *Venus à Anonis*.¹⁰⁴ A. Pope is megírja a maga sikeres *Sapho to Phaon*át, de 1790-ben még A. W. Schlegel *Ariadneja* is e hosszú folyamat egyik végpontja.¹⁰⁵

A Heroida igazi megújulására azonban a XV–XVI. századi Itáliában került sor. A sort A. S. Piccolomini nyitja meg jól ismert művével, amely a magyar irodalomra is jelentős hatást gyakorolt: *Hystoria de duobus amantibus*.¹⁰⁶ *Isotta* szerelmi története élő és mitológiai személyekkel T. V. Strozza, Basinio da Parma, majd

G. Parcellio költészetében játszik jelentős szerepet. 1534-ben *Francesco Maria Molza Ad Henricum Britanniae regem uxoris repudiatae nomine c.* művében Aragóniai Katalin panaszolja el volt királyi férjének, VIII. Henriknek zsarnokian gőgös szeszélyét úgy, hogy története a politikai-konfesszionális pamflet irányába tolódik el. Mindezt azonban még a heroida konvenciórendszere fejezi ki.¹⁰⁷ *Luca Pulci*(1469–70) élő személyek levélváltását végíti (Lucretia a Lauro – Lorenzo Medici) történelmi és mitológiai hősök-hősnők levelezésével: Iarba a Dido, Deidamia ad Achille, Egisto a Clitemnestra, Poliphemo ad Galatea, Circe ad Ulixé, Salapia ad Hannibal, Cornelia a Pompeio, Marco Bruto ad Portia, Cleopatra ad Caesare Augusto.¹⁰⁸ Hamarosan megjelennek azonban azok a heroidák, amelyeknek hősei-hősnői Boccaccio Dekameronjából, vagy Ariosto műveiből lépnek elő.¹⁰⁹

A XVI. sz. angol–francia irodalmában is gazdag heroida költészetre bukkanunk; mind a latin, mind anyanyelvű változatát megtaláljuk számos alkotónál, közöttük kiemelkedő költők életművében: Clément Marot, Navarrai Margit, M. de Saint Gelais, J. Shepreve, M. A. Boyd, S. Brandon, S. Daniel, M. Drayton, N. Hookes, J. Oldmixon, W. Whitehead; de a németalföldiek is hódolnak néki: Janus Douza, J. van den Vondel, H. Grotius.¹¹⁰

Az olasz barokk irodalomban is nagy közkedveltségnek örvendett, különösen *G. Marino* és köre valósággal ontotta a sok *Lettera-t*, amelyeknek nagyobb része az olasz barokk eposz témaköréből került ki, sokszor a hősök is átvándoroltak e heroida költészetbe: G. Guerriero, F. della Valle, A. Bruni, P. Michiele, L. Crasso. Különösen az utóbbi három szerzőnél szemlélhetjük a heroida elképesztően tarka, kaleidoszkópszerű változásait; bibliai, mitológiai, történelmi, irodalmi hősök az írói és címzettjei a verseknek: Armida Rinaldonak, Erminia Tancredinek, Tancredi Clorindanak, Angelica Orlandonak, Sofonisba Massinissanak, Seneca Neronak, Lucretia a római szenátusnak, Ádám Évának, Platon Arisztotelésznek, Mózes a fáraónak...¹¹¹

Nem lehet feladatunk a heroida-költészet további változásainak bemutatása, mindössze csak annyira szorítkozunk jelzésszerűen, hogy nagy megújulásokra képes: összefonódik a pietizmus-sal, a klasszicizmus kedveli ókori hőstípusait, de termékeny újraértelmezését végzi el a szentimentalizmus is, a szerelmi lemon-

dás és boldogtalanság érvényes vehiculuma immáron, még Goethe és Rousseau számára is.¹¹²

5. *Eobanus Hessus: paradigmák interferenciája*

A *Heroides* XV. századi imitációinál és adaptációinál gyakran fölbukkanó aggályként jelent meg, hogy hősei-hősnői nem a kereszténység erkölcsiségét tükrözik, a magatartásukból sugárzó példázat tévútra visz, s bár a humanizmus többnyire félretolja ezt az ellenvetést, mégis megszületik ezen ellentmondás korrigálására a sajátos változat, a *Heroides Sacrae. Baptista Mantuanus* még a középkori hagiográfiai hagyományokból is merít, amikor levélíró hősei Margarita, Agatha, Lucia és Apollonia lesznek, azonban láthatóan Boccaccio *De mulieribus claris* c. művének szemlélete is befolyásolta hírneves hősnői kiválasztásánál és verses bemutatásánál.¹¹³ E műfaj legnagyobb hatású képviselője a német keresztény humanizmus irodalmában jelenik meg *Helius Eobanus Hessus* (Eoban Koch; 1488–1540) életművében: *Heroidum Christianarum epistolae*, 1514. címmel.¹¹⁴ Az első kiadás itt is még kétségtelenül érvényesíti a hagiográfiai hagyományokat, hiszen a levélíró hősnők vagy a hitért viselt mártírium példázatát kínálják (adhortatio ad martyrium), vagy a pogányságukból keresztény hitre térők, esetleg végletes bűneikből hitükkel megújuló alakját mutatja föl: Maria Magdalena Iesu Christo, Helena Constantino, Monica Augustino, Barbara Origeni, Thais Paphnutio, Pelagia Nonio, Paula Hieronymo, Martha Maximino... Miután azonban Eobanus Hessus csatlakozik a reformációhoz, csakhamar szükségét érzi annak, hogy korrigálja új hitelvei szerint korábban írott művét. Ezt részint azzal éri el, hogy az erősen hagiográfikus vonásokat csökkenti a szövegben, részint az ilyen történeteket kiragadja korábbi megítélési körükből s műve har-

madik részében gyűjti össze őket *Liber III qui fabulosas continet Heroidas* címmel, vagyis a fikció világába sorolja azokat. Az első részbe a protestáns megítélés által sem vitatott témák kerülnek: Deus pater Mariae virginis, Maria virgo Deo patri, Maria Magdalena Iesu Christo, Maria Ioanni. A második rész hősnői a reformáció által is tisztelt egyházatyákhoz intézik leveleiket.¹¹⁵ Mindamellettt formailag a tökéletes ovidizálásra törekszik: disztichonjai, képalakítása, nyelvhasználata, retorikája, szcenírozása eredményesen bizonyítja igyekezetét. Rá is jellemző a *Johannes Sturm* által megfogalmazott, de Melanchthon elveit is kifejező eszmény: „sapiens et eloquens pietas.” Alkotóként kettős igény kielégítésére vállalkozott: *íróként* az antikvitás esztétikai, retorikai örökségét követi, *tanítóként* azonban a keresztény erkölcsi tartalmakat hordozó témákat részesíti előnyben: „Die Reformatoren rückten dabei zwei Aspekte, die auch früher schon wesentlich waren, in den Vordergrund: die Schriftsteller der Antike hatten als Muster der Sprachkunst (eloquentia) und als Lehrer ethischen Verhaltens einen christlichen Nutzwert.”¹¹⁶ E kétpólusú alkotói magatartás ugyan általában egyensúly megteremtésére törekszik, azonban gyakran történik elmozdulás a Schriftsteller értékrendjének irányába. Ebben az értékrendben elsősorban az antik esztétikai, retorikai hagyományokon nyugvó nagyon tudatos, rendszerezett és kidolgozott elmélet és alkotói gyakorlat *paradigmarendszere* foglal helyet, meghatározó eleme a nem-keresztény, esztétikai mozzanat. A Lehrer értékrendjének paradigmarendszere főként teológiai-konfesszionális, valláserkölcsi mozzanatokot tartalmaz; a reformáció térnyerésével pedig meghatározó verbális hivatkozási alapja, szövegeszménye az isteni kinyilatkoztatás műve: a Szentírás. J.Sturm allegorikus tömörséggel fejezi ki e kettős paradigmarendszer feszültségén, de egymást egyensúlyozó harmónián nyugvó sajátosságát: Cicero és Krisztus szemben állnak egymással, küzdenek egymás ellen, – és mindketten győznek. (Cicero und Christus treten sich gegenüber, bekämpfen sich – und siegen beide.)¹¹⁷

A korszak irodalmi tudatának „elvárási horizontja” is e kettős paradigmarendszer érvényesítését kívánja meg kiemelkedőnek tartott alkotóitól. Lelkesen, rajongással üdvözlük saját évszázadukat, amely minden korábbinál tökéletesebben tudja föltámasz-

tani és utánozni az ókoriak tudományos eredményeit, költészetük, ékesszólásuk nagyszerűségét: „Tanta est Dei beneficio nostra aetate omnium artium lux, tam copiosus excellentium ingeniorum in omnibus honestis disciplinis proventus, ut *hoc nostrum saeculum vel cum politissima antiquitatis vetustate comparari queat*...Taceo alios non minus laudandos viros et iuvenes, qui hoc in studio suam industriam, solertiam, facilitatem, elegantiam, artem et exercitationem feliciter declarant, ut multi etiam in privatis scholis pueri reperiantur, qui possent cum superioris aetatis, in qua studia honestatis primum efflorescere coeperunt, aliquibus poetis certis certare. Tanta igitur est nostro saeculo politioris eruditionis et praesertim Poeticae excellentia, ut merito quis pudore suffundatur, et eruditissimas nostrorum hominum aures formidet, qui aliquid eiusmodi in lucem emittere studet. Haec autem quamvis luce meridiana clariora sunt: Tamen quod Horatius suo eruditissimo saeculo conqueritur, scribimus indocti doctique poemata passim, id nostro quoque tempore verissimum esse, nemo est qui ignorat. Nam in tanta omnium artium luce multi ubique reperiuntur, qui etiam poetica tractant, sed non perinde omnes ea felicitate, qua iam dicti et his annumerandi, si qui sunt, qui etiam sua labra Caballino fonte copiose rigarunt. *Excellens enim et Heroicum donum est poetica, e sedibus aethereis veniens*, ut ille ait, nec cuilibet carmina cudenti tribuendum...”¹¹⁸

Azonban bármily elragadtatással látják J. Stigeliusban, G. Sabiniusban Ovidius saját századukban újra életre kelt mását, Lotichius Secundusban az új Tibullust és Catullust, Georgius Fabriciust és Mycillust Horatius párjának vélik, J. és Georg Maior pedig Vergiliushoz fogható; mégis: e századnak az ókorhoz hasonlítható értéke a művészi és tudományos tehetségek rajzása, bámulatos alkotásaik mellett abban áll, hogy elhozta Isten kegyelméből az *igazi hit kiáradását is*: így a kortársak *e kettős értékes-megvalósulásának/megvalósításának* boldog részesei lehetnek: „Ut enim reliquas artes et disciplinas, praeteream, quae *una cum vera religione* (Deo optimo maximo sit laus in saecula) in tantum creverunt, ut vix adjici posse aliquid videatur: poetica certe tam ingeniosa, erudita et sublimis, in omnibus denique verborum sententiarumque luminibus, concinnaque compositione veteri illi par, rebus quoque prestantior, nostro tempore ab

excellentissimis ingenii exercetur, ut merito omnibus eruditissimis saeculis hoc aevum aequiparari possit.”¹¹⁹

Természetesen a legnagyobb ókoriakkal vélik csak összevethetőnek Eobanus Hessust is, akit saját kora költőfejedelmének tartanak: „Cui enim veterum non annumerandus merito rex Poetarum nostro tempore dictus Helius Eobanus Hessus?”¹²⁰ E kettős paradigmarendszer érvényesülésére tömérdek példát találhatunk, általános szándékként regisztrálhatjuk a *homológiai*ra való törekvést, amely a mikrostruktúráktól kezdve a teoretikus makroszerkezetekig terjedhet. Megfigyelhető egy elég következetesen működő *párhuzam-kereső hajlam*, amely az egyik paradigmarendszer fölbukkanó, értékelendő elemének máris keresi a másik paradigmarendszerben létező homológ párját. E kettős paradigmarendszeren nyugvó műveltségi ideál szükségességét és jellemzőit maga *Ph. Melanchthon* mutatta be nagy horderejű 1518-as, Wittenbergben elmondott, *De corrigendis adolescentiae studiis* c. elméleti művében. Későbbi életműve is e szellemiség meghatározottságában épül föl; a sok kínálkozó példából csak egyet ragadunk ki. A *Threnos Ieremiae* című exegetikai művéhez *Argumentum in Threnos Ieremiae* címmel bevezetést ír. Jeruzsálem pusztulásának és a zsidóság szenvedéseinek ábrázolásánál, magyarázatánál Trója pusztulása jelenik meg természetes párhuzamként: „Humana iudicia, cum intuentur Hierosolymae excidium, non aliter sentiunt quam de Troiae excidio, existimant uno et eodem modo imperia ruere, vel casu, vel causis fatalibus, vel quia Deus ea evertat, ut exempla iusticiae suae ostendat.”¹²¹ Jeremiásnak is így lesz a szenvedésben párja *Aeneas*: „Cum igitur de excidio urbis Hierosolymae cogitamus, aut legimus hanc tristissimam querelam, causae cogitandae sunt tanti luctus Propetae, et...excidia Troiae et Hierosolymae. Deplorat *Aeneas* interitum suae patriae, et nemo sine ingenti dolore potest ruentem patriam videre...”¹²² Hiszen *Pindaros*z költészete is éppúgy a legsúlyosabb csapásnak tartja az otthonunkat ért pusztulást, mint a próféta szava: „Dictum vetus est Pindari: Domestica angunt animos, aliena leviter curantur.”¹²³

E szisztéma működésére igen tanulságos példa *Eobanus Hessus* másik jelentős hatású műve, a *Psalterium Davidis*, amely 1538-ban jelent meg Nürnbergben. A reformáció szempontjából e

kötet kiemelt fontosságát bizonyítja, hogy nem kisebb emberek írtak hozzá méltató bevezetőt, mint M. Luther, Ph. Melancthon és Justus Jonas. A wittenbergi reformáció más latin nyelvű zsoltárátköltései közül *Iohannes Maior Paraphrasis in Psalmos Davidis* és *Georg Maior Psalterium Davidis c.* (1547.) köteteivel rokon munka. Maior G. és J. kötetei hexameterekben, Hessusé disztichonokban adja a zsoltárokat.¹²⁴ Mind a prózai, mind a verses előszavak egyértelműen leszögezik, hogy a zsoltárok könyve a kinyilatkoztatás része, a szentlélek műve: „Nam cum hoc omnium iudicio constet, Psalmorum librum singulare Spiritus sancti opus esse...”, s így becsesebb a legértékesebb profán műveknél is:

Ám a pogány műveknél oly nagyon állnak előbbre,
Mennyire szent dolgok mindig előbbre valók.¹²⁵

Hessus első verses előszavát patrónusához, Fülöp hesseni fejedelemhez intézte. Művét „*Jessae plectra canora lyrae*” nevezi, mégis attól tart, méltatlan támadások érik, aminek már eddig is mutatkoztak jelei. Versei új szempontok szerint születtek, ezért ellenzői is hangjukat hallatják:

Tévedek? Ám mondják: az igaz jóslást nem igaznak
Írtam a versemben, csűrve-csavarva a szót.¹²⁶

Van olyan, aki szentségtörésnek tartja, *a múzsák bűnének* (*per talia Musam crimina*). Méltányolói azonban el fogják ismerni, hogy műve az új korszak szüleménye, új eszmények megtestesítője:

Ámde mivel majd éppen azoktól ér a dicséret,
Kik méltán a korunk nagyszerű szellemei.
Vallom: most nem az irígységnek szántam a választ:
Íme az én művem új kor előjele már.¹²⁷

Újdonsága és ellentmondást kiváltó tulajdonsága abban áll, hogy zsoltárátköltéseit *olvasásra szánta*, olvasmányoknak a tanuló ifjú-

ság számára: ...scriptum hoc pueris ut legeretur opus. Legfőbb alkotói módszere pedig a következő volt:

És hogy a képeknek majd szóm értelmet is adjon,
Nyelv- és mondatcél nem lehet egy s ugyanaz.¹²⁸

Az itt megkezdett gondolatsor folytatása Hessus másik verses ajánlása: *De fructu et utilitate lectionis Psalmorum*. A zoltárokat egyértelműen *lectio-nak* tekinti, vagyis *szövegversnek*, amit a kortársak egy része ellenezhetett. Hessus olvasta Luther zoltárfordításait, amely tudós munka s velük szerzőjük *énekversként* a gyülekezeti éneklés számára adott hatalmas segítséget: *iuvat voce vel ore loqui*. Amikor azonban olvasta a német zoltárt, szégyen fogta el a latin nyelvű műveltség, költészet előtt, s barbárnak érezte magát. Oly sok lélektelen, költőietlen régebbi fordítás járt századról századra őseink kezében, amelyek méltatlanok Apollo s a múzsák hírnevéhez, a latin nyelvű költészet nagyságához.

Luther ajánlásában ünnepli Hessus Psalteriumát, néhány gesztusában dicséri a humanista értékeket, azonban jól kitapinthatóan a két paradigmarendszer közül a Lehrer jelentőségét hangsúlyozza; korigálva is esetleg a Schriftsteller paradigmarendszerének – értékelése szerint – túlzó érvényesülését. Elisméri, méltányolja – szinte már a neoplatonizmus mértékét súrolóan – a költőben munkáló, sugalló spirituális erőt: *In qua re vere simul istud ostendisti, quod in Poetis sit spiritus sedibus aethereis veniens, in te vero et opulentior et efficacior quam in ceteris...*¹²⁹ Azonban rögtön pontosít is: ez a sugallat, érzelmi szenvedély, nem a közönséges, pogány múzsák spirituális ihlető hatása, hanem Jézus Krisztus lelkének ajándéka, amely a művekbe kiáradva hűséges és hitre szomjas tanulóknak tanáraik segítségével az igazi lelki értékeket teszi nyilvánvalóvá: *Is autem affectus non a natura, nec ex vulgari Musarum virtute venit, aut earum afflatu solito concipitur, sed re vera donum novum est spiritus, et altior e coelo afflatus. Proinde non tantum gratulor tibi, sed et dominum meum Iesum Christum laudo, qui spiritu suo te impleverit ad hoc pium opus magno haud dubie et usui et exemplo aliis futurum, inprimis puericiae, quae ex hoc poemate simul et literas et Musas,*

cum rebus et caussis spiritualibus per fideles paedagogos discere poterit.”¹³⁰

Melanchthon előszava is a vallás ékességeként ünnepli Hessus verseskötetét, a költészetet pedig az *emberi vallások* (tehát nem csak a kereszténység!) egyik fontos megtartó elemének tekinti: „Quare hoc opus tuum valde amo, ac primum hanc voluntatem laudo, quod Musas tuas *ad celebranda divina oracula, et ornandum religionem exuscitas*. Ego quidem ut reliquam Musicen, ita poeticam iudico religionum conservandarum caussa initio hominibus donatam esse. Cumque, vis illa scribendi carminis, sine ulla dubitatione coelestis quidam motus sit, maxime convenit Poetis, eam vim ad res divinas illustrandas conferre.”¹³¹ Ezt *Pindarostól* kezdve a költők egész sora így véli, *Platón* pedig abban látja a költők társadalmi feladatát, hogy írjanak az élet hasznos dolgairól és az erkölcsökről. Elfogadja ugyan a költészet religiózus eredetét és hozzá hasonló funkcióját, azonban nem ragaszkodik a kereszténység prioritásához (mint Luther!), még bizonyítéknak szánt érveit is a másik paradigmarendszerből veszi: *Pindarosra* és *Platónra* hivatkozik. Elfogadja és méltányolja Hessus költői szándékát, aki a *res divina* mellett helyreállítja a zsoldárok *költői értelmezésének* lehetőségét, tanulmányozásukkal olvasóit a *poëtika* és a *retorika* beható megismerésére ösztönzi: „Nam cum divina quadam ingenii felicitate, veterem et *pulcerrimam carminis formam revocaveris*, nostros homines *ad studium poetices* invitasti, quod *ad eloquentiae studia* conservanda plurimum affert momenti.”¹³² A *Psalteriumot autonóm költői* műnek tételezi úgy, hogy annak befogadásához, értelmezéséhez mindkét paradigmarendszernek megvan a maga kompetenciája és interpretációs apparátusa (amely nem szükségképpen fedi egymást!), a *Lehrer* olvasatában ez főként *énekvers* (cantatus, canticum, cantio), a *Schriftsteller* számára pedig *szövegvers* (versus, elegia, scriptum, carmen, lyrica).

A kötet utolsó verses ajánlását *T. Spalatinus* írta, aki leszögezi, hogy vannak a kereszténység sugallatához méltó műzsái *Apollónak*, ezért Hessus műve egészében nagyszerű, semmilyen tekintetben nem érheti gáncs:

Itt muzsákhoz, Apollóhoz méltóak a versek,
S még a keresztények Istene is helyesel.
És ezeket bűn nélkül vésheti észbe keresztény,
S mondhatják imaként szentek utódai is.¹³³

Hessus könnyedén verselve, jól folyó disztichonokban fordítja-költi át a psalmusokat, ezzel is a másik paradigmarendszer formai hagyományaihoz illeszkedik. Olvasatában a psalmusok szövegversek, poétikailag, retorikailag megformált szövegek, és hogy erről az olvasó is egyértelműen bizonyosságot szerezzen, rögtön rendelkezésére is bocsátja az ezzel adekvát *szöveginterpretációs apparátust*. A margón folyamatosan föltünteteti a használt és föl ismerendő retorikai fogalmakat, olykor csak egyetlen szóval jelöli azokat, máskor azonban részletesebb kifejtést ad; néha még személyes véleményét, elragadtatott tetszését sem titkolja egy különlegesen nagy hatású megoldás kapcsán. Ime egy összeállítás e fogalomtárból: *propositio, querela, confirmatio, invocatio, exordium, narratio, antithesis, amplificatio, adhortatio, interrogatio, querimonia, clausula, comparatio, altera pars comparationis, sententia, anaphora, exemplum, figura, exclamatio, oppositio, paronomasia, etc.* Néhány részletezőbb példa: *elegantissima figura, narrationi subiicit exhortationem, Ac in Hebraeo suavis-sima figura est; Invocatio, quae est propositionis vice; Propositio-nem confirmat exemplo suo, Epiphonema cui addit exhortationem, Elegans et vere prophetica amplificatio, etc.*

Hessus arra törekszik, hogy az eddig csak, vagy alapvetően a Lehrer paradigmarendszerében értelmezett psalmusoknak a Schriftsteller paradigmarendszerében is *érvényes olvasatot* adjon, illetve földúsítsa egy másik szöveginterpretációs rendszer instrumentumaival. A Lehrer számára a psalmusok érvényes olvasatát a biblia hermeneutika, exegézis, teológia adta, a Schriftsteller számára pedig a poétika-retorika. A német reformáció irodalmában mindkét paradigmarendszer megalkotja a Psalteriumnak saját közegén belül érvényesnek tartott latin, vagy anyanyelvű olvasatát nagy számban és változatok sokaságában. Megtaláljuk egyfelől Luther, Melanchthon, Bugenhagen, W. Musculus, C. Cruciger hatalmas exegetikai műveit latinul, megjelenik a zsoltár, mint *Seelengedichte* (Geistliche Lieder) a Kirchenge-

sangbuch-ok kedvelt darabja németül (J. Agricola, Greiter, Hegenwald, J. Jonas, Kolrose, Reussner N., Dachstein, F. Freder, D. Veit, C. Adler, W. Planck, L. Kettner, G. Aegidius), a lutheránusoknál ritkábban önálló kötetként németül (P. Melissus, C. Bekker); a latin átköltések többsége a másik paradigmarendszerben született a retorika-poétika értékeszményének demonstrálására.¹³⁴ Sokan azonban a szándékos interferenciára törekszenek: a Lehrer szövegeszményének (Szentírás) a másik paradigmarendszerben is van itteni hermeneutikai és szöveginterpretációs eszközökkel érvényesített olvasata. Igaz ugyan, hogy ezt olykor csak némi erőszakkal lehet kicsikarni, de szignifikánsan jellemző az ilyen vállalkozások magas száma. Leggyakoribb az ókori metrikai formában készült „átirat”. E. Hesus e tárgyban készült műve a legigényesebbek közé tartozik, hiszen a *Prédikátor könyve* (Solomonis ecclesiastes) az exegetikai hagyomány szerint is a Biblia *költői könyvei* közé, a „bölcesség-irodalom”-hoz sorolható.¹³⁵ A Lehrer paradigmarendszerében kétségtelenül költőinek tekintett könyv disztichonos átiratát készíti el 1532-ben (Solomonis Ecclesiastes carmine redditus). Azonban nemcsak a disztichon választásával törekszik a tudatos interferenciára, de a tartalmi földolgozás során is érvényesíti ezt: a szkepszis relativizmusának bemutatásához, érzékeltetéséhez nem-bibliai, ókori példák-szerzők sokaságát szólaltatja meg s költői eszközeiben is antikizál bőkezűen. Rosszabb esetben kisebb kultúrájú költők még a Lehrer paradigmarendszerében sem költőinek tekintett bibliai szövegeket erőszakolnak bele az antik metrumba s igyekeznek azokat – a másik paradigmarendszerben rangjukat, értéküket emelendő – antikizálni.

A német reformáció irodalma rendkívül gazdag reneszánsz hagyományokkal ölelkezve igen *erősen tagolt*, sok változatot, áramlatot hozott létre, amelyek önmagukban is kifejlettek és értékes műveket teremtve jelentősek voltak mind latinul, mind anyanyelvi változatukban. Mögöttük felett intézményi hálózat, tudományos és irodalmi élet állt nagy bölcséleti-teológiai háttérrel, irodalomelméleti-esztétikai rendszereket fölhasználva. Ennek következtében az egyes áramlatok közötti kölcsönhatásnak is sok lehetősége született meg, anélkül, hogy valamelyik – a többi rovására – nyomasztó hegemoniára tett volna szert, kioltva *akár*

*melyik áramlatot.*¹³⁶ Némelyek ugyan rosszallhatták Hessus költői elveit és gyakorlatát, azonban éppen elég támogatóra is található kora szellemi életében.

Tekintettel arra, hogy a XVI. század magyar irodalmi fejlődésére meghatározó jelentőségű volt a német reformáció literatúrája, eszme- és formatörténeti impulzusai, tanulságos lehet számunkra a fentebb fölvezetett folyamatok összevetése lehetséges magyar párhuzamaikkal, esetleg éppen az eltérések regisztrálása és értelmezése. Megítélésünk szerint az e századra vonatkozó magyar kutatás eddig főleg az *eszmetörténetre* (reformáció terjedése, irányzatai) és a filológia által föltárt *szöveghatások* kimutására koncentrált.

6. Allegorikus heroidák

Bár a XVIII. században már sokan elutasították a heroidát, mint a legértékesebb irodalmi hagyományt, kiürültnek tekintették, voltak még nagyon tekintélyes elméleti védelmezői és költői pártfogói is. Különösen az allegorikus heroidát becsülte sokra. *C. F. Gottsched*, aki 1751-es *Versuch einer critischen Dichtkunst* c. művében így értékeli e nagymúltú változatot: „Schlüßlich erinnere ich noch, daß man nicht nur in eigenem, oder anderer lebendiger Leute Namen; sondern auch im Namen gewisser eingebildeter oder fabelhafter Personen Briefe an jemanden schreiben könne. Dieses gibt nun einem Poeten viele schöne Erfindungen an die Hand, und ist eine Quelle vortrefflicher Gedanken. So hat z. B. Ulrich von Hutten im Namen Italiens an den Kaiser Maximilian, Eobanus Hessus aber im Namen des Kaisers die Antwort an Italien; imgleichen hat Flemming in Namen Deutschlands an die Churfürsten und Stande geschrieben. Man lasse z. B. die Wahrheit an jemanden ein Schreiben abfassen, dergleichen im I. Stücke der Belustigungen des Verstandes und Witzes eins vorkömmt;

oder man schreibe im Namen der Vernunft, der Weltweisheit, der Tugend, der Freiheit oder anderer allegorischer Personen: so wird man sehen, zu was für schönen Einfällen dieses Anleitung geben wird. Nur muß man freilich allemal die Wahrscheinlichkeit beobachten, und seine Personen nichts sagen lassen, als was sich für ihren Charakter schicket.¹³⁷

Amennyiben a küldő és a címzett is mitológiai, irodalmi, történelmi személy, fogalom, úgy a mű távol marad az aktualizálástól. Már az ókorban megjelent bizonyos városállamok, országok allegorikus, megszemélyesített költői kifejezése, olykor levélíró szituációban: Pindarosznál Lokrisz városa leányként fordul elő, a rómaiaknál pedig *Dea Roma* formálódik ki. Más hagyományokkal keveredve különösen utóbbinak van sugalló hatása a középkor irodalmára, hiszen a *Dea Roma* immár keresztény tartalmat kap s az Urbs a keresztény világ központjaként kap allegorikus jelentést. Női képzetekkel, principiumokkal ruházzák föl, Róma gyakran jelenik meg, mint maga az *Ecclesia*. Bibliai hagyományok is táplálhatták ezen allegorizáló hagyományt, hiszen már *Ámos próféta* könyvében is olvashatunk egy gyászdalról Izráel felett, ahol Izráel *hajadona* megszemélyesítve magát az országot, népét jelenti.¹³⁸ Ugyancsak az egyház allegorikus megjelenítésének adott ösztönzést az Énekek énekének rendkívül gazdag exegetikai-prédikációs földolgozása, amely az egyháznak *jegyesként* való értelmezésével vált elterjedtté clairvaux-i Szent Bernát prédikációskötetétől a himnusz-költészetig. E hagyományok szintéziseként jelenik meg a középkor folyamán a széles körben elterjedt *Planctus Ecclesiae*. Ezekben a szorongatott, vagy méltatlan helyzetben szenvedő egyház jelenik meg női attributumokkal s panasolja el állapotát: olykor az antik reminiscenciákat idéző királynői jellemzők, máskor pedig Izráel hajadonának, vagy a jegyeségben lévő szűz ábrázolásának tulajdonságai dominálnak. Igen gyakori ez a német késő-középkor irodalmában latin nyelven; néha az egyház nemcsak saját szomorú sorsát panasolja, de az ezernyi veszéllyel küzdő Németországért is hullatja könnyeit.¹³⁹

A *Conradus de Montepuellarum* tollából származó *Planctus ecclesiae in Germaniam* c. querelában ugyancsak megszemélyesített királynői alakban jelenik meg a síró kereszténység, aki

hajdan isteni ragyogású volt, virágokkal vetélkedő, ma nyomorult szenvedő: múltját és jelenét hasonlítja össze hosszasan:

Itt áll sírva az Úr hű lánya virággal a kézben,
Szégyen már a virág, sápadt, megvetve az arcom.¹⁴⁰

Hasonló *Planctus Ecclesiae*-t találunk *Petrus Abelard* és *Walter von Chatillon* életművében.¹⁴¹ 1471-ből való *Berenguier del Hospital Planctus* c. verse. A mű szerzője – a vers fikciója szerint – Jeruzsálemben jár s itt a világ legszebb lányát látja sírni. Mikor kiléte után tudakozódik, meghallja, hogy az nem más, mint maga a Kereszténység (Christianitas), akit a pogányok galádul megkínoztak, fogságba vetettek. A gyászoló leány felsorolja mindazokat az országokat, amelyek valaha őt tisztelték, szerették, keresztény hitet vallottak, de mára már mind török kézre kerültek. Hát így kell szenvednie és meghalnia egy királynőnek? – kiáltja és haját, ruházatát szaggatva siránkozik.¹⁴²

A korábbi középkori hagyományokat és az antikvitás szemléletének jellemzőit ötvözi *Francesco Petrarca* két korszakos jelentőségű allegorikus heroidája, amely e műfaj fejlődésének új fordulatot ad. 1342 körül születik hexameterekben írott latin nyelvű verses munkája *Urbs Roma Benedicto XII Pontifici Romano* címmel, amikor a pápák avignoni fogságukat szenvedték el. A költő előadja a pápának az Ecclesia, Roma szerencsétlen helyzetét:

Számkivetett koldusként, rongyosan így megalázva
Asszony ... lerogyott éléje.

„Exul inops horrensque habitu despectaque nuper
femina ... procubuit.”

Az elhagyatott, nyomorult asszony: Róma, kérleli a pápát, mint jegyesét, térjen végre vissza: iam Roma futuri/anxia te sponsum repetit. Petrarca a továbbiakban a heroidákat imitálva erősen ovidizál: az elhagyott szerelmes asszony frazeológiájával beszél-teti Rómát, hasonlóan ahhoz, ahogyan Hypsipyle kérlette Jason visszatérését. Haját szaggatva omlik lábai elé s ismeri el urának és jegyesének:

Íme kinyújtva kezem, megtépve hajam, könyörögve
Átölelem szent lábaidat, s csókom lehelem rád,
Megvallom, te uram, jegyesem, nékem vezetőm vagy,
Megszólítalak ...

En ego te supplex passis miseranda capillis
et sacros complexa pedes, et dulcia figens
oscula sic dominum et sponsum confessa ducemque
alloquor ...

Letérdelésével urának, csókjával pedig jegyesének ismeri el, de elhagyatottan kénytelen elviselni mások gúnyolódását. 1350/54 tájékaról való Petrarca másik heroidája, amelyben a római egyház kérleli VI. Kelemen pápát a Rómába való visszatérésre. Eljárása most is hasonló az előzőhöz: az Ecclesia, mint a kereszténység édesanyja, könyörögve kérleli törvényes hitvesét, a pápát, térjen vissza hozzá Rómába. Ez a vers is vegyíti a *plactus* és az *oratio suasoria* jellemzőit. Azzal, hogy a levél konkrét címzetthez szól, nagyon is aktuális célt akar elérni, hatást kiváltani.

Az olasz humanizmus – egyértelműen Petrarca nyomán – gyakran használja majd az allegorikus heroidát. 1448 körüli *Trebanius Italiae oratio ad Iovem* c. műve, amelyben az antikizáló-mitologizáló színezet a meghatározó. Ravennának a velencei szenátushoz írott levele a heroidák közül Pénélopének Odüsszeuszhoz írott levelét követi. Konstantinápoly gyászos sorsa is fontos ihletője lesz e költészetnek: *Nicola de Valle* levélpárt ír erről. Először az elhagyatott szenvedő könyörgését olvashatjuk nővéréhez: *Constantinopolis Rome sue salutem* (1453), majd később születik a válasz: *Roma Constantinopoli sorori carissime, Responsum* (1470 körül). Utóbbi 1520-ban újra kiadják Párizsban, ami összefügg a török veszedelem növekedésével. E téma későbbi változata 1550-ből *Andreas Muncerus Graecia Germaniae* c. műve, amelyben a már leigázott hellén föld kérleli az erős Germaniát, adjon segítséget egykori gazdagságának, kultúrájának visszaszerzéséhez. Általában a *török elleni küzdelem* újabb és újabb eseményei meghatározzák e költészet 15-16. századi alkotóinak témaválasztását. Először Rhodos elfoglalásának ese-

ménye körül keletkezik valóságos versciklus latinul-olaszul-franciául.¹⁴³ *Raymundus Lepidus* művét emeljük ki közülük, amely 1523-ban jelent meg, a vígasztalhatatlan nővér: Róma jajong testvére tragédiáját látva: *Roma, Rhodo Adriano Charae germano sorori, Respondet, sacro patre favente meae.*¹⁴⁴ 1571-ben ismeretlen szerző heroidája panaszolja el Ciprusnak a szorongatott Kréta nyomorúságát. Az 1527-es Sacco di Roma ugyan olaszokat sújt, de Róma elfoglalásának és kifosztásának tragédiája a hazai szerzők mellett a reneszánsz kultúra német tisztelőinek körében is együttérzést vált ki. Ezt fejezi ki a wittenbergiek egyik kedvencének, *Georg Sabinusnak* latinul írott heroidája V. Károlyhoz intézve: *Roma a Caesare Carolo V. capta.* A vers élményszerűségét növeli szerzőjének nemrégiben történt itáliai utazása, kiterjedt olasz kapcsolatokkal rendelkezett; így *Pietro Bembo* is szellemi környezetébe tartozott, irodalmi és misszilis levelezésük tanúsítja ezt. A vers az allegorikus heroida formai szabályai szerint épül föl; erősen antikizálva hatalmas történelmi és mitológiai apparátust vonultat föl Róma egykori nagyságának, dicsőségének bemutatására. Az egész mű az *olim-nunc* ellentéppárok fölhasználásával születik meg, a múlt és jelen több ütemben való összevetése szervezi a vers menetét. Kétféleképpen mutatja be mostani nyomorúságát: mint *város* lángoló, fölgújtott, kifosztott épületeit, tereit, utcáit, menekülő lakosait, mint *királynői allegorikus figura* testi szenvedéseit, hajdan csillogó ruhája összeszaggatva, haja megtépvve, vérrel és mocsokkal beszennyezve. Már a földre zuhant és várja vagy a megsemmisítő pusztulást, vagy a megújító kegyelmet és méltányos segítséget.¹⁴⁵

Az allegorikus heroida igazi megújulására a XVI. századi németországi irodalomban kerül sor, bár 1516 előtt ott ez ismeretlen volt, főleg olasz példákat követtek. Az itteni megújulás egyik oka az lesz, hogy e verstípus beilleszthető a reformációval megjelenő *konfeszionális polémiába* a hitújítás oldalán. Másfelől pedig a levélformában megjelenített szónoki rábeszélés (*oratio svasoria*) igen fontos szerepet kap a török veszedelem növekedésével megszaporodó politikai-publicisztikai irodalomban. Mindkét témakörben meghatározó szerepet játszik az *egyház*, gyűjtőpontba kerül, hiszen védekeznie kell mind a katolicizmus és a pápa, de

a török ellen is. Márpedig e két témakör csak a német reformáció irodalmában fonódott össze ily szorosan.

1523-ban jelenteti meg Hagenauban *Eobanus Hessus Ecclesiae afflictatae Epistula ad Lutherum (Captiva Luther)* c. allegorikus heroidáját, amely harcias állásfoglalás Luther, a reformáció mellett, ugyanakkor kemény támadás a katolicizmus, a pápa ellen. Hessus jól fölismerhetően a petrarcai hagyományt fejleszti tovább. Petrarca még azt sóvárogta, hogy az Ecclesia száműzetéséből visszatérhet Rómába. Hessusnál az Ecclesia keserves babiloni fogsága végén várja szabadítójaként Luthert. Petrarcanál a pápának Avignonból Rómába való visszatérése jelentette a babiloni fogság befejeződését, de Hessus úgy módosítja ezt, hogy ez nem szüntette meg az Ecclesia rabságát. Ellenkezőleg, a pápa az Ecclesia *börtönőre*, ebben a jelentésben jelenik meg. Lutherhez intézi a börtönben sínylődő Ecclesia levelét. Megállíthatatlan könnyeivel öntözi elküldött levelét, a betűk már-már alig olvashatóak a papíron. Nyomorult rabszolgaként, testi-lelki kínokat elszenvedve tengődik börtönében mocsokban és szennyben, könnyörgő énekétől reméli a szabadulást hozó Luther segédelmét:

Vagy te leszel szabadítónk, vagy ha te kéred, az Isten,
Mert a reménycsillag csak te vagy, ó Lutherunk.
Ép a hitünk minékünk és Krisztus urunk kegye él még,
Elnyomatás közben semmibe tűnt erejük.
Eddig a hit szobrok, képek hamis arca alatt élt,
Rút törvények alatt ég kegye elnyugodott.¹⁴⁶

Oly sok gyötrellem és szomorúság érte-éri, ha mind felsorolni akarná, be sem fejezhetné levelét. Oly irtózatosan sok bűn öntötte el a világot, járta át az emberek szívét, hogy már az Ecclesia is halálra készül:

Ó a kegyetlen gyermekeim testemre taposnak,
Illene bárha nekik védeni életemet.
És ha te most nem nyújtasz erőt, hogy kezdjem el újra,
Tudd, öreg asszonyként álltam a sír peremén.¹⁴⁷

Aki most magát Péter széke örökösének mondja, az méltatlan utód; legjobban Péternek fájna, ha látná az ő képében uralkodót. Nem igazi pásztorok állnak a nyáj élén, hanem farkasok leselkednek arra ragadozó dühvel. A legfőbb bakó pedig pallosával lesújtani készül. Az igazi evangéliumi tanítások helyett hazug bálványimádást terjesztettek el, ennek pedig legfőbb gyalázatos „szentségei” a fényűzés, kapzsiság, torkosság, paráznaság, csalárdság:

S lássuk a szentségek védő, rút fegyvereit még:
Fényűző bujaság, kapzsi tivornya, csalás.¹⁴⁸

Hamis *tanokkal* megtévesztik és tudatlanságban tartják az embereket, de az igaz *tudományok és művészetek* sem juthatnak el hozzájuk:

Szinlelt egyszerűséggel félrevezetni a népet,
Nincs most főbb tudomány széles e földkereken.
Mindig szép művészet a sok tanulatlanok útja,
És a hamis tanokat szinte csak ők viselik.¹⁴⁹

A hazug tanok vad gyűlöletet szítanak a keresztények országában, sokfelé belső háborúk pusztítanak, pedig szörnyű külső ellenség is leselkedik. Távoli vidékekről tört a barbár török a kereszténység országaira, *Magyarország* már szenvedni pusztításait és félő, hogy Germania hasonló sorsra juthat. Hessus megjegyzése figyelmet érdemel, hiszen még három évvel a mohácsi csatavesztés előttről való, érdeklődését és tájékozottságát bizonyítja:

És ezeket nem elég mint belső harcokat állni,
Véres harcba sodor egy idegen hadi nép.
Hellász partjaitól mifelénk tör a vad török immár,
S győztesként rabol is Pannoniában a had.
Aggódom, Germánia, itt is megjelenik majd,
S áttörvén a határt, hogy te is összeomolsz.¹⁵⁰

A vers befejezésében újra az adhortatio elemei erősödnek föl, esengve kérleli Luthert, szabadítsa meg láncaitól, bilincseitől, szörnyeteg rabtartójától.

Hessus művének hatására keletkezett két allegorikus heroida, az első ismeretlen szerző munkája: a reformáció elkeseredett siralma, egyben heves támadás az Antikrisztus ellen: *Eyn Klag und bitt der deutsche Nation an den almechtigen gott umb erloszug ausz dem gefencknis des Antichrist, 1524.*¹⁵¹ Ugyancsak ismeretlen szerző tollából származik az 1525-ben született latin–német nyelvű siralom, amely a hitújítás egyházának jajongása a műfaj szabályai szerint: *Planctus ruine (sic!) ecclesie (Sic!), latino simul et vulgari ydeomate rithmico seu versifico modo compositus.*¹⁵²

A Melanchthon körül működő költői kör legtevékenyebb és legünnepeltebb tagja volt Wittenbergben saját veje, *Georg Sabinus* (Schüller, 1508–1560). Rendkívül képzett, kiemelkedő humanista műveltséggel rendelkezett, a reformáció ügyének elkötelezett képviselője: költői világa igen tág spektrumú, sok témát fölölélő, de munkásságán végigvonul a *török veszedelem* (Türkengefahr) fölismerése. Műveiben igyekszik a német közvélemény figyelmét erre fölhívni, megnyerni az ellene folytatandó fegyveres küzdelem szükségességére. Költészetének ez a része híven tükrözi a wittenbergi reformáció rendkívül élénk érdeklődését a török kérdés iránt. Költészetének másik meghatározója a reformáció ideológiai-politikai küzdelmeinek támogatása. Mindkét témakör fontos szerepet játszott a XVI. századi német *politikai-publicisztikai költészet* kialakításában.¹⁵³

1526–27-ből származik részben már tárgyalt műve, a *Germania ad Caesarem Ferdinandum c.* heroida, amelyet Melanchthon is fölhasznált 1529-es *Danielis enarratio c.* exegetikai munkájában. Verse szorosan kapcsolódik kora német politikájának aktualitásaihoz: legfontosabbnak a törökkel szembeni eredményes küzdelmet tekinti, ehhez azonban a vallási gyűlölködéstől és belső háborúktól pusztított Germaniat kell megmenteni. Egyértelműen a német parasztháború pusztításaira utal a vers néhány fordulata: *serviles acies, agrestes manus*. Miközben a török pusztításáról és a Németországot fenyegető veszedelemről írt, egyetlen szót sem szőtt a mohácsi csatavesztésről. Pedig tudott róla, szánta is az országot, együtt érzett szenvedéseivel, a mohácsi

csatában áldozatul esett *Lajos királyt pedig versben gyászolta meg* (1526–27):

A töröktől meggyilkolt Lajosnak,
Magyarország királyának sírfelirata

Én Lajos, ősi királyok kései sarja ki voltam,
Engem uralt a jogar s Pannoniában a trón.
Hős seregemmel védve hazám, így ért a halál el,
Országomban a trák újra meg újra rabolt.
Ámde a fájdalom nem nagy vereségem okozta,
Az fáj: hulltommal hullt el a drága hazám.¹⁵⁴

Most azonban mégis hallgat a magyarok végzetéről, hiszen a trónon Lajos után örökösként jelentkező Ferdinándról szól a laudatio és adhortatio. A töröknek áldozatul esett Lajost nem emlegetheti ott és akkor, amikor utódát köszönti annak reményében, hogy Ferdinánd majd *Germania oltalmazója* lesz a török ellen császári testvére mellett, amellett még küzdenie is kell a német vallásbéke megteremtéséért.

Verseik egész sorában kerül középpontba a török kérdés, aminek kifejezéséhez az allegorikus heroidát használja föl. Változatos formában a levél küldője hol maga a szerző, az Odera folyó műzsája, a címzett pedig Germania, valamelyik török elleni harcban részt vállaló német fejedelem, Pietro Bembo kardinális. A heroidákat nagy retorikai apparátussal írja, általában mindhárom *genus* jellemzőit érvényesíti a mondandó tárgyához és a szónok szándékához igazítva, mégis a *genus demonstrativum* és *deliberativum* a leggyakoribb, utóbbinál pedig az *oratio suasoria*. Hiszen be kell mutatni Germania szenvedését, föltárva ennek okait, fölrázni a resteket és tétovázókat, szüntessék meg a testvérháborút és minden erejükkel forduljanak a legádázabb ellenség ellen, mert ha ezt nem teszik, Magyarország sorsára juthatnak, amelyet már legázolt a török. Gyakran él a *laudatio* eszközeivel, amelynek során elsősorban Germania hősi múltját, egykor kiemelkedő történelmi személyiségeit, eseményeit taglalja részletezően. Az ő emlékezetük kötelezi a jelent és egyben ad serkentő példát is, azonban az *ország természeti gazdagsága* is méltó arra,

hogy önfeláldozóan védelmezzék. Sabinus ismerte valahonnan a *fertilitas Hungariae* toposzát. Bizonyítja ezt, hogy amikor Thüringia és Hessen védelmezendő természeti gazdagságáról készül írni, azok értékeit úgy emeli, hogy még a köztudomásúan gazdaggal, Pannónia bőségével is összemérhetőnek tartja. Nyilván a korszak irodalmi tudatában jelen volt, ismert volt a természeti bőség kifejezésére a *fertilitas Hungariae* toposz s ezért bármely párhuzam kialakításánál hivatkoztak rá, hiszen azt elérni vagy netán túlszárnyalni igazán rangot adó volt.

Mindene van, mindenben dús Thüringia földje,
Bárha csodás a folyó s Pannoniában a hegy:
Büszke lehet szép erdeivel már Hessen is éppúgy,
Nem közelítheti meg senki a zord hegyeit.¹⁵⁵

Még a pannoniائيak által is megcsodálható vizeket mutatja be, erdőket, szerte mindenütt Ceres és Bacchus áldásait:

Vannak nagy folymok, s árnyas szép erdeje sok van,
Gazdagsága miatt boldog a földje nagyon.
Szerte az országban szép, csörgedező patakocskák
S bővizű lomha folyók öntözik itt a talajt.
Hálóval mindig nagy zsákmányt húznak a partra
Ott a vizek mentén rég települtek akik.
Tarka virágok közt fiatal borjak legelésznek,
Gyapjas birkasereg tépi a zsenge füvet.
Körbe-körül zöld erdők lombkoronája terül szét,
Ők látják el a tört gallyal a tűzhelyeket.
Chaon fája, a tölgy a kemény makk súlya alatt nyög,
Gyantaszagú fenyves itt virul égbetörőn.
Kőrisből dárdát, a fenyőből tengeri bárkát
Gyárthat az emberi kéz, társuk a parton a fűz.
És amikor felszántva a föld, felpezsdül az élet,
Sárga ruhát a Ceresz bő aratást kap a táj.
S ím, amiért a paraszt oly sűrűn küldte fohászatát,
Minden vágya betelt: csűrben az ért vetemény.
És ha a Bacchus urunk kegyesebb lett volna e földhöz,
Sorra legyőznének kincsei mindeneket.

Északi részénél, hol a sarkcsillagra tekinthet,
Tengere van, s a vizén gyors a kereskedelem.
S mennyi a fallal erősített szép városa szerte!
És a mezőváros, nagy folyamokkal ölelt.¹⁵⁶

Lépten-nyomon fölbukkan Pannonia ijesztő példája, amelyet legázolt a barbár török, még *Buda elvesztéről* is megemlékezik. Az itt említendő versek 1527–1545 között születtek:

Távoli zord Tanaistól vad török itt csavarog már,
S elpusztít minden szép Duna menti mezőt.

És most oly szomoru a szóm tehozzád,
Mert Germánia támad önmagára;
Látom, Pannoniát igába hajtja
Barbárként, aki minket is kíván már ...
Gétát hősi vezérem úzne Iszter
mellől, Pannoniánk szabad lehetne:
Csakhogy itt van e háborús gonosz kór,
Dúl már nagy viharunk, viszálykodásunk.

Elfoglalta Budát, öli Iszter partja lakóit,
És szedi zsákmányát Ausztria szélein is ...
Ám neki már a világ kell, már az egészet akarja
Mars villámaival ölni az embereket.

Ekkora örjöngést nem tesz tigris, sem oroszlán,
Megfosztotta habár kölykeitől a vadász:
Mint ahogy örjöngött a török győző minapában
Ott, hol az Iszter atyánk Pannoniába belép.¹⁵⁷

Sabinus költészete is a Schriftsteller és a Lehrer kettős paradigmarendszerének meghatározottságában születik meg, bár a Lehrer szerényebb mértékben érvényesül. Itt érintett verseiben is a választott téma erős antikizálása jellemző, népes mitológiai apparátust működtet: ezek formálják a történelem eseményeit. Kortársait, vagy a kiemelkedő történelmi személyiségeket is ókori, vagy mitológiai hősökhez hasonlítja: Nagy Károly és Frigyes

Menelaosz, Hektor és Akhilleusz hősiességével rendelkeznek, titánok indulnak majd harcba a török ellen, a Trója körüli harcok születnek újjá a barbárok és német ellenfeleik összecsapásában. Hőseit a *virtus* teszi alkalmassá küldetésük beteljesítésére, kellő körültekintéssel megszerezhető az istenek (fortuna, fatum, nemezis) pártfogása is; a *Gondviselésnek* alig ad szerepet ábrázolt világában. Megemlíthető még, hogy Sabinus szemléletében nyoma sincs a *reformáció látásmódjának*: a török szörnyű ellenfél, kegyetlen és rettentő katonai erő: olyan mint a gangeszi tigris, líbiai oroszlán, egyiptomi párduc. Hatalomvágy és zsákmányéhség fűti, ez hajta előre háborúiban és semmi más; nem *virga Dei*, Isten büntető vesszeje. Hatalmas erejével eljutott Germania határaitra, megfékezni és visszazorítani is a héroszok eszközeivel és erkölcsi bátorságával, egyesült erővel, belső békével lehet. Ellenük eredménnyel más eszköz szóba sem jön; különösen föltűnő, hogy mellőzi Luther korai álláspontjának érvényesítését, miszerint meddő dolog fegyverrel harcolni a török ellen, mivel az bűneink miatt rajtuk Isten büntető vesszeje: „Wider den Türken streiten ist eben so viel als Gott widerstreben, der mit solcher Ruthen unser Sunde heimsucht.”¹⁵⁸ Az 1526/27-es Ferdinánd királynak ajánlott versében ugyan Melancthonhoz hasonlóan a dánieli jóslatra és álomra alapozva értelmezi a negyedik monarchia és benne a török szörny születését, vagyis elfogadja a biblikus-eschatológikus magyarázatot, a későbbiekben és más műveiben azonban az ellene folytatott küzdelmet csak a rendkívüli emberi erőfeszítés eredményeként véli hatékonynak, amelyhez nem szükséges a Gondviselés beavatkozása. Ugyanaz a kérdéskör lényegesen eltérően jelenik meg Luther, Melancthon, Justus Jonas Dániel-kommentárjában, exegetikai műveiben, de a reformációnak elkötelezett humanista költő alkotásaiban is.

A XVI. sz. második harmadában folytatódik a német irodalomban az allegorikus heroidák áradása, többségük továbbra is a Türkengefahr szorongásaihoz kapcsolódik, de a schmalkaldeni háború megpróbáltatásai is jelentős szerepet játszanak az ekkor születő művekben.

E háború előestéjén – 1542–43-ban – születetik *Michael Hel-ding* (Sidonius, 1506–1561) *Germania universis suis Principibus Salutem dicit* c. allegorikus heroidája.¹⁵⁹ Az 546 sornyi disztichon

„küldője” a királyi fenségű, uralkodói méltóságú úrnő: *Domina Teutona*, aki egyrészt királynőként, másrészt anyaként jelenik meg a versben. Gyermekéhez, országa főrangúihoz és fejedelméhez intézi keserves könyörgését, panaszát, egyben felhívását. Bemutatja önmagát, erősen hangsúlyozza a levélszerúséget, a levélíró szituációt. A levélíró könnyei hullanak a levélpapírra, amelyek arcáról folynak alá. Az elgyötört szenedő nem tud szép betűket írni, a verselés is dög a sírástól, felindultságtól, bárhogya is igyekszik: nem lesznek mindig szabályosak a szótagok.

Hogy levelem tele van foltokkal, s csúnya a külső,
Tudd, oka: nem tudom én tartani könnyeimet!
És hogy váltakozó versek sorakoznak ezennel,
Megnyugszik levelem majd a szokott helyeken.
Jól tudom, éktelenül sok a törlés rút levelemben,
Mert a kezem reszket, sánta a versütem is.
Ám ha viszont mértékkal akartam zárni a verset,
Akkor a végső szót már megelőzte a könny.
Így hát nyers ez a vers, nincs így szép rendje a szómnak,
Mint eszelős agg nők lejtének itt a szavak.
Tompult szellemem is. Ne csodáld, ha magamra hagyottan
Asszonyként lerogyok, mostoha sorsom alatt.¹⁶⁰

A hajdani büszke királynői szépség, ragyogás elpusztult, aranyos ruhája megszagatva, díszeitől megfosztva csak könnyei hullanak, haja tépetten lóg.

Hogyha elér levelem, majd hordani fogja
Arcom bús jegyeit, s mind bizonyít valamit.
Hajdani szépségem, most érték nélküli formám,
Régen elérte bizony, mit ma a könnye se bír.
Hajdan aranydász volt a ruhámon, rajta ma semmi,
Újjam üres, nincs most India gyöngye azon.
Búm jeleképp megtépett hajkoronám veri vállam,
Nincs vonzó ragyogás, fénytelenek szemeim.
Arcom is elcsúfult, sírás meg a záporosóként
Hulló könnyeim is árkokat ástak azon ...

Hogyha ti látnátok, hogy néz ki a gondteli arcom,
Sírva fakadnátok, bármi kemény szívetek.
Megtépem hajamat, megszagatom én a ruhám is,
Feltárt keblemet így verheti már a kezem.
Kétség közt maradok, s a reményt sincs már kibe vessem,
Testemből hidegen, csendesen elfogy a vér.¹⁶¹

Szomorú elhagyatottságában hűtlen fiaikhoz fordul mégis, hiszen eszelős gyűlöletükben egymás – s ezzel együtt anyjuk – elpusztítására törekszenek, pedig egymás elleni küzdelmükkel még biztosabb pusztulásba döntenek szülőanyjukat s vele magukat, hiszen csak erre vár országukon kívül a még soha nem látott barbár ellenség, a török. Vagy megvédelmezték bátor szívvvel és erős fegyvereikkel hazátokat, vagy bilincsbe ver benneteket is a szörnyű ellenség. Hiszen már a messzi Ázsiából jutott el Európába számos nagy birodalmat, erős országot legyűrve, népek sokaságát leigázva, járomba hajtva. Már Germania keleti részeit szaggatja, szenvedti ezt *Magyarország* és Ausztria is:

Gőgjében most már nem a távoli India célja,
Cél: Magyarország most és vele Ausztria is.¹⁶²

Hatalmas volt pedig valaha Germania, hősök sokaságát adta a világnak, akik még a rettenthetetlen római birodalommal is eredményesen szembeszálltak.

Egykor a virtusotoktól hogy remegett a világ is,
Sok leigázott nép húzta a jármotokat.
Vaj, hova lett az a bátorság, hogy most ez a barbár
Ellenség köti így guzsba a hős szívetek? ...
Még a világgyőző Rómát is verte le germán
Had, megalázva a nagy római hadsereget.
Büszke nyakán eddig soha nem tűrt ő rabigát meg,
Hát most tűrje el ő Ázsia csürhe hadát?¹⁶³

Meg is jeleníti a szerző a barbár pusztítást, hosszasan ábrázolja a békés lakosságra törő, vért ontó kegyetlenkedéseket, amely nem csupán a fegyverforgató férfiakat sújtja, de az erőtlén asszonyo-

kat, tehetetlen öregeket és az ártatlan gyermekeket egyaránt. Ábrázolni kell ezt a pusztítást nagy megjelenítő erővel, hogy megindítsa az olvasókat, azonosuljanak a szenvedőkkel és ismerjék föl a cselekvés szükségességét; ébredjen bennük együttérző felelősség és részvét.

Mert ez a horda sok ártatlant visz a távoli földre,
És nem akadt egy sem, harcba ki ment valaha.
Mennyi ezért döntött le a sírba dühöngve e barbár,
Az tetszett neki, hogy végre kitölti dühét.
Mindent összekuszált göggyében e zsarnok, a véres,
S bosszút állni kíván égben az isteneken.
Láttam vén embert, kit a barbár kardja dőfött le,
S véres tagjait ott ő maga húzta tovább.
Ősz, öreg asszonyokat temetőbe kihajtani sokszor,
Sírtak: irántuk ezért volt kegyelettel a sors?
Magzatot is gyilkolt ez a kard, anyaméhbe beszúrva,
Ó, a szegény meghalt, még mielőtt született.
Láttam apák láttára megölni a zsenge fiúkat,
És anya karjaiból már kiszakítani lányt.
És ez a vérengző fenevad nem nyugszik előbb meg,
Csak ha kifáradt már, vagy ha megunta a vért.
Nem néz semmire: nemre se, korra se, szíve kemény vas,
Mégfertőzte a nőt, kardja bevégzi a bűnt.
Van buja, van, ki a tiltakozó lányt végkimeríti,
S harcaért jutalom, szűzi szemérem a juss ...
Ház, kunyhó, város neki mindegy, tűzzel emészti,
Mert neki gyűjtogatás, csóvadobás nagy öröm.
Életükért remegő rabokat, vaslánc a nyakukban,
Szüntelenül tereli, célja a távoli föld ...
Látva e mézszárlást, hörgést, a halálba menőket,
S felperzselt vagonunk: Ez se elég? Könyörülj!¹⁶⁴

Amilyen szörnyű látni az anyának gyermekei szenvedését, pusztulását, éppoly szörnyű látni Germaniának is saját magzatai gyötrelmeit. Am a benuit tehetetlenség látása is megalázó és fölháborító, hiszen Germania látja saját gyermekeinek rettentő hibáit, mulasztásait is. Polgárháborúval emészti önmagukat

(*civica bella*), vagy *otium* bénítja karjukat. Mindennek oka pedig a *sors, occasio*, vagy az *ira Iovis*; a Gondviselés, vagy más keresztény fogalom nem merül föl magyarázatként, ahogyan lehetséges megoldásként is csak a – hajdan még az ókori rómaiakkal is sikeresen megmérkőző – *heroikus erények* megújítása jöhet számba. A török itt – bármily szörnyű és kegyetlen is – *világi ellenség*, semmilyen ideológiai jelentéstöbblettel nem rendelkezik. Legyőzése tehát az emberi világ kompetenciájának hatáskörén belül föltétlenül remélhető. Ezért kérleli és korholja gyermekeit Germania az ellene való harcra: adhortatiók és exclamatiók megmegújuló sorozataként jelenik ez meg a versben.

Rajta tehát, ha szemernyre fáj még s gond az Anyátok,
És ha iránta ma még van szeretet, kegyelet.
Itt az idő, nemesek, gyorsan, kezetekben a sorsom,
Sorsotok is pusztul, pusztul enyém ha netán.
Mert ha ti lomhán, csak vonakodva vonultok a harcba,
Új uratok lesz majd, s jut kezetekre bilincs.
Itt van az ellenség, Fiaim, s nem kaptok a kardhoz?
Nem szégyellni való, harcra ha kér a Szülő ...
Mert ha ti, germánok, tova nem hajtjátok az ellent,
Védtelen, ó, a Hazánk, állva maradhat-e még?
Itt az idő, Nemesek, fékezni a még kicsi lángot,
Mert az erős lobogást oltani már de nehéz ...
És ha a régi dicsőség sem hat már tireátok,
Akkor nem szégyen félve lapulni se majd.
Hasson a kár legalább rátok tovaúzni dühöngőt,
Merre a barbár had hozza halálotokat.
Hogyha nemest ér vadharapás, azt érzi hazánk is,
Ovatlan ne taposs meg viperát, sebet ejt.
Rettenetes, gőgös had tör mihamar tireátok,
És a szabad kezetek összeszorítja bilincs.
Hány ország bukik el, nem védve ha német erőktől,
Vaj, ha magára marad, fönmarad államotok? ...
Íme tehát, Nemesek, könnyörögnek az ifjak, a vének,
És minden teuton rátok esengve tekint.¹⁶⁵

David Peifer (1530–1602) két versével is csatlakozik ezen irodalmi áramlathoz. Az *Epistola Ecclesiae afflictatae ad Christum* c. műve szorosan illeszkedik az allegorikus heroidák közé, harcos protestantizmus jellemzi; Eoban Hessus *Heroides Sacrae* c. gyűjteménye is inspirálta.¹⁶⁶ *Elegia ad Germaniam* c. 254 soros distichonokból álló műve (1560 körül) az allegorikus heroida és a Sendschreiben kettősségét mutatja. A levél nyitó és záró formulái elhalványulnak; Germania azonban most is allegorizáltan jelenik meg: *Europae Regina*. A királynői jellemzők csak mérsékelten jelennek meg, Germania inkább politikai-történelmi ábrázolást kap. A küldőt most is két fenyegető veszedelem aggasztja: a belülről örlő testvérharc és a török előnyomulása.

Csúf romlást vár belső harca miatt az a város,
Melyen az Elba folyó átviszi szőke vizét.
Ám ha neked, Germánia, bízom, józan eszed van,
Bőven nyújt teneked más baja majd okulást.
Hogyha reád nem hat kiürült városnak a képe,
S nem mozdítja szived hitbeli elnyomatás,
Akkor már legalább a te dícsért virtusodat nézd,
Serkenj általa fel, s jusson eszedbe megint ...
Hagyd el már a vizzályt, polgárharc végre ne düljön,
Vértestvér ellen mért van a kézben a kard?¹⁶⁷

Pedig hatalmas, világbíró volt hajdan Germania, hiszen germán népek buktatták meg egykor a hódító Rómát is. Nékik volt méltó utódjuk Nagy Károly, majd Ottó. Nem maradhatsz hát most sem mozdulatlan, erre kötelez őseid emléke, de a kettős veszedelem is. Serkenj hát álmodból, bénultságod vesd le, ragadj fegyvert, vess véget a gyilkos testvérharcnak és fordulj szembe a kívülről támadó halálos ellenséggel; a törökkel! Cselekedj, mert Bizánc és *Pannonia* gyászos sorsa után magad is ide juthatsz, Pannoniának pedig vigyél segítséget.

Kell, hogy az ősi Bizánc falait még visszaszerezzük,
Most meg a pannón föld kéri: segítse kezéd ...
És ha az eddigi sok harcunk mind csak vereség volt,
És ha keresztény vér öntözi Pannoniát,

Akkor: vagy mindezt a mi bűnünkért vezekeljük,
Vagy hazug ármányért hozzuk az áldozatot.¹⁶⁸

Szenvedélyes *adhortation*ban hangzik föl a könyörgés, egyben a vád is:

Ébredj hát, Germánia, verd ki szemedből az álmot,
Ébren lásd, érezd mind, ami van körülöd.
Vaj, te talán tört íjjal akarsz majd célba találni?
És holt tested elé tartani pajzstakarót?
Nem veszed észre talán a vihart, mely hányja hajódat?
És a bilincset sem, mely te kezedre kerül?¹⁶⁹

D. Peifer művének szemlélete azonban némi elmozdulást is mutat: a török ugyan továbbra is világi szerepű ellenség, azonban az ellene folytatandó eredményes harcnak föltétele a *bűnök megvalósítása, megbánása*, ehhez pedig elengedhetetlen a kegyes *könyörgés és imádság*.

Térj jobb útra tehát, sok imával bánd meg a bűnöd,
Mert a fejedre csak így vár diadalmi babér.
S újra se vétkezzél, ne akarjad az isteni bosszút,
Kétszer is elkövetett bűnnek a súlya nagyobb.¹⁷⁰

Csak így remélheti Germania, hogy Isten megsegíti, mint azt tette hajdan Mózes és Józsuéval: *Ipse Deus faciles delicta fatentibus aures / Praebet: et in veniam pectora prona gerit*. Ez már a reformáció látásmódjának megjelenését bizonyítja, bár a bűnök jellegét nem minősíti, tartalmukat nem konkretizálja s nem is hozza azokat oksági összefüggésbe a török szerepével. A zajló látásmódváltás jellemzője az is, hogy csökken a vers antikizáló jellege, illetve ez keveredik keresztényies elemekkel.

Még a csorbítatlan antikizáló allegorikus heroida hagyományai érvényesülnek *Johannes Stigel* (Stigelius, 1515–1562) műveiben. 1540-ben terjedelmes – mintegy 600 soros disztichon – verssel fordul Németország a császárhoz: *Germania Carolo V. Imp. Aug.* Királynőként megszemélyesítve jelenik meg *Germania mater*, aki leghatalmasabb gyermekéhez fordul fájdalmas panaszával és

kérésével. A heroidák szabályai szerint jellemzi önmagát: egykori pompás fejedelmi külső, ragyogó ruhákkal, koronával, most testi megaláztatás, szenvedés: vérző arc, tépett haj, szaggatott ruha. Elkeseredésében gyermeke lábai elé veti magát. Szemérségeinek két oka van: a reformáció üldözésével, elnyomásával föllángoló testvérharc és a török fenyegető előnyomulása. Mindkettőt csak a császár tudná megfékezni, ebbeni várakozásában rokon a Melanchthonnál, Sabinusnál, Rubigallusnál látott magatartással. Nem kétséges, hogy a császár képes segítséget hozni: garancia erre az ősök lelkesítő példája, de a jelen biztató eseményei is, az 1536-os tuniszi győzelem: amire részletezően és lelkesedve hivatkozik is a szerző. Így a versben csak mérsékelt szerepet kap a történelmi múlt megidézése, ugyanakkor bőkezűen antikizál Stigel: a császár ókori hőszok sokaságának kiválóságait hordozza magában. A jelen kedvezőtlen alakulásáért *az istenek* a felelősök, bár az égiek haragját, szeszélyét emberi hibák váltották ki: korrigálásukra azonban a heroikus erények föltétlenül alkalmasnak látszanak. J. Stigel másik két heroidáját János Frigyes szász fejedelemhez és Fülöp hesseni fejedelemhez intézi: *Germania Io. Friderico D. Saxoniae et Electori, Germania Philippo Hassorum Principi*.¹⁷¹ Mindkét fejedelem csapatokat küld a török ellen Pannoniába, Stigel ezért ünnepli őket, de szorongatja őt is a kettős félelem. Esdekelve könyörög Germania, szabadítsák meg a testvérháború szörnyűségétől, a *vera religio* üldözésétől s a leselkedő török veszedelemtől. Stigel ugyanúgy működteti itt is a heroida eszköztárát, mint a császárhoz címzett vers esetében (anyakirálynői ábrázolás, testi szenvedés képei, múlt és jelen összevetése) bőkezűen antikizál, hősei a homéroszi, vergiliusi hősökkel mutatnak rononságot. Lamentatio és adhortatio kettősségére építi föl mindkét versét, lépten-nyomon idézi *Pannonia példáját*, amely pusztulásával intő jel legyen Germania számára, de segítséget is érdemel elesettségében.

Wittenbergi tartózkodása alatt, 1539-ben írja *Eustathius Knobelsdorf De bello Turci elegia* c. művét, amely tulajdonképpen allegorikus heroida.¹⁷² Zsigmond, lengyel király fordul a háborúzó Germaniához: inkább a török elleni küzdelmében segítse őt. Germaniát elmarasztalja érdektelensége miatt, bár eddig a lengyelek sok veszély és szenvedés közepette küzdöttek a törökkel. Emlé-

kezteti Görögország és Magyarország szomorú példájára: mindketten hogyan lettek török prédává.

Mind H. Dörrie, mind G. Ellinger említi *Sebastian Glaser Epistola in qua Ecclesia Germaniam hortatur ad Pannoniae defensionem* (Wittenberg, 1545.) c. művét, azonban utóbbi is csak szűkszavúan ennyit mond róla: „Solche Schreiben der Kirche, Wünsche zum Ausdruck bringend, waren seit dem Anfang der Reformation bis in die vierziger Jahre des 16. Jahrhunderts bei den mit Wittenberg zusammenhängenden Poeten üblich: Eoban Hesse läßt die Kirche an Luther, Michael Toxites sie an Hermann von Wied schreiben; *der zum Wittenberger Kreise gehörende, sonst nicht bekannte Sebastian Glaser kleidet die Türkengefahr in diese Form: die Kirche mahnt Deutschland, Ungarn beizustehen*; und manche Bilder in dieser elegischen Heroide stehen dem Verfasser ganz lebhaft vor der Seele.”¹⁷³ A mi szempontunkból igen fontos műről van szó, hiszen témájában és megformálásában is beleillik a fölvázolt fejlődési vonulatba, az „áltère Wittenberger Dichterkreis” hasonló alkotásainak jellemzőivel. Azért is fontos láncszem, mivel német szerző tollából származik, s a másoknál is marginálisan meg-megjelenő téma itt meghatározó jelleget kap, ráadásul a mélységesen magyar érdekelttségű kérdéskör egy német protestáns látásmódját követve fejeződik ki. A Wolfenbüttelből előkerült unicum szövegével, de fametszet címlapjával is rászolgál figyelmünkre.¹⁷⁴ A címlapon reneszánsz tájkép szerepel hegyekkel, várakkal, városokkal, erdővel, folyóval. Fölül gazdag ornamentikával ékesített tünpanon zárja le a képet, alatta az égbojt felhői látszanak. A kép előterében, a szövegmező alatt, Dávid és Góliát látható. Góliát – akit talpig páncélba öltözötten ábrázol a mester – Dávid parittyakövétől eltalálva tehetetlenül fekszik a kép legalján, szinte az egész képszeleltséget elfoglalva. Feje mellett a földön az őt leterítő jókora kődarab hever. Kissé távolabb Dávid parittyáját és a hozzá való köveket láthatjuk. Dávid mindkét lábával a legyőzött Góliáton áll, két kezében annak hatalmas pallosa. Hegyét a mellkason a páncél rései közé feszíti s egész testsúlyával ránehezdedve készül megadni a kegyelemdőfést. A kép bal oldala felé dombhajlat emelkedik, amely mögül fegyveres katonák csapata közelít. (Öltözékük a felső ruházattal, turbánnal törökös jellegű.) A pallos és óriási markolata

hangsúlyozottan és jól felismerhetően kereszt alakot mintáz. A jelenet nyilván a török–keresztény, azon belül a török–magyar küzdelmet illusztrálja, utalva a bibliai példázattal a szemben állók méreteinek hatalmas különbségére. Dávid győzelme inkább a vágyak, semmint a korabeli valós események ábrázolása.¹⁷⁵

S. Glaser verses műve három részből áll. Elsőként *Adamus Lampertus* 12 soros disztichonjában fordul az ellenségeitől, háborútól szorongatott Ecclesia gyermekéhez, Germaniához. A második versben (44 soros disztichon) S. Glaser patrónusához, Henneberg grófjához, Popponhoz intézi dedikációját. Az Elba-parti Wittenbergben virulnak a szent tudományok, művészetek, az igazi, megtisztított vallás, amiért a szerző boldog és elégedett. Köszönet illeti ezért a bőkezű mecénást, Poppon grófot is. A szerző örömét azonban beárnyékolja a súlyos szomorúság: mindeközben vad törökök pusztítanak Pannonia belsejében. Zokogó könnyeivel siratja – saját hazája sorsának tekintve – a szenvedő, szétszaggatott Pannoniát. Harmadik a tényleges vers, Glaser 276 soros disztichonja önálló címmel: *Ecclesia ad Germaniam de defensione Pannoniae*. Verse allegorikus heroida: az Ecclesia írja esdeklő levelét leányának, Germaniának. *Ez már a hitújítás egyháza és így tekinti saját részének Pannoniát*. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert jelenlegi tudásunk szerint a német protestantizmus irodalmában ezzel egyedülálló.

„Per me Relligio tibi Teutonis ora relaxit
Purior, hoc maius, quid precor esse potest?”¹⁷⁶

A megszokott műfaji szabályok szerint fordul az Ecclesia leányához, Germaniához. A fölnevelő Egyház küldi üdvözetét onnan, ahol a legnyomorúságosabb körülmények között élünk, ahol a szerencsétlen anyának, leánya: Germania, szavait olvasod, szemiből szomorú könnyek árja ömlik. Vagy te bedugod füleidet a mi könyörgő szavaink elől? Jaj nékem, te nem tudod a fájdalomunkat érezni, sem sajgó keblemet, sem kiomló könnyeimet. Nem érzed át a mi panaszunkat, könyörgő imádságainkat csak a szelek ragadják magukkal. Pedig, leányom, panaszló siralmaimat sokszor és már régóta mondom neked.

„Accipe quam genetrix Ecclesia mitto salutem
Hinc ubi sum variis obruta pene malis,
Nunquid ut afflictae, Germania filia, matris
Verba legis, lachryme moesta per ora, fluunt?”¹⁷⁷

A te oltalmazó pártfogásoddal bátyaként nem védelmezel engem. Most mégis serkenj föl és segíts könyörgő szülődön, hallgasd meg az esdeklését. Általam a megtisztított vallás a te teutonjaidat megvilágosította, tanítottam ezzel néked a leghatalmasabb szülőnk, teremtőnk parancsát. Lásd meg azt, amit elszenvedek hosszú-hosszú évek óta. Kegyetlen törökök fegyvereitől szétszaggatva nyögök, a mi legfőbb részeinket pusztítja, örvöng, elgyötör, megöl, keresztre feszítve kínoz, fojtogat, elemészt, megcsonkít. (laniat, furor, enecor, interimor, crucior, premor, obruor, angor, distrahor, absumor, diripior, mutilor.) De nemcsak én magam szenvedek, rád is törnek a törökök vértől csepegő dárdáikkal, már a te részeid, Pannonia tájai is ezernyi gyilkos sebtől véreznek.

„Non ego sola premor, non hos fero sola labores,
Te quoque Turcarum tela cruenta petunt
Iam tua Pannonias lacerantur membra per oras,
Multaque crudelis vulnera caedis habent ...”¹⁷⁸

Az Ecclesia szereptudatát kettősség jellemzi: részint az egyetemes kereszténység gyötrelmeit kell elszenvednie az oszmán hódítás miatt s ebben a leghathatósabb segítséget a császárságtól, Germaniától várja, elmaradása miatt hevesen bírálja gonoszul érzéketlen gyermekét. Szemére veti múltban tapasztalt történelmi mulasztásait, hogy nem kelt kellő eréllyel Bizánc védelmére sem. Részint azonban a protestáns Ecclesia szólal meg, amely fájlalja a Germaniában vallási gyűlölségből táplálkozó testvérháborút. Az Ecclesia mindkét tekintetben – mint az egyetemes kereszténység, mint a protestantizmus szószólója, érdekkifejezője – saját maga részének tekinti a szenvedő Pannoniát. (mea membra!) Szenvedélyes vituperatio zúdítja a keserű számonkérést a méltatlan gyermekekre. Érvelése az allegorikus heroidák gondolatmenetét követi. Ugyanakkor az Ecclesia nem győzi elég-szer hangoztatni, hogy Germaniának kötelessége védelmezni Pan-

noniát, amely saját része (tua membra!), érte küzdve saját hazáját oltalmazza. Glaser ugyan nem fejti ki, de az általános keresztény szolidaritás és a közös politikai érdek mellett formálhatta véleményét az 1530–40-es évek gyakori protestáns érvelése, miszerint: amennyivel nagyobb a hatalma a Német-római Császárságnak, császárnak – benne Germaniának –, annyival több kötelezettsége is van a kereszténység oltalmazásában.

Jaj nékem, a kegyetlen magzat nem siet elhagyatott anyja segítségére. Kicsiny állataikat a szüleik védelmezik, táplálják. Értük harcolnak, gyakran vérüket is ontják. Láttam én fészükben kölykeiért harcoló medvét. Te látod, hogy hazánkban kegyetlen ellenség pusztítja a városokat, falvakat, templomainkat, házainkat. Akkor, amikor a barbár mohamedán ellenségtől ezernyi sebből vérezve Görögország, a Constatinusról elnevezett híres város elpusztult, láttál könnyet, gyászt, gyilkosságot, mészárlást, anyák kiáltását, hallottál sikolyt, de mindez a tenger szörnyőség nem tudta a te szívedet meghajlítani. A sziklánál vagy durvább, érzéketlenebb. Pedig most téged is már a legközelebbi láng fenyeget, a te csontjaidat emészti meg. Most a te tagjaidat a kegyetlen ázsiai ellenség zúzza össze és a hazát vassal, tűzzel, gyilkolással gyötri. A vallás megszenteltelt oltárait, kultuszhelyeit vad erőszakkal dúlják. Régóta, vég nélkül ismételteti Pannonia a könyörgő panaszokat és esdekelve, kérlelő hangon nyög. Téged vad haraggal vívott belső háború emészt és erődöt a testvérharc őrli fel. Eközben védelmező nélkül elfoglalja a barbár ellenség *Pannoniát*, ázsiai erejével teljesen felmorzsolva és az őseidért is, *érted is harcoló* erős várakat kegyetlenül elfoglalja és háborítatlanul birtokolja.

„Nunc tua crudeles discerpunt membra Tomitae

Et patriam ferro, caedibus, igne, premunt ...

Ingeminat dudum miseris sine fine, querelas.

Pannonia, et dudum voce querente gemit ...

Occupat interea, sine vindice, Barbarus hostis

Pannoniam, Getico milite cuncta terens,

Et structas proavis pro te pignantibus Arces

Crudeli captas strage, quietus habet ...

Hei mihi diripitur nunc hostibus illa cruentis,
Caussa que fit propriae, Pannonia terra, necis ...¹⁷⁹

Pannonia és várai a *kereszténység védőbástyájának* szerepkörében jelennek meg. Védőbástyád és oltalmazó falad volt, amelyik annyi török támadást és fegyveres rohamot visszavert, érte hatalmas háborúkat viselve – most a géta zsarnok lábainál hever legyőzötteen. Ezt a bástyát immáron magának erősítve a moszlim ellenség Pannoniát pusztítja gyakran fegyvereivel; Krisztus lerombolt, megtépázott aklában dül. Tévedsz, ó Germania, nagyon tévedsz és hiú reményt táplálsz; nem késlekedik, nem alszik a mozdulatlan, nem henyél, hanem az állandó háborúkat szereti: a te veszedelmedre sóvárog, a tiéid véres legyilkolásának örül.

„Quae tibi *praesidium*, quae tibi *murus* erat,
Quaeque tot insultus Turcae, victricibus armis
Sustinuit, pro te fortia bella gerens ...
Pannonias crebro milite vastat opes,
Vastat, et in lacerum Christi grassatur ouile,
Et *mea* crudeli funere *membra* necat.”¹⁸⁰

Gyötrelmes mély álomban kízó látomás jelent meg. A ruháitól megfosztott Germaniát látja, arca könnyektől és vértől mocskos, szemeiből könnyek zuhognak. Mindkét kezét vasláncokkal kötözték össze a durva győztesek, testét-arcát a fájó ütlegektől sebek borítják; haja tépetten és bemocskolva, csapzottan lóg. Hiába kiáltozik hangosan segítségért a szerencsétlen fogoly, a barbár katonák könyörtelenül a török táborba hurcolják örök rabságra. Minden tagjában reszketve ébredt szörnyű álmából; adják az istenek, hogy mindez beteljesületlen marad (Dii faciunt somnia falsa), azonban vegye ezt Germania komoly intésnek, egy lehetőség számára. Pedig hatalmas feladat előtt áll Germania: az egész keresztény kultúra védelmezéséért kell vállalnia a harcot. Hiszen itt érvényesülnek a társadalmat szabályozó, védelmet nyújtó törvények, itt működhetnek az ezt garantáló testületek. Ezek tarthatják távol a törvénytelenégeket, az erkölcsök vadságát. Oltalmazásukkal tevékenykedik a megújított, igaz hitet tanító egyház, mellette kivirágoztak a boldogító tudományok és művé-

szetek. Iskolák sokasága teszi az embereket lélekben finomabbá, kegyesebbé, tudásban egyre gazdagabbá. Amit a törökök meghódítottak, ott elpusztították a keresztény kultúra legjelentősebb központjait. Hiába volt hajdan Athén a műzsák, tudományok, művészetek világhíres székhelye: templomai, iskolái romokban, közöttük disznók henteregnek. Konstantinápoly büszke és gazdag császári székhelyét előzőnlötte a rablócsorda. Ugyanígy járt Pannonia is: híres, gazdag városai romokban hevernek, szent törvények szerint élő jámbor keresztény népe háborúban és rablásban szenved. Drámai képekben mutatja be Pannonia szenvedését, kíméletlenül részletezve a véres pusztítás mozzanatait, hogy még nagyobb együttérzést keltsen. Mind a három tragikus példa (Athén, Konstantinápoly, Pannonia) arra inti Germaniát, a legelszántabban szálljon szembe a barbár ellenséggel: lelkes *adhortatio* zárja a verset.

„*Elegia ad invictissimum Romanorum Imperatorem Carolum V.*” címmel verses függelékkel illesztett a kötetke végére Glaser. A 32 soros vers virtuóz mesterkedő mű: szövegét két hasábra írta a szerző. A szöveg hasábonként is olvasható függőlegesen, de vízszintesen is összefüggő értelmet ad. A jobb oldali hasáb sorkezdő nagybetűi akrosztichonná olvashatók össze: CAROLE PRO CHRISTI NOMINE CASTRA MOVE. (Károly, Krisztus nevéért indulj hadba!) Ugyanitt minden sor utolsó nagybetűje is telesztichonként értelmes szöveget ad ki: ROMA TUUM MARTEM NUMINA SANCTA IUVENT. (Róma, szent istenségeinek akarata támogassa a te háborúdat!) Mind az akrosztichon, mind a telesztichon egy-egy szabályos pentameter sor: az első egyértelműen krisztianizált, a második hangsúlyozottan antikizál: együttes szereplésük jól példázza a kettős paradigmarendszer érvényesülését. Maga a vers *laudatio* és *adhortatio* kettőssége szerint épül föl. Szerzője osztja más protestáns kortársai álláspontját: Károlyt tekinti a törökellenes keresztény összefogás vezetőjének, aki majd győzedelmes háborúi után megteremti az új aranykor békéjét.

Szinte természetesnek tarthatjuk, hogy a török kérdés iránt szenvedélyesen érdeklődő, abban kiemelkedően tájékozott és a magyarság törökellenes harcait is kiválóan ismerő *Nicolaus Reusner* is fölbukkan a heroidaszerzők között. 1565–66 körül írja

Germania ad Maximilianum II. Romanorum imperatorem Augustum c. 340 soros művét disztichonban.¹⁸¹ Germania allegorizáltan anyaként jelenik meg, aki leghatalmasabb fiához fordul szorongatott helyzetében; a perszifikáció női attribútumait azonban csak futólag, vázlatosan érzékelteti. A levélszerűség jellemzőit azonban határozottan érvényesíti.

Üdvöz légy, Császár, szól ím Teutónia hozzád:
Adj üdvöt, ha nem adsz, senki se ad ma nekem.
Mondjam-e kérésem, noha jól tudom, ismered is már,
Ismertebb sorsom, mint ahogy én akarom.
Mert bizony én még rejteni, leplezgetni szeretném,
Mígnem a gyászom, a gond s elhalaványul a vész.
Hasztalan ám, ami titkon fáj, elemésztí a testem,
Ismételt panaszom elviszi félig a bajt.
Ó, mi soká vélték rólam, hogy boldog a sorsom,
És most itt feküszöm, sok bajom íme lenyom.¹⁸²

Előadja szomorúságának kettős okát: Germania ereje, erényei lehanyaglottak, széthúzás és gyűlölködő armány lepte el szenvedő testét, polgárháború tüze emésztí belülről. *Lamentatio* jajongása és könyörgése szól.

És ki merészelné fékezni a könnyei árnját?
Fáj a sebünk: nyögni? Azt se szabad minekünk?
Jaj nekem, ó, a kemény, szomorú sorsom panaszoljam?
És a királyoktól kérhet-e bárhogy a szám?
Mit tegyek én? Mi erőt, mi reményt próbáljak ezentúl?
Vaj, a segítséget várjam-e én, elesett? ...
Rontja az országot pusztítva, elűzve lakóit,
Gyilkol, bár minap ölt, s bajra tetéz bajokat.
Mondjak-e még példát? hisz a köznapi sok hazudásból,
Bosszúból, kárból – látnivaló van elég ...
Erkölcsharci erény mit használ most nekem immár?
Jámborság, kegyelet s jogszeretet mire jó?
Mit használ az a sok diadal, mit győzve kivívtam?¹⁸³

Fájdalmában könnyezve, egyetlen remélt megmentőjének lábait fogja át térdre esve.

Fáj ha neked sorsom, s az enyéim sorsa megindít,
S méltán van jogarod, két kezem adta neked,
Vesd rám hát szemedet, ha lehet, nézz lelkileg engem,
Engem, akit zord sors s annyi baj is szomorít.
Ím, könyörögve feléd tárom ki a karjaimat most,
Lásd zokogó arcom s könnyeimet! Könyörülj!¹⁸⁴

Belső viszályaitól elgyötörtén könnyebben eshet a rettentő külső ellenség, a török prédájául, amelyik már Germania peremét dúlja, *Pannonia* végzete is beteljesült.

Íme, a kincsekben s hatalomban vad török annyi
Sok földön harcol, szárazon és vizen is.
Pusztít, elrombol szép városokat fenekestül,
Házak sok remekét gyújtja fel esztelenül ...
Nemrég sok nyomorúsággal sújtotta az Isztert,
Pannoniát ugyanis dúlta, rabolta ki ő.¹⁸⁵

Reusner a történelmi múlthoz fordul, hogy onnan mutasson fel sikeres és lelkesítő példákat, hiszen bővelkedik ezekben Germania históriája. A másutt is látott névsor jelenik meg: Nagy Károly, Henrik, Otto, Frigyes; valamennyien kiváló erényekkel ékesítettek. Károly egyenesen hektori vérből származik (CAROLUS Hec-toreo natus de sanguine MAGNUS), de a többieket is heroikus erények övezték: inclyta virtutis fama, decus, gestarum gloria rerum, celebris fama, decus. Az egész világot betöltötték növekvő hírnevükkel és dicsőségükkel, nagyságuk az olümposzi istenekével mérkőzött és a csillagokig emelkedett: virtuteque sidera tangit.

Egyre dicsért neve, hírneve már megtölti a földet,
Harci erénye pedig felviszi égbe nevét ...
Nagy birodalma: a föld, nagy harci erénye: Olümposz,
Földön méltán lesz dicskoszorúja örök.¹⁸⁶

A felsoroltak mind a reneszánsz antikvitásból táplálkozó világi érényeihez tartoznak, ezeknek kell most érvényesülniük Miksa császársban, hogy Germania méltó legyen egykori értékeihez. Reusner Miksa iránti rokonszenvét, várakozásait táplálta a császár köztudomású rokonszenve és toleranciája a protestantizmus iránt. Lelkes adhortatioval serkenti a címzettet küzdelme végigharcolására, hiszen győzedelmes fegyvereivel és körültekintő türelemmel megvalósíthatja a *pax imperii-t*, *távolra űzheti a kereszténység ellenségét. Így kaphatnak majd teret az igaz vallás tanai, de a virágzó művészetek és tudományok is.*

Védd az igaz vallást, ugyanúgy őszinte kebelled
Óvjad a szent hitnek isteni tételeit.
Ápold országod művészete szárba szökését,
S nyújtsd a segítséged, Múzsza ha írja dalát.¹⁸⁷

Az adhortatio *panegyricusba* lendül át, Reusner magabiztosan és örömittasan ünnepli a császár közeli győzelmeit. Utána majd triumphust tart a győztes, ahol bemutatják a zsákmányul ejtett fegyvereket, hatalmi jelvényeket, homlokán babérággal megkoszorúzottan, elefántcsonttal díszített szekéren vonul be ünneplő népeitől kísérvé. Germania ifjai, vénei kísérik hálásan, kisfiúk, anyák és leányaik köszöntik; de a szenvedéseiktől *megszabadított magyarok* is elébe sietnek és hálájuk jeléül az útra szórt lombkoszorúval köszöntik.

Örvend ott fiatal vegyesen keveredve öreggel,
Német anyák mellett zsenge leánykoszorú.
Láthatod ott sűrűn a magyarság víg csapatát is,
Zöld levelű lombot hintenek ők teeléd.¹⁸⁸

Reusnernek még egy műve sorolható ebbe a kategóriába, amelyet az allegorizált Germania a birodalom választófejedelmeihez és fejedelmeihez intézett: *Germania ad Sacri Imperii Romani Electores ac Principes*. Szerkezete, fölépítése, jellemzői hasonlóak az előzőhöz, ez is disztichonos verselésű. Éppúgy megjelennek itt is adhortatios, lamentatios elemek, a külső és belső háború szenvedései, az elpusztított *Pannonia*.

Látod, mindez azért, hogy a germán és a magyar nép
Félve tekintse a vad szkíta nyilát, seregét.
Megrémüljön a Dráva, a Száva jeges vize szintén,
Sírva növelje ezért Iszter atyánk a vizét.¹⁸⁹

Retorizáltsága alacsonyabb fokú, képi elemekben is szegényesebb. Mindez azzal függ össze, hogy Germania allegorizált megjelenítése szerény, most is mater Germania, de feminin attribútumai elhalványulnak, nem ábrázoltatnak, a vers menetét, szerkesztését e formateremtő elv nem szervezi. Nyersen és közvetlenül fejeződik ki a politikai-publicisztikai szándék s ez jelentős mértékben visszaszorítja az esztétizáltsági szintet. Ez már inkább a *Mahn-Sendschreiben* kategória irányába mozdul el, amely ugyancsak nagy elterjedtségnek örvendett a század német irodalmában.¹⁹⁰

Az allegorikus heroida – szinkronban az európai folyamatokkal – igen korán megjelenik a magyar irodalomban is, méghozzá kora legjelentősebb költőjénél. 1452-ben írta az ekkor még Itáliában tartózkodó Janus Pannonius *Ének Itália békéjéért III. Frigyes császárhoz* (Carmen pro pacanda Italia ad Imperatorem Coesarem Fridericum III.) c. művét, amelyben egyértelmű a korabeli olasz heroida-minták követése. A költő császárnak címzett könyörgését levélszerű formában a királynői attribútumokkal megjelölt Itália mondja el:

„... mit hallasz, nem enyém a könyörgés: vedd tudomásul,
könnyes Itália kebléből törnek fel e hangok.
Képzeld el, hogy méltóságos külsejű, tisztességes
matrónát látsz, éjszínű gyászkontos fedi testét,
nézd a haját: csüngenek kusza fürtjei szertezilálva,
nézd: megtépve hatalmas keblei, verdesi karját,
s homloka nem hordoz bátyás koronát ma, helyette
omladozó tornyok düledeznek bús fejbüdján,
lábad elé borul aztán és a fejét könyökére
támasztván, a nyakát csak nagynehezen fölemelve
örvend néked előbb, földjére hogy íme elértél,
majd zokogás-szaggatta szavak törnek ki szivéből,
sűrű jajongást úgy elegyít keserű panaszokkal ... ”¹⁹¹

Az erdélyi antitrinitáriusok között működő, magas humanista képzettségű, német származású *Johann Sommer* 1570–71-ben írott két latin nyelvű verses műve is allegorikus heroida. Az 1570-es *Pietas Exulans. Ioanni Secundo Electo Regni Ungariae c. disztichonokban* írott verse a választott műfaj összes jellemzője szerint épül föl. A megszemélyesített Pietas a királyhoz intézi könyörgő levelét: fájdalmában hulló könnyei nyomot hagynak a levélpapíron, hajdan ragyogó, királynői ruházata tépetten csüng róla.

„Ne rogo mireris, crebram mea charta lituram
Quod gerat, hec fletu facta litura meo est.
Hei mihi quo veteris fugit pietatis imago
Tempore qua prisco conspicienda fui.”¹⁹²

Hasonló tulajdonságok jellemzik az 1571-es *Pietas restituta ad tumulum Illustrissimi Principis Ioannis Secundi, Regis Hungarorum ultimi c. művet* is.¹⁹³

Szinte törvényszerűnek tarthatjuk, hogy az ezernyi szállal a wittenbergi hagyományrendszerbe kapaszkodó, 1587-ben megjelent *De Sigetho Hungariae propugnaculo*, Wittenberg (Zrínyi-album) c. nevezetes antológiában is fölbukkan e költői műfaj némely változata. Föltétlenül igazat kell adnunk Szabó Andrásnak: „A wittenbergi magyar coetus tagjait sorra véve nem szabad megfélemedeznünk arról, hogy ez a társaság már az 1560-as évek második fele óta kiemelkedő szellemi központja volt a magyar későhumanizmusnak, s fejlődése csúcspontjára éppen az 1580-as években ért.”¹⁹⁴ A Zrínyi-albumot író szerzők többsége Wittenbergben tanuló magyar, vagy a magyarság sorsára rokonszenvvel tekintő itteni, vagy wittenbergi kapcsolatokkal rendelkező német alkotó. Éppen a későhumanista jelleg föltárása még mindig várat magára, pedig kiemelkedő verseskötete, a Zrínyi-album immáron hozzáférhető a kutatás számára. A kötet a latin nyelvű humanista irodalom műfajainak gazdag tárháza, amely az irodalmi értekezéstől a történetírásig, epitáfiumtól panegyricuson, epicediumon, epigrammán át a laudatio urbisig és a Heldenbrief Mahn-Send-schreiben változataig ível.

Az antológia utolsó darabja *Hieronymus Wolfius Comiti Serino atque praesidio Sigettio Anno 1566. c.* műve. A szerző (1516–1580) J. Camerarius, E. Hessus tanítványa, wittenbergi tanulmányai során Melanchthon bizalmasai közé tartozik.¹⁹⁵ Műve tulajdonképpen három részből áll: az első Szigetvárnak, a második Gyulának állít emléket. Ezek a panegyricus és a laudatio urbis kettős jellemzőjét mutatják. A harmadik rész a leghosszabb, a 64 soros disztichon a Sendschreiben jellemzőit mutatja: Elegia in stuporem Germaniae. A levélszerűséget többször hangoztatja, legerősebben a zárlat hangsúlyozza:

Ám ha te gáncoskodsz, Germánia, többet akartam
Írni, de meggátolt ebben a tollam, a nyelv.¹⁹⁶

Kemény vituperatio marasztalja el a tehetetlen, érzéketlen Germaniát, pedig saját fenyegető pusztulásának esélyét is látnia kellene; adhortatio szavaival biztatja az elszántabb küzdelemre a török ellen.

Itt már téma te vagy, s a te házad lobban a lángra,
Összeomolva ledől, csúcsa a földre kerül.
Elpusztult a Sziget, s Gyula vára se néz a magasba,
Végórát lesi már Bécs remegőn, szomorún.
Nyisd ki szemed: nincs már Pannónia, védfalad eltűnt,
Nincs akadály: a török rád feni már a fogát.
Istennel se törődsz, míg nem zörög ablakodon kint
Már a halál? te pedig lomha vagy és dagonyálsz.
Látod-e mindezt, együgyü nő? Míg őrzöd a pénzed,
Rámegy az életed is, balga maradsz ha tovább.¹⁹⁷

Pannonia itt már csak Germania védőbástyájaként jelenik meg, bár a kötet egyéb írásaiban még fölbukkan az egész kereszténység védőbástyájának gondolata. (At Zerinius exigua manu, non unam solum Graeciam, aut urbem Romam, sed totum nobis pacatum reddidit orbem Christianum ...)

Sziksza Helopoeus Bálint is humanista irodalmi hagyományt követett, amikor megírta *Zrini de se ad Proceres Ungariae c.* disztichonos művét, amely tulajdonképpen a heroidaköltészetből

vált ki. A műfaj szabályai szerint kiemelkedő *halott hős* intézi levelét kortársaihoz, utódaihoz, olykor végrendeletszerűen fogalmazza meg saját harcának jellemzőit, utódai számára ennek tanulságait. A XV. századtól kezdve ennek számos változatát figyelhetjük meg az olasz, francia, német reneszánsz irodalmában mind latin, mind vulgáris nyelveken.¹⁹⁸ A kötet több pontján, így Szikszainál is, fölbukkan az isteni elhivatottságában megdicsőülő, angyali karokhoz emelkedő, hősiességével isteni jutalmat elnyerő hős képe:

Azt, hogy az angyali kar vigye őt fel a csillagos égbe,
Jóváhagyni siet, Krisztus urunk a szavad.
Innen tér majd vissza közénk, évek sora multán,
És eme testeket is élve kiadja a föld.
Rajta tehát, ne maradjon a hulltunk megboszulatlan,
És ami még ezután? ... Rád marad, Isten atyánk.¹⁹⁹

Nagyság és dicsőség övezte hajdan a most szenvedéseket átélő Magyarországot.

Ám a hazám mai helyzete elkieserít, amiért én
Kész vagyok áldozatul adni az életemet.
Jaj, most földre tepert, elalélt, rút zsarnok alatt van,
S kérni ha kell valamit, lába elé leborul.
Volt, elmúlt, amikor még félt a magyartól a géta,
S reszketvén tőlünk kérte a békekötést.
Volt, elmúlt, amikor még otthon bújni elég volt,
S nagy siker az neki, ha védheti lakhelyeit.
Most pedig itt trónol mifelettünk, úr falainkon,
És a levert katonát hordja, rabolja haza.²⁰⁰

Adhortatio figyelmezteti az ország főembereit példájuk tiszteletére, erkölcsaik követésére.

Halld szómat, nemesek hada, és ti magyar katonák is,
Nektek példa legyen harcban a hősi halál ...
Példánkból, nemesek, mindig gondolatok arra,
Minden földi dolog csalfa, ha más ura lesz ...

Elsatnyult ivadék, legalább szívetekben a virtus
Mint emlék éljen, jön ha a hősi halál.
Így tán, hogyha marad népünkől még valamennyi,
Régi dicsőségünk nem megy a sírba velünk ...
Vétkeztünk eleget, hogy méltán sújtson a végzet,
S bár sok a baj nálunk, mind mi idéztük elő.
Mentsük hát maradékát még a hazánknak, a népnek,
Enyhítsük meg a nagy isteni szent haragot.
Hát legyen összhang itt miközöttünk, félre irigység,
S félre te két idegen szembeszegült fene párt.
Tiszta, szelíd szeretet kapcsolja a kebleket össze,
S forrjon az Istenben össze a hű szívetek.
Védje kimélet a köznépet, s a robot se taszítsa
Nagy terhével örök szolgálata szegényt.²⁰¹

Vázlatos áttekintésünk végére érve tehetünk néhány megállapítást. Az itt vizsgált, érintett művek – messze nem a teljesség igényével – dokumentálják, hogy a XVI. sz. német irodalmában mily fontos szerepet játszottak az allegorikus heroidák, illetve annak származékai: a Heldenbrief változatai Mahn-Sendschreiben formájában. Döntő többségükben latin nyelvűek, a Schriftsteller paradigmarendszerének kívánalmai szerint épülnek föl: gazdagon antikizálnak, a történelmi-politikai jelenségek magyarázatára nem-keresztényi fogalmakat használnak, a Gondviselés csak elvétve kap szerepet. A Türkengefahr megítélésében egyáltalán nem jut szóhoz a reformáció szemlélete, a török csak világi jelentésű ellenség, a vele folytatott küzdelemben is az emberi erőfeszítésnek van esélye. Megjelenített történelmi hősei, politikai kortársai is ókori történelmi személyiségek, vagy mitológiai figurák erényeivel rendelkeznek; sokszor elmosódik a valóságos történelmi személyiség és a mitológiai hős közötti különbség. A török elleni küzdelemre való biztatás sokszor folyamodik a hősi múlt idézéséhez, ennek azonban van egy föloldhatatlan ellentmondása. A német történelemnek sem a távolabbi múltban, de a közelmúltban is alig van olyan eseménye, amely a németség török elleni küzdelmeinek sikerességét bizonyítaná. Hiszen a németség valójában nem kényszerült szembenézni a török veszedelem testközelű formájával. Különböző jóslatok és találgatások időről időre

ugyan borzolták a kedélyeket és csigázták a fantáziát, azonban Bécs falainál messzebbre sohasem jutottak harcoló török csapatok; a német birodalmi segédcsapatoknak is csak Magyarország földjén volt módjuk megtapasztalni a rettegett ellenséget. A tárgyalat szerzők némelyikénél világosan érzékelhető, hogy *birodalmi méretekben* értékelik a törökkel szembeni küzdelem lehetőségeit, a *Sacrum Imperium Romanum* esélyeit azonban sohasem ítélik valójában kétségesnek a protestáns szerzők sem. A versekben kifejeződő szorongás és aggodalom inspirálója, gerjesztője inkább a retorika invenciói, eszköztára, semmint a kényszerűen megélt történelmi tapasztalat, nemzeti történelem. E művek mindegyikét erősen meghatározta koruk retorikai műveltsége, amelynek jellemzői a mikroelemektől a kompozíciós makrostruktúráig jól kimutathatóak.

Szinte mindegyikben fölbukkan a szenvedő Pannónia, szerzőik több-kevesebb rokonszenvvel emlékeznek meg róla s szerepeltetését intő jelnek szánják a német közvélemény számára: prédája lett a töröknek, ijesztő példa ez a belső viszályokkal küzdő Germania számára; szintén széthúzásai miatt válhatott Magyarország is a törökök zsákmányává. Pannónia itt már elveszítette hajdani büszke rangját, nemhogy a kereszténységnek, de már Germaniának sem lehet védőpajzsa. E paradigmarendszer viszonylagos koherenciáját jól mutatja, hogy míg e korszak latin nyelvű költészetében a török a font jelzett módon szerepel, a Lehrer paradigmarendszerében merőben más előfordulásaival találkozunk. Ott már a reformáció eschatologikus világképének értelmezése szerint jelenik meg a török, mint az Antikrisztus teste; jól bizonyítja ezt *Cyriacus Spangenberg* német nyelvű verse: *Ein schön geistlich Lied, Erhalt uns Herr bey deinem Wort. Mit mehrer Erklerung desselben, Wer der Papst und Türck sey, damit man dieselben nicht allein zu Rom und Constantinopel suche.*²⁰² Természetesen még számos példát idézhetnénk e paradigmarendszer jellemzőinek szemléltetésére.²⁰³

A wittenbergi, németországi peregrinációra érkező magyar protestáns diákok Wittenberg universitasán gyorsan megismerték tanulmányaik, tájékozódásuk során az itt kínált műveltségi, irodalmi paradigmarendszereket. S bár a korabeli német irodalom igen tagolt, összetett fejlődésű volt, a wittenbergi időzés

leghangsúlyosabban mégis a Lehrer és Schriftsteller paradigma-rendszerait kínálta a magyar ifjak számára. Rá is találtak gyorsan e két paradigmarendszerben meghúzódó kifejezési lehetőségre, hiszen otthonról hozott műveltségük, élményviláguk itt jóval tágabb dimenziók közé került. Itthoni keserves politikai tapasztalataik, élményeik, a török veszedelem immáron Melanchthon, J. Jonas, Luther teológiai távlatú gondolkodásában kaptak értelmet, tudományos-irodalmi tájékozódásuknak pedig a Melanchthon körül csoportosuló alkotói kör adott mintákat és inspirációt.

Természetes mozdulattal lelhettek rá a német földön virágzó gazdag heroida költészet számukra kínálkozó lehetőségeire, hiszen ez több szempontból is kedvező volt. Támaszkodott az ókor rendkívül gazdag hagyományrendszerére, a reneszánsz neolatin irodalmára. A német irodalmi környezet határozottan politikai-publicisztikai irányba terelte a panasz-siralom eredetileg individuális jellegű műfaját, s közösségi hangoltságúvá változtatta, melynek meghatározó mozzanata a Türkengefahr volt, és az ellene folytatott küzdelem. Érthető, hogy az 1530-as évektől Wittenbergbe érkező magyar szerzők tollán megszólal a Schriftsteller paradigmarendszerébe tartozó allegorikus heroida latinul. Megszólal, de alkotóik magyarországi élményeihez, műveltségéhez igazodva sok módosulással. Szerzőik számára a török nem távoli kuriózum, mesés tudósítások izgalmas hőse véres kegyetlenkedéssel és csillogó pompával. A magyar szerzők retorikáját, lelki megindultságát wittenbergi mestereik műfaji kánonai szabályozzák, de nékik nem kell nemzetük múltjában zavartan keresgélniük, ha a török elleni küzdelmek hőseit illesztik be majd műveikbe. Míg német kortársaik legfeljebb egy-két keresztes hadjárat (a protestáns megítélés szerint egyébként is kétes értékű) emlékét idézhetik, a magyarországi szerzők immár 150 éves szakadatlan élethalálharcra tekinthetnek vissza. A magyarságnak éppen a török elleni küzdelmek során kialakult sajátos hivatástudata: a *propugnaculum Christianitatis* eszmetörténetileg, ideológiailag igen gazdag jelentésűvé terebélyesedett mind a külföldi, mind a hazai irodalomban. Ennek kifejezéséhez változatos irodalmi-retorikai formákat hoztak létre, az érvelés fontos eszközeként szerepelt. Ugyancsak hosszabb fejlődési folyamat eredményeként

megjelent mind a hazai irodalomban, mind külhoni szerzőknél a *gazdag Pannonia* (fertilitas Pannoniae) toposza. Elterjedését nyilván eszmetörténeti, történeti körülmények érlelhatték, de a retorika is döntően hozzájárult széles körű felhasználásához. A magyar szerzők fölismerték, hogy az allegorikus heroida alkalmas lehet itthonról magukkal hurcolt tapasztalataik, élményeik kifejezésére úgy, hogy e választott műfaj egyben antik és kortárs latin szerzők eruditus imitatioját jelenti. Ebbe azonban mind eszmetörténetileg-ideológiailag, mind formailag-retorikailag beilleszthető a propugnaculum és a fertilitas Pannoniae toposz, s így egy összetettebb, gazdagabb kompozíciót teremthetnek.

7. *Opera antiturcica*

E vázolt irodalomtörténeti folyamat nagyjából egybeesik a *török európai előnyomulásával* s ezernyi szálon kötődik annak szerteágazó jelenségeihez, következményeihez. Meghatározó eszmetörténeti tényező a keresztény világ – ezen belül egyre inkább kiemelkedő mértékben: Magyarország – harca a hódító törökkel. E hatalmas küzdelem legdrámaibb fejezete Európában éppen egybeesik *a reneszánsz irodalom elterjedésével-virágzásával és a reformáció térnyerésével*. A rá adott irodalmi-tudományos-publisztikai válasz – noha igen sokat merít a középkori hagyományokból – így szükségképpen főként a reneszánsz esztétikai elveit követő formakultúra jegyében születik meg. Tekintettel arra, hogy az eddig tárgyalt művek, de a később bemutatandók is szorosan kötődnek a *török-irodalom* valamely jellemzőjéhez, pillantást kell vetnünk az európai irodalom eme területére. A kérdést tárgyaló művekből és a rájuk vonatkozó szakirodalomból csak annyit idézünk meg, amennyit megkíván gondolatmenetünk árnyalt kifejtése.

Az ide sorolható irodalom parttalan gigantizmusáról fogalmat alkothatunk, ha a legújabb könyvészeti összefoglalást forgatjuk. *Carl Göllner* Turcica (Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, 1-2.Bd.) c. annotált bibliográfiája tulajdonképpen bőkezű válogatásnak fogható föl, amely a szerző koncepciója és kutatási lehetőségei szerinti eredményeket tükrözi. Benne rengeteg magyar vonatkozású műre lelünk, de a sorukat könnyedén szaporíthatnánk. Már a XVI. század nagy antológiái, amelyek a Türkenliteratur fontos műveit adják közre, bizonyítják, hogy mily meghatározó szerepet játszottak a magyar tárgyú művek e végtelen folyamában. A már említett *Nicolaus Reusner* 1596-ban négy testes kötetben adja ki hatalmas gyűjteményét: *Selectissimarum orationum et consultationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quatuor*.²⁰⁴ Az itt közölt művek sokaságában találunk magyar vonatkozásokat, amint az 1598-as kiadású török tárgyú levelezés-kötetben is.²⁰⁵ Amikor 1600-ban a magyarokkal rokonszenvező *Jacob Bongarsius* kiadja *Rerum Hungaricarum Scriptores varii ...* c. művét, ugyancsak a török elleni küzdelem forrásait, dokumentumait gyűjti össze, felismerve Magyarország misszióját ebben az élethalálharcban.²⁰⁶

Az európai közvélemény csak megkésve döbbsen rá a hódító török valódi erejére és hódításának kiszámítható irányára. Sokáig úgy beszéltek róluk, mint az eretnekek sokaságának egyik csoportjáról, akik valahol legendás messzeségben élnek a hitetlenek vidékein: in partibus infidelium. Az ellenük való föllépéshez is elegendőnek tartották egy alkalmi kereszteshadjárat meghirdetését; a nikápolyi katasztrófa azonban véglegessé tette ezen álláspont tarthatatlanságát. Egyik következménye azonban éppen az volt, hogy európaiak tömegei – még ha egy útközetben is – itt találkoztak szemtől-szembe az eddigi legendás ellenséggel és megtapasztalták valóságos erejét és tulajdonságait. Ennek ellenére az európai közvéleménynek csak egy egészen szűk része – udvari, pápai, katonai, politikai, diplomáciai elit – tartotta napirenden a mohamedán hódítást és az ellene való fellépés szükségességét. Megidézése, ábrázolása is ennek megfelelően a műfajok szűk körére korlátozódott: jobbára diplomáciai iratok, követjelentések, pápai felhívások, bullák, zsinati állásfoglalások. Kivéteklént már ekkor is említhető *Aeneas Sylvius Piccolomini*,

aki műfajok sokaságában és aktívan politizálva buzgólkodott egy hatékony törökellenes egység megteremtésén. Lényeges fordulatot hozott 1453-ban Konstantinápoly eleste: az eddig átmenetinek hitt európai hódítások immár visszavonhatatlannak látszottak, az addig hozzávetőleg egységes „orbis Christianus” hatalmas sebet kapott. A török jelenléte immáron nemcsak katonailag, de tudatilag is mindennapivá lett, ezzel arányosan egyre mélyebbre és egyre változatosabb formában fészkelte magát az európai politikai-ideológiai-irodalmi közvéleménybe. E szélesedő folyamatban már kiemelkedő szerephez jut a humanizmus szemlélete és a reneszánsz irodalom, fontos propagandistája volt ennek a Bizáncból elmenekült értelmiségi elit és a velük rokonszenvező itáliai alkotók köre. A század végéig ezért aztán a legtöbbet Itáliában írnak a törökről, vele folytatott küzdelemről, irodalmi ábrázolása is itt a leggazdagabb, bár a következő században is kiemelt fontosságú az olasz közvéleményben. Mindez érthető, hiszen még irányító szerepet játszik a pápaság a diplomáciai, katonai szervezésben, segélyezésben, olasz birtokok kerülnek a török hódítás hatósugarába és hatalmas pánikot vált ki az otrantói partraszállási kísérlet.

Jóllehet irodalmi kifejezői ugyan soha nem feledkeznek meg arról, hogy a kereszténységnek a török mily szörnyű ideológiai ellenlábasa, akivel kizárt mindenfajta kompromisszum lehetősége, ezt az alaptényt nagyon sokszor zárójelbe teszik s e mégoly szörnyű ellenséget is *csak világi jelentésűnek* fogják föl. Megjelenésében, történelmi szereplésében s így az ellene folytatandó küzdelem esélyeiben sem tételezi transzcendens, a keresztény Gondviselés erőinek szerepét. A reneszánsz történet szemlélet különböző változataival találkozunk: Fortuna, Nemezis, Até és a Moirák, a haragvó csillagok indítják el és határozzák meg a történelmi folyamatokat, eseményeket, olykor maga az „ira Iovis”. A szemben álló ellenfelek küzdelmét legtöbbször az ókor valamely nagy összecsapásához hasonlítják: a görögök és a perzsák, a rómaiak és a punok, vagy később a Birodalomba betörő barbárok harca elevenedik meg. Homérosz és Vergilius hősei kelnek életre, a római történelemből Regulus és Scipio Africanus; a harcok színtere gyakran idézi a Trója körüli síkot, Cannae és a Trasimenus-tó környékét, vagy Thermopülé véráztatta vidékét.

Antikizáló buzgalmában *Johann Piscatorius* addig megy, hogy a törököket trójai eredettel ruházza föl, miszerint azok Turcotól, Troilus fiától származnak. Így aztán a keresztény–mohamedán összecsapás irodalmi kifejezésére természetes eszköznek kínálkoznak a homéroszi eposzok, csak a szereplőket, eseményeket kell behelyettesíteni.²⁰⁷ Így válik e hatalmas küzdelem ábrázolásának természetes imitatio mintájává az antikvitás. Erkölcsi kategóriái, értékeszményei is innen származnak; virtus és constantia, furor és otium, hübrisz, legkiemelkedőbb hőseinek jutalma a fama, gloria, laus révén az immortalitas. Műfajok sokaságában jelenik meg a *Türkenliteratur*, általános jellemző lesz azonban, hogy e küzdelmet *esztétizáltan jelentik meg*. Természetes módon tűnik föl itt és kap nagy szerepet a *retorika*, hiszen a korszak általános jellemzője a retorika iránti mohó érdeklődés e téma pedig különösen kedvez a retorizáló hajlamoknak. Önmagában az esztétizáló szándék is megkívánja a retorizáltság művészi fokát, azonban még inkább igényli ezt az agitatív politikai szándék: fölhívni a közvélemény figyelmét a török veszedelemre és mozgósítani az ellene folytatandó küzdelemre. Az allegorikus heroida a maga műfaji hagyományaival, rugalmasan alakítható jellemzőivel jól illeszthető a *Türkenliteratur* folyamatába.

Az elmondottak bizonyítják, hogy a reneszánsz irodalmának jelentős része a török veszedelmet az ókori irodalom értékeszményei és formakultúrája szerint működő *paradigmarendszerben* kívánta értelmezni és alkotásokban kifejezni. Ez a *Schriftsteller* paradigmarendszere. Ettől markánsan elkülöníthetően megjelenik a *Lehrer* paradigmarendszere, amely ugyancsak megteremti a török veszedelem irodalmi kifejezésének eszményeit és formáit. Ezt majd leginkább a wittenbergi reformáció alkotásaiban szemlélhetjük, ahol a török eredetét a *bibliai Góg és Magóg* népében látja már Luther.

A *német közvélemény* csak későbbben és lassabban méri föl a török veszedelem jelentőségét, hiszen az földrajzilag igen távol esik tőle egyelőre. Humanisták meg-megidézik ugyan, különösen Konstantinápoly eleste után élénkül emlegetése, irodalmi szereplése, azonban még mindig inkább egy újabb kereszties hadjárat lehetséges ellenfeleként értelmezik, semmint valóságos erejével lennének tisztában. Humanista közhelyek gyűjteménye *Mandel-*

reiss 1453-as gyors válasza, de *Rosenblüt* 1459-ből származó allegóriáktól túlszűfolt költeménye is.²⁰⁸ Sokszor beszélnek róla a birodalmi gyűléseken is, két leggyakoribb említési formája a *Türkensteuer* és a *Türkenhilfe*; határozatot hoznak arra is, hogy a távol zajló fegyveres küzdelmek segítésére még a Vogézek eldugott völgyeiben is kondítsák meg a harangokat, s a buzgó keresztények naponta fohászkodjanak imáikban a vérszomjas ósellenség ellen.²⁰⁹ *Tranquillus Parthenius Andronicus Dalmata* 1518-as Miksa császárnak címzett epistolájában (*Ad invictissimum aximilianum Caes. aug ... epistola*) még úgy véli, hogy a szkítiai származású ottománok harciasságukat a *velük rokonságban álló* – még a hatalmas Akhilleusszal és Heraklésszel is csatát vállaló – *amazonoktól örökölték*.²¹⁰ Itt még az antikizáló hajlam kerekedik felül, s a szerző azzal biztatja a császárt, ő is úgy győzedelmeskedhet szörnyű ellenségén, miként hajdan azt tette Akhilleusz és Heraklész. Mondandója kifejtése során a szerző rendkívül gazdagon imitálja az Iliász eseményeit, cselekmény-mozzanatait, jellemeit, általában ókori allúziók sokasága indázza át a vers egészét.

A német közvélemény Bizánc eleste óta ismeri a *Türkengefahr* érzését, Nándorfehérvár elveszése után, majd Mohácsot követően sokszorosára nő a félelem és földrajzilag egészen konkrétta válik. 1529-ben sor kerül arra, amiről addig csak jóslatok beszéltek: a Sacrum Imperium Romanumban a németiség legkeletibb fővárosát ostromolja a török. Ledőlt előtte minden gát, a Magyar Királyság a porban, megalázottságban hever: minden megtörténhet; a török bármikor előzönölheti a Birodalmat, kitört a pánik és rettegés, elkezdődtek a *Türkenfurcht* évtizedei. *Luther* azt számol-gatja ijedten, hogy a törökök hatalmas tömegei harminc nap alatt lovasságukkal könnyedén Wittenbergbe érhetnek a henyélő, léha életet élő németsegtől, ahol aztán ostromolhatják és folgyújthat-ják a várost is: „So sind wir Deutschen gute Gesellen, saufen, fressen, schlagen die Fenster aus, reißen die Ofen ein, verspielen auf einen Abend hundert oder tausend, auch wohl mehr Gulden, und vergessen dieweil des Türken, der in dreissig Tagen mit einem Haufen leichter Pferde zu Wittenberg sein kann, es brennen und belagern! Ich habe leider Sorge, wir werdens (sic!) verschlafen.”²¹¹

A Türkenliteratur központja a század első negyedétől a században áttevődött német földre. A gyorsan bekövetkező hadi eseményekről, háborúkról szóló napi tudósítások, teológiai elemzések, történetfilozófiai megközelítések, szépirodalmi alkotások, publicisztikai művek elképesztő sebességgel és tömegben látnak napvilágot. A németek egyszerűen mindent tudni akarnak a törökről, amit csak lehet: származásuk, etnogenezisük, törvényeik, vallásuk, hadviselésük, udvari életük, viseletük, történelmük, a keresztény hadifoglásokkal való bánásmódjuk, követjárások és hadifogságok tapasztalatai; ez mind-mind megjelenik e hatalmas irodalomban. Belülről akarják megismerni az ellenséget: kalandos merészséggel és csellel török diplomáciai iratokat is tartalmazó bizalmas évkönyvek anyagát szerzik meg és nyomtatják ki *J. Levenclavus* kiadványában: *Historiae Musulmanae Turcorum, de Monumentis Ipsorum exscriptae, libri XVIII.*²¹² Mivel a reformáció nagyon erősen érdeklődik a török iránt s a Türkenfurcht szerepet kap annak teológiai-ideológiai koncepciójában, természetesen, hogy *Wittenberg e Türkenliteratur megjelentetésének, megalkotásának egyik legfontosabb központja lesz.*

Már a század elejétől egyre szorongatottabb helyzetbe került az újabb és újabb ostromok révén *Rhodosz*, sorsával tudósítások, beszámolók, megsegítésére irányuló felhívások sorozata foglalkozott. Egy 1523-as munkában az éppen Rhodoszt ostromló szultán már az Itália, Magyarország és Ausztria ellen kovácsolt haditerveiről beszél: „Haimliche anschleg und fürnemung des Türki-schen Kaysers (wann er Rodis eroberte) wider die Cristen und Cristliche Lender. Und anders mer durch die gefangen Türcken so von Möran gen Görtz gefurt, Neulich bekant und geoffenbart worden.”²¹³ Még a mohácsi csata előttről való az a „*Türckenbiechlin*”, amelyben egy remete beszélgetését olvashatjuk egy *magyarral*, egy törökkel és egy cigánnyal. A remete a németység lelkiismeretét szeretné felrázni, hogy segítsen az már szenvedő keresztény testvéreinek és készüljön elszántan a törökkel vívandó sorsdöntő háborúra. A törökökről legtöbb ismerettel és tapasztalattal a magyar rendelkezik, aki föleleveníti eddigi harcait, jellemzi a török tényleges politikai-katonai tulajdonságait, lényegét, elmondja annak várható fenyegető terveit is. A politikai dialógus bizalmatlan képet fest a cigányról, mert benne a keresztények

számára megbízhatatlan, törökkel cimboraságot is vállaló, könnyen átálló spiont gyanít (als türkischer Zwischenträger und Spion).²¹⁴ Számos német nyelvű nyomtatvány születik a XVI. sz. elejétől, számuk majd a nagyobb fordulatot jelentő események közelében megsokszorozódik: így Rhodosz eleste, Nándorfehérvár, majd Mohács után, újabb csomópontot pedig Bécs 1529-es ostroma jelent.²¹⁵ A humanisták továbbra is előnyben részesítik a latin nyelvet, általában nem is egy eseményhez kötődnek műveikkel, inkább általános érvényű mondanivalót fogalmaznak meg.

Az 1518-as birodalmi gyűlés és tervezett hadikészülődés hírére három jeles humanista is tollat ragadott, hogy megírja a maga retorikailag szárnyaló verses és prózai adhortatioját. 1518 júniusának végén jelent meg *Tranquillus Parthenius Andronicus Dalmata Oratio contra Thurcas ad Germanos habita* c. műve; szeptember végén követte *Konrad Peutinger* előszavával *Richard Bartholinus Oratio, ad Imp. Caes. Maximilianum Aug. ac potentiss. Germaniarum Principes, de expeditione contra Turcas suscipienda* c. műve.²¹⁶ Hatalmas erudíciójával, antikizáló műveltségével, retorikai színvonalával emelkedik ki a mezőnyből az év őszén *Ulrich von Hutten Ad Principes Germaniae, ut bellum Turcis invehant. Exhortatoria. Publico Germaniae concilio ...* c. verses műve.²¹⁷

Közvetlenül a mohácsi csatavesztés után állítja össze Türkenbüchlein-szerű gyűjteményes kötetét saját művéből és más humanisták munkáiból a magyar viszonyokat kiválóan ismerő humanista *Johann Cuspinianus* (Spießhammer). Szerepelteti Ursinus Velius, J. A. Brassicanus egy-egy verses művét, R. Bartholinus retorikus prózáját, a nyomtatvány legnagyobb részét azonban saját verses és prózai művei teszik ki. Szándéka szerint elsősorban buzdítani akar, de korholni is a kötelességüket elmulasztókat: *Oratio protreptica ad Sacri Ro. Imp. Principes et proceres, ut bellum suscipiant contra Turcum cum descriptione conflictus, nuper in Hungaria facti, quo periit Rex Hungariae LUDOVICUS*. A csata említése mellett beszámol arról is, hogy a törökök Nándorfehérvárról Buda felé vonulva mily barbárul pusztították végig az országot: azt, amely pedig *természeti és történelmi gazdagságáról* régóta messze földön a legismertebb. Cuspinianus itt

a *fertilitas Hungariae* toposz ismert elemeit és érvelését használja föl gondolatmenetéhez: „Et qua via turcus SOLOMET ad Budam usque pervenerit ex Alba Graeca, *Cum enumeratione clara dotium quibus a natura dotata est Hungaria, cum insertione multarum rerum annotatu dignissimarum.*”²¹⁸ Cuspinianus e műve azért is figyelmet érdemlő, mert – láttuk – másutt szigorúan és jobbára igazságtalanul degradálta a magyarságot, itt pedig az együttérzés, rokonszenv a meghatározó.

Bécs ostromának riadalma bár az egész németiséget rémíti, a veszélyt közvetlenül megtapasztaló osztrák, vagy a bécsi politikához-kultúrához szorosan kapcsolódó humanisták (köztük lengyelek, sziléziaiak) még intenzívebben reagálnak. Láttuk ezt az imént Cuspinianus esetében, de hasonlót tapasztalhattunk Ursinus Veliusról szólva is.²¹⁹ A Krakkóhoz–Bécshez szorosan kapcsolódó sziléziaiak közé tartozik a *Luctus Pannoniae* kötet szerzői között már említett *Johannes Langius*. Ferdinánd tudós diplomatájaként, udvari humanistaként működött, latin nyelvű költészetének jelentős része tartozik a Törkenliteratur körébe. G. Ellinger úgy beszél ezekről, mint Törkenelegien und die Oden, Törkengedichte. Az 1539-ben, Bécsben kiadott *Ad Iesum Christum Dei filium, pro Christianis contra Turcas. Elegia*. c. műve nagyrészt verses oratio, de benne szerepet kap a prédikáció, imádság is.²²⁰ Noha a disztichonokban írott vers címe szerint Krisztushoz intézett, az igazi címzett sokkal inkább az egész kereszténység. Műve jelentős részében Magyarországról beszél, mint amely leginkább elszenvedője a barbár ellenségnek, egyben az ellene vívott harcban az egyik legkiemelkedőbb hősiességet mutatja. A tengereken Rhodosz szállt vele szembe hősiiesen, a szárazföldön pedig Pannónia: ők ketten voltak a leghatalmasabb védőbástya: *Maxima duo propugnacula*. A hősiesség, ám késlelkedő magyarok is a hódító prédájává lettek; mert úrrá lett rajtuk, kiváló vitézi képességeiket legyűrte, erőtlenné tette őket a pompakedvelés és fényűzés szeretete. Ifjú királyuk sem volt igazán alkalmas a nagy küzdelem vezetésére, róla szánakozó együttérzéssel emlékezik meg:

Megtorlás nélkül pusztít vasa, tűz a nyomában,
Körbe-körül rombol pannoni városokat.
Ó, te szerencsétlen Pannónia, mennyi bajod van,

Bánkódsz sok bajodon? Ó örül, ő, a török.
Azt a csodált virtust elnyomta a pompaimádat,
Ellanyhult a szived, mert gyönyörökbe merült.
Jött a királyi parancs, tunya nép füle rá se figyel már,
Gyermek még a király, trónra aligha való ...
Szétfut a hadsereged, balsors! te magadra maradtál
S ebben a helyzetben ért a halál, Lajosunk.
Ó, te szegény gyermek, jaj, mily nyomorú a te véged,
Árként rádtör a baj, s ebbe az árba merülsz.²²¹

Emellett még a belső polgárháború tüze is hamvasztja a szerencsétlen országot, így az pusztuló csatatérként már nem állíthatja meg a *Germaniára törő* ázsiai hordákat. Így vált végzetessé *egyetlen nap* (u.i. a mohácsi csatáé!), amely utat nyitott a szétterjedő pusztulásnak, ez bekövetkező romlásunk kútfeje.

Hej, minekünk ama nap volt nagy nyomorunk okozója,
Majd a jelen romlás hajnala, kezdete is.
Gyászteli nap, méltán nevezünk mi ezért feketének,
És ha felírjuk majd, nemde színünk a korom.
Mert e napon lett útja szabad mifelénk a töröknek,
(Mert elemészt egyedül akkora hadsereget.)
Egyszersmind a gonosz céljával elérte, hogy adáz
Belső háboru, harc gyötri ma Pannoniát.
Így aztán a török meg a polgár fegyvere együtt
Rontja a dús földjét, öldösi Pannoniát.
Kis falu, nagy város tere, mindegy: tombol a tűzvész,
És ki-ki foszt, eloroz egymaga vagy közösen.
Templom vagy szentély: szentségtelenül kirabolják,
Préda a felszentelt templomi kegyeszerék is.
Bárhol jársz, csak a gyilkosság, csak a vér fogad ott ma,
S láthatsz majd szanaszét bűzleni hullahegyet.
Dús mezeikről a csordát, nyáját mind tovaűzik,
S elhajtják a rabok, férfiak ezreit is.
Mindre a szégyen, a sok megalázó rút feladat vár,
Vagy pór, vagy ha nemes, céda ha, szűz ha leány.
És ha szeszélyből a két győztes netalán valamit tesz,
Azt az egész népnek fájva, de túrnie kell.

Nos hát, innen tört be a germán földre a barbár
Had, s azután nálunk rontja a dús veteményt.²²²

E Türkenliteratur humanista paradigmarendszerének jellemzésére már csak egyetlen példát ragadunk ki. A XVI. sz. német neolatin irodalmának egyik legterjedelmesebb és legtehetségebb életművét alkotta meg *Georgius Fabricius* (Goldschmidt, 1516–1571), aki egy egész verseskötetet szentelt e kérdéskörnek *Odae Antituristicae* címmel. Amíg a kortárs szerzők többségénél a téma valamely konkrét eseményhez, személyhez kötődően az *alkalmi költészet* formájában fejeződött ki, addig Fabricius kötete elvonatkoztat, általánosít: kora egyik legmeghatározóbb történelmi-politikai-ideológiai-érzelmi élményét fejezi ki rendkívül gazdag imitációs technikával, műfaji, formateremtő képességgel. Homérosz éppúgy követett mintája, mint Hésziodosz, Vergilius, Horatius, Ovidius, de Tibullus, Martialis és még Phaedrus is.²²³

7.1. A „*lelkek felgyújtását*”-nak retorikai eszközei

Tudjuk, a *retorika* a kor irodalmának-publicisztikájának egyetemes és meghatározó formaképző, ugyanakkor szöveginterpretációs instrumentuma volt. A török-irodalom műfajainak sokaságában meghatározó formateremtő eszköz volt a retorika, ez azonban nemcsak a retorizált prózában volt döntő, éppannyira mértékadó volt a költészet műfajaiban is. Tematikailag oly mélyen benyomult a kor gondolkodásába, olyannyira állandó elemmé vált a török veszedelem, hogy a korszak legfontosabb retorikai műveiben lépten-nyomon találkozunk e téma retorikai tárgyalásának-megformálásának legkülönbözőbb módozataival. *Melanchthon* oly fontosnak tartotta a retorika szerepét, hogy már első witten-

bergi művei között találjuk a *De Rhetorica Libri tres* c. kiadványát, amellyel megteremti a műveltségi eszményének megfelelő retorika tanításának feltételeit (1519). Wittenbergi beköszöntője volt művelődési koncepcióját bemutató *De corrigendis adolescentiae studiis* c. 1518-as értekezése, ennek pedig meghatározó eleme a retorika (bölcseleti távlattal, esztétikai funkcióval), így érthető gyorsasággal adta közre gondolatmenetének legközelebbi láncszemét. 1521-ben újabb, bővített kiadása következik, majd 1531-ben bocsátja ki lényegesen átdolgozott, új szempontokkal és tapasztalatokkal gazdagított *Elementorum rhetorices libri II.* c. művét, amelyet a szerző életében még több, kevésbé változtatott lenyomata követ. Emellett más művek sokasága, szövegkiadások, kommentárok bizonyítják Melanchthon életművében a retorika mélyen meghatározó jellegét. Kortársait is meghatározza mesterrük vonzalma, így retorikák sokasága születik Wittenbergben vagy ennek szellemi kisugárzásában.²²⁴ Luther és Melanchthon egyeteme a század retorikai műveltségének egyik fellegvára lesz.

Melanchthon retorikája alapvetően a legkiválóbb ókori szerzők (Cicero, Quintilianus) szemléletét és eredményeit használja föl s e paradigmarendszer eszményeit érvényesíti, azonban módosítást is jelent, mivel *e paradigmarendszer kompetenciáját kiterjeszti a Szentírásból származóra is*. A retorika eszközeivel a Szentírás szövegállománya is vizsgálható, másrészt a konfesszionális igényeket szolgáló, ám esztétikai megformáltságot sem nélkülöző alkotások sem teremthetők meg a retorika eszközrendszere nélkül. E sajátos új funkció miatt szükséges a retorika három hagyományos beszédajtája mellett (*genus iudiciale*, *deliberativum*, *demonstrativum*) egy negyedik elkülönítése: ez a *didaszkalikon genus*. „Ego addendum censeo didaszkalikon genus, quod etsi ad Dialecticam pertinet, tamen ubi negotiorum genera recensentur, non est praetermittendum, praesertim, cum *hoc tempore vel maximum usum in Ecclesiis habeat*, ubi non tantum svasoriae conaciones habendae sunt, sed multo saepius homines Dialecticorum more, de dogmatibus religionis docendi sunt, ut ea perfecte cognoscere possint. Est autem didaszkalikon genus, *Methodus illa docendi*, quae traditur in Dialectica, cuius particulam retinuerunt Rhetores in statu finitivo ... Psalmus, Dixit Dominus, recte in hoc genere ponetur, laudat enim Christum. Atque laudatio simpliciter

definitio quaedam est, describit enim personam Christi, commemorat eius officia, exponit Dominum esse, qui a dextris Dei sedeat, hoc est, pari potentia cum Deo regnet addit ubi proditurus sit, videlicet in Sion, quod superaturus sit hostes ... Si quis hoc modo animadverterit Psalmum, esse descriptionem Christi, et singulas partes ad definitiones Dialecticas sciat referendas esse, is plane intelligit Psalmum.²²⁵ Bár külön genusként tárgyalja a didaszkalikont, nem mulasztja el a három hagyományos genus taglásánál sem a Szentírás állandó bevonását gondolatmenetébe. A tanácskozó beszéd esetében megjegyzi, hogy a *suasoria oratio* műfaji példáit meglelhetjük a zsolttárakban is, hiszen itt gyakori a biztatás, vigasztalás, esdeklés, siralmas panasz: „Pertinent ad Suasorium genus, in sacris litteris, Adhortationes, Consolationes, Deprecationes, ut in Psalmo Miserare, saepe est repetita propositio ac petitio: Insertae sunt passim querelae. Argumentum ducitur ab honesto, quod Misericordia Dei fiat illustrior, si ignoscat.”²²⁶ A genus demonstrativum tárgyalásakor is kitér a zsolttárokra, mint amelyek között megtalálhatjuk a *panegyricusokat* is; a zsolttár művészi értékeihez csak ennek megismerésével férkőzhetünk hozzá: „Sunt Psalmi quidam generis Demonstrativi, qui describunt Christum, hi possunt haberi pro brevibus Panegyricis, ut Psal. Dixit Dominus. Item, Psal. 67. Exurgat Deus. Pingit enim veluti triumphalem pompam Regis, orditur ab imprecatione et gratulatione, nam hostibus Christi male precatur, gratulatur autem piis. Narratio continet pompam. Venit Dominus, et ducit secum exercitus Evangelizantium. Ex his sunt descripti Principes provinciarum, Apostoli et Episcopi, qui provincias afflictas et vexatas recreant. Ascendit Dominus in altum, ducit in triumpho captivos, distribuit dona militibus ac populis suis, minatur hostibus supplicia, praecedit populus ac sequitur, qui canit triumphale carmen. Haec fere summa est Psalmi, quem si quis hoc modo ad artis praecepta conferet, planius intelliget et animadvertet ...”²²⁷

Már a *Retorika* első kiadásában is föltűnt néhol a Türkenfurchtra való utalás, az 1531-es editio azonban már részletesen mutatja be ennek retorikai vetületét. A török veszedelem olyannyira meghatározó tárgya lett saját korának, hogy indokoltnak mutatkozott a rá adandó retorikai válasz műfaji sajátosságait

megfogalmazni. Nagy szükség volt erre, hiszen a wittenbergi reformáció konfesszionális-ideológiai érdeklődése a kérdést elsőrendűen fontosnak tartotta, másrészt a Wittenberghez szorosabban-lazábban kötődő alkotók műveinek sokaságában jelenik meg hol centrális, hol periférikusabb jelentőséggel. Márpedig a retorika illetékessége ekkor az írásbeliség nagyon széles területére terjedt ki a történetírástól a szűkebb értelemben vett szépirodalomig. Melanchthon művének szinte minden szerkezeti egységében, problémakörében érvényesíti e nézőpont jellemzőit.

A genus deliberativumról szólván felsorolja e beszéd típus szerkezeti részeit, s kijelenti, hogy egyik legalkalmasabb témájául *a török elleni háború választását javasolja*. A tárgy kijelöléséről (propositio) beszélve hangoztatja annak szükségességét, aminek hatásossága bővítéssel (amplificatio) fokozható. A keresztény fejedelmek számára nincs méltóbb, szükségesebb és Istennek jobban tetsző háború, mint amelyet a török ellen indíthatnak: „Nul-lum bellum aut magis necessarium, aut magis pium, aut magis e dignitate vestra, Principes, suscipera potestis, quam *hoc bellum adversus Turcas*, qui crudelissimum latrocinium his proximis annis in ipso Germaniae aditu, et in conspectu vestro exercuerunt, vobisque bellum denunciantes, exitium ac vastitatem universae Germaniae, huic Imperio atque Religioni Christianae interitum, vestris liberis atque coniugibus miserrimam servitutem minati sunt.”²²⁸ E javasolt feladat erkölcsi szempontból kifogástalanul érényes (honestum), hasznos (utile), szükséges (necessarium) és lehetséges (possibile). Érényes volta következik az isteni és emberi törvényekből egyaránt, hiszen a törvények cselekvésre ösztönöznek. Különösen az előljárók kötelesek a rájuk bízott alattvalókat megvédelmezni, erre tanít a virtus meghatározása, de a Szentírás példái is. A szükségességet nem könnyű belátni és elfogadni, még a tanult emberek számára is szükséges irodalmi-történelmi példákkal érvelni, elfogadtatni azt; a tanulatlanokkal pedig még nagyobb erőfeszítést kíván: náluk nem apellálhatunk műveltségükre, nekik be kell mutatni a török pusztításainak szörnyűségeit: „Haec necessitas, quia non intelligitur ab indoctis, quae cum est manifesta, exaggeranda erit oratione, ut contra Turcas, amplificanda est eorum crudelitas, dicendum quantam carnificinam in victos exercent, quam turpis et misera servitus

impendeat his, qui non sunt interfecti. Facultas autem posita est in circumstantiis, in comparatione virium, temporum, locorum.”²²⁹ A genus deliberativum esetében általában használatos a sok *exemplum*, a törökről szólván is ajánlatos sűrűn folyamodni hozzá: a német történelem uralkodóinak példáit kell felsorolni, akik bátran szálltak szembe az országukat fenyegető barbár ellenséggel: Dominatur in hoc genere exempla, ut si quis commoret Carolum, Othonem, patriam adversus barbaros summa virtute defendisse, infinitam Hunnorum multitudinem, quae in Germaniam irruerat, delevisse. Imperator Fridericus Sarracenos in ultimas terras, in Syriam usque persecutus est: Nos repellere dubitamus hostes, qui tam procul ex Thracia profecti, Germaniam ipsam populati sunt? *Affectus etiam in his causis movendi sunt*, qui cum in tota oratio ne varie spargendi erunt, tum in Peroratione eligi debent hi, qui sunt acerrimi, nec procul petiti ... Plena autem exemplis sunt Poemata, Historiae, Epistolae.”²³⁰ A loci communes tárgyalásakor is szó esik a törökökről, két vonatkozásban: kötelességük és hivatásuk a keresztény fejedelmeknek akár háborúval is védelmezni övéiket, a törvényeket és a vallást, a polgárok államát. Másrészt hivatkozni a kegyetlenségükre, amellyel a kereszténységre, Istenre, emberre támadnak. A német fejedelmeknek, különösen a császárnak egyébként is kiemeltebb a feladatuk, felelősségük a török elleni harcban. Nékik nem akkora a kötelességük, mint a más nemzetiségűeknek; amennyivel hatalomban, tekintélyben más királyok előtt állnak, éppúgy kötelességben is több hárul reájuk: ... tamen aliter agenda res erit apud Germanos Principes, quam apud alias Nationes. Nam etsi hoc est commune officium omnium Regum et Principum tueri religiones, ac disciplinam civilem, tamen aliis satis est tueri regna patria. Sed Germani cum habeant summum imperium, debent sentire commissam sibi tutelam universae Reipublicae Christianae. Et sicut aliis Regibus autoritate antestat Imperator, ita publici consilii dux atque autor esse debet, et alios reges cessantes, ad societatem tantae rei exuscitare. Hic, ut vides, persona parit novum locum communem, quid Imperatori conveniat, prae-ter commune Regum officium.”²³¹

Választott exemplumunk olyan legyen, oly érzelmi hatást váltson ki, hogy *felgyújtsa a lelkeket a török elleni küzdelemre*,

mutassa be a legyőzöttek mérhetetlen és változatos szenvedéseit, ahol anyák és csecsemők, aggastyánok és ártatlan szüzek gyötörődnek fegyverektől, aljas kéjvágtyól; azonban az életben maradóak is csak újabb rettenetre számíthatnak, emberhez méltóbb harcban ellenük meghalni, mintsem a várható körülmények között élni: „... in nostro exemplo exaggeranda sunt ea, quae inflammant animos contra Turcas, videlicet, Turcicae gentis impietas atque crudelitas, quod religionem delere conentur, quod crudelissimi sint in victoria, quod infantes a complexu matrum abstractos mactare soleant, quod nulla aetatis aut sexus discrimina observent, quod miseras puellas, pueros, mulieres abstractant ad foedissimas libidines, quod postea miserrima servitus perpetienda sit his, qui sub Turcis vivunt, ubi religio Christi deleta sit, ubi nullae sint honestae leges, ubi turpissima exempla quotidie versentur ob oculos, ubi liceat cuilibet gregario militi ad stuprum abripere optimi cuiusque uxorem ac liberos. *Quanto satis est semel sortiter in acie mori, quam tali conditione vivere.*”²³²

Vizsgált forrásaink alapján elmondhatjuk, hogy Melanchthon retorikai elvei nagyon is meghatározó erejűek voltak azok szerkezeti fölépítésében, retorikai eszközeik használatában. Német szerzőknél láttuk Nagy Károly, Ottó, Frigyes történelmi példájának emlegetését, V. Károly történelmi szerepének, felelősségének hangoztatását, általában a Sacrum Imperium Romanum kiemelt jelentőségű, valóban birodalmi szemszögű kezelését. A lelkek felgyújtásának szónoki fogásaival is bőkezűen élnek, melynek eszközei a drámai, érzelmeket fölkorbácsoló, már-már látomásos leírások, adhortatios, exclamatios betétek. Rubigallus mindkét verse nagyon erősen igazodik a melanchthoni elvekhez, szerzőjük nem véletlenül kapott ajánló epigrammát tisztelt mesterétől 1544-es verseskötetéhez. Melanchthon is föltétlenül javasolta a levélforma használatát, mivel az retorikailag előnyös adottságokkal rendelkezik: „In epistolis scribendis variae occasiones, varia offerunt argumenta.” Rubigallus alaposan kiaknázza a levélforma lehetőségeit, hiszen az *Epistola Pannoniae* tulajdonképpen levél a levélben kettős invenciójával él. A *lelkek felgyújtásának* szónoki eszközeit maximálisan kiaknázza a rettenet képeivel, effektusaival sem fukarkodó bőséges leírásokban, látomásokban. Bőkezűen él a történelmi példákkal is (exempla), amikor

fölvonultatja a magyar történelem törökellenes harcait Nikápolyt követően. Művének ez azért is lényeges része, mivel nem mitologizáló, antikizáló retorikai lelemény táplálja *csak*, hanem több mint száz év magyar történelmének drámai valósága komorlik az eloquens szavak mögött valóságos hősokról, tényleges áldozatokról szólván: a küzdelmek és szenvedések leírása nem pusztán verbális mutatvány. Abban is mestere útmutatásait követi, hogy nagy reményeket táplál V. Károlyról és birodalmáról, az uralkodó példamutató felelősségéről és a tőle remélhető segítségről. Melancthon retorikájának hatása a később tárgyalandó kortársak műveiben – lazán vagy szorosabban – jól kimutatható.

AXVI. századi retorikákban a továbbiakban is kiemelt szerepet játszik a török veszedelem tárgya, különösen a német szerzőknél követhetjük ezt jól nyomon. 1564-ben jelenik meg Lipcsében *J. Camerarius Elementa Rhetoricae* c. műve.²³³ Számos pontján bukkan föl a török. Az exemplumokat tárgyalva külön vizsgálja a valóságos és fiktív történetek szerepeltetését (*De narrationibus verisimilibus*), mindkettőt számos szempont szerint osztályozza. A „*De historia*” c. fejezetben fejt ki részletesen álláspontját. A *narratio* témája, tárgya származhat akár szerzője életéből, olvasmányából, közelebbi és távolabbi valóságos történelmi eseményekből, mitológiából. Különösen hatásosnak tartja azonban a valóságos történelmi események felhasználását, amelyek közül kiemelkednek a keresztény–török összecsapások. Ennek szemléltetésére önálló fejezetben idézi föl a *mohácsi csatát: De clade accepta in Pannonia ad Mogacium, et Ludovici regis interitu* címmel, közel nyolc lapnyi terjedelemben. Részletesen ismerteti a csata közvetlen előtörténetét, az ütközet lefolyását, az ifjú király halálát, a királyné sorsát, majd Buda megszállását és kifosztását. Camerarius ismeretei igen pontosak, valószínű, használhatott valamilyen forrásmunkát (talán Brodaricsot?). Ugyanakkor némely megállapítása a kortárs német közvélemény ismert, magyarellenes kijelentését veszi át – bár alapvetően az együttérzés és részvét jellemzi szemléletét. Elbeszélését két furcsa, bajlóslatú anekdota említésével kezdi. Úgy tudja, II. Lajosnak gyermekkorában a testét nem borította bőr, s ez csak gyógyszerek, kenőcsök felhasználásával később nőtt ki. Édesapja, Ulászló, szerette volna gyermekének a Julius nevet adni, de francia származású

felesége ezt ellenezte. Mindkét eseményt kedvezőtlen előjelként, jóslatként kell értelmezni. A bőr nélküli, védtelen csupasz test és a hatalmas birodalom alapítója nevének elutasítása megjósolta, előre vetítette a későbbi ifjú király országának veszését, csonkulását, és testének lemeztelenítését a végzetes ütközet utáni elhantolásnál: Haec animadvertentibus quibusdam omen futurorum videbantur. Nam et nudum pelle corpus, nudationem: et omissum nomen fundatoris maximi imperii, diminutionem regni portendere credebant.²³⁴ A következőkben a speyeri diplomáciai erőfeszítésektől kezdődően elmondja elég pontosan a csata lefolyását, a hadmozdulatokat. Még azt is tudja, hogy a törököknek ugyan rengeteg ágyúja volt, de viszonylag kevés kárt okoztak. Tomorit tapasztalatlanoknak és meggondolatlanoknak mondja, bár hősl elkűnek. Lajosról végig rajongó szeretettel beszél, akit saját környezete, tanácsadói is rászednek, csalárdul, rossz tanácsokkal sodorják a csatába és ott védtelenül hagyják: Ergo infelix rex aetate pene adhuc puer, destitutus et prudentum virorum consiliis ... circumdatus fraude et insidiis suorum ...²³⁵ Itt J. Cuspinianus – már Brodarics által is cáfolt – vádjait veszi át Camerarius. Részletesen kitér még Buda pusztítására, különösen fájlalja Mátyás kulturális hagyatékának földülését, hiszen az művészetek, tudományok fellegvára volt: Fuerat ante illa studio quodam singulari regis Matthiae, et operibus, et instructione admirabili exculta, signisque ac tabulis exornata: inprimis autem omni genere librorum dives. Nam Mathias, ut verae virtutis amator, doctrinam et artes sapientiae incredibili favore atque studio persecutus fuit.²³⁶ Szánakozással ír a megözvegyült királynőről. Az egész történetet pedig úgy summázza, hogy igazán megrendítő a keresztények számára, együttérzést és szánalmat kelt, de a gyűlöletes ellenséggel szembeni elszánt küzdelemre is felhív.

A XVI. század 2. felének és a századfordulónak volt termékeny alkotója, a magyar későhumanizmussal szoros kapcsolatokat ápoló szerzője *Matthaeus Dresser* (Drescher, 1536–1607).²³⁷ Az 1570-es évektől sok kiadást megért *Rhetorices libri quatuor* c. műve sok helyen emlegeti a török veszedelmet, az *előjelek* retorikai fölhasználtságáról szólván egy egész történetet mond el *Exemplum ominationis tractandae in scripto integro* címmel. Gondolatmenetének lényege a következő. Mennél gyakrabban gon-

dolkodom a törökök hatalmáról, azt ránk nézve egyre hatalmasabbnak és szörnyűnek találom. Ugyanis olyannyira növekszik és csaknem naponta terjed, hogy már a keresztény világ jó részét betölti. Amiből valóban nem nehéz levonni a következtetést, hogy annak veszedelme a mi tűzhelyeinkre és oltárainkra fenyegető. Nem akarok ezen a helyen prófétai jóslatot előhozni a hatalmas török nép rettentő szörnyűségeiről a világ vége előtt. (Non libet hic vaticinia Prophetica proferre de ingenti tyrannide gentis Turcicae ante finem mundi.)²³⁸ P. Melancthonnak egy olyan jóslatáról emlékezem meg, amit maga is közzétett, amikor egyszer – ha nem csalódom, a halála előtti évben (vagyis 1559-ben! I. M.) – a kiváló meissenai iskola meglátogatásáról visszatért. Mikor ugyanis kísétált az Elbához vezető gátra és körös-körül a távolba tekintett, a hely kellemessége elgyönyörködtette őt. Jobbra van a vár, a hegy csúcsán csodálatos sziklákból felépítve és bámulatosn módon megerősítve. Innen beljebb zöld növényekkel, pázsittal és fákkal ékesített kertek terülnek el. Balra virágzó szőlők húzódnak. A gátról lejőve az Elba partjára ért, ahol gyönyörködtette a folyó hatalmasága, a körül emelkedő magas hegyek, amelyek minden oldalról védelmeznek. Először igen boldog volt a hajók forgatagát szemlélve, a csónakok sürgölődését látva, majd a sziklák meredeksége és a kőgát változatossága, amelyek mint egy hatalmas, meredek építmény előrenyúltak, és szorongó képzelettel elvont retteget gerjesztettek. Ezeket tehát megtekintve, amelyeket mozdulatlaná dermedve nézett Philip-pus, látszott: szemeiből könnyek törtek elő és folytak végig arcán. Ennek okait kísérői tudakolták és így válaszolt: „*Fájdalmas nekem, hogy ez az oly virágzó és művelt vidék a török zsákmánya lesz.* A barbár ellenség, a török ugyanis elhatározta, hogy ezt a földet és ezt a népet a jövőben hatalma alá hajtja.”²³⁹ A legbölcsebb öreg ezen szavait mennyire osztották a többiek, nem eléggé tudom megítélni: Én biztos vagyok benne, a végzet megmutatkozik, megismerhető bizonyos előjelekből. Vannak ugyanis bölcsek, kiváltképpen öregek, akik nem tudom, milyen lelki jósképességgel rendelkezve, olykor előre megsejtik, megérik a jövőt. Tehát ha mi azt akarjuk, hogy ez az előjel ne teljesedjék be rajtunk, állandóan könyörögjünk Istenhez bűneink miatt bűnbocsánatért és Jézus Krisztus igaz vallásában a kegyességet állandóan szolgálva

imádjuk Istent. Ha így cselekszünk, az Úr ismét kegyelmébe fogad bennünket és a törökök rohamát, erőszakosságát visszaveri rólunk. A történetből nem derül ki egyértelműen, hogy Dresser honnan ismeri azt: mint írja, maga Melanchthon is beszélt róla. Másrészt azonban meissenai rektoroskodása idején is hallhatta azt Dresser, hiszen 1575-től a hercegi iskola élén állt s bizonyára voltak még emlékező szemtanúi az eseménynek szűkebb környezetében.²⁴⁰

A *fenyegetés* (comminatio) retorikai fölhasználhatóságát mérlegelve is a török veszedelemnél köt ki Dresser. Idézi a kissé megváltoztatott sententiát: Jaj néked! (Vae tibi!) Elvesztek mindannyian, ha nem gyakoroltok bűnbánatot! Ezt rögtön alkalmazza is Germaniára: Elveszik bizonyosan a törökök pusztítása és gyújtogató tüzeik által Germania, hacsak nem fordul őszinte bűnbánattal Istenhez és annak haragját állandó, könyörgő imádásokkal Krisztus kegyelmében eltéríti.²⁴¹

7.2. A reformáció szemléleti fordulata

A *reformáció* radikálisan szakít a török irodalom humanista-reneszánsz jellemzőinek többségével. Míg a reneszánsz jelentős része a *Türkengefahr* irodalmi kifejezésére, megjelenítésére az antikvitás esztétikai, etikai, bölcséleti paradigmarendszerét (Schriftsteller) használta föl, vagy erősen keresztény értékfogalmakat e paradigmarendszerben formált meg (*Propugnaculum Christianitatis*), addig a reformáció mind az eszmei rendszert, mind a formai konvenciókat újrafogalmazta. Természetesen e két szisztéma keveredésének tarka változatait is megtaláljuk. Már Bécs ostromának fenyegető élményéből ocsúdva írta 1530-ban Erasmus *Ultissima consultatio de bello Turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII.* c. röpiratát. Koncepciója szerint a kereszténység még nem vetkezte le régóta szaporodó vétkeit, erkölcsi hibáit, márpedig ezek büntetésére küldte az Úr a törököt

a megromlott Európára. Az erkölceiben megújuló keresztény Európa sikerrel vívhat igazságos harcot a vad barbárral, ennek másik előfeltétele a megvalósítandó keresztény *concordia*. Erasmus itt még mindkét komponens szerepét mérlegeli, bár lényeges, hogy visszatérve a hagyományos középkori állásponthoz, a nagy küzdelmet teológiai-erkölcsi kontextusba helyezi: a török már nem pusztán világi ellenség. Legyőzéséhez azonban még elégségesnek tartja az emberi erények sajátosan fölfokozott koncentrációját.

Folyamatosan érlelődő gondolatmenet összegzése Luther 1529-ben megjelent *Vom kriege widder die Türcken* c. írása, amely még röviddel Bécs ostroma előtt hagyta el a nyomdát, de kevéssel utána éppen ettől kapott egyre növekvő aktualitást. Első megjelenését újabb kiadások sokasága követte részint Wittenbergben, részint más német városokban; gyűjteményes kötetek kedvelt darabja lesz, amelyeket a török irodalom különböző műveiből szerkesztenek időről-időre. (Türkische Historien, Kriegsbuch, Büchlein vom Krieg wider den Türcken, Antiturcica Lutheri, Ottomanus Theologicus: Darinnen estlich, ob der Türcke noch endlich das Römische Reich oder Deutschland erobern werde, oder nicht?)²⁴²

A pápák hazug módon arra használták csak a török háborúkat, hogy búcsúkkal kirabolják a keresztény országokat. Elsősorban a világi felelősök kötelessége a török elleni fegyveres harc szervezése; amikor főpapok ragadták magukhoz e feladatot, gyakran kísérte kudarc vállalkozásukat. A törökkel Isten bünteti a világot. Tudni kell azt is, ki küzdhet ellene sikerrel. Az egyik a *Christianus*: néki az a kötelessége, hogy kivegye Isten kezéből az ostort, így a török Isten erőt adó hatalma nélkül marad. Csak úgy győzedelmeskedhetnek a törökön, mikor az ördögöt leverték; mert a török az ördög szolgája, aki nemcsak karddal pusztítja az embereket, hanem a keresztény hitet is rombolja: Denn der Türcke (wie gesagt) ist ein Diener des Teuffels, der nicht allein land und leute verderbet mit dem Schwerd (Welchs wir hernach hören werden) sondern auch den Christlichen glauben und unsern lieben herrn Jhesu Christ verwüestet.²⁴³ Már itt előfordul a kettős Antikrisztus, amennyiben a pápa a végítélet előtt annak lelki, a török pedig testi megjelenítője: Aber wie der Papst der

Endechrist, so ist der Türck der leibhaftige Teuffel. Widder alle beyde gehet unser und der Christenheit gebet: Sie sollen auch hinuntern zur helle und solt es gleich der iüngst tag thun, welcher (ich hoffe) nicht lange sein wird.²⁴⁴ A papok, íghirdetők intsék buzgón a népet bűnbánatra és imádságra. A harcot a bűnbánattal kell kezdeni, imádságra buzdítani, hitből eredő könyörgésre, mert a török ellen nem lehet csak vérttel és fegyverekkel harcolni. A török ellen *Károly császárnak* (vagy a mindenkori császárnak) is küzdeni kell elsősorban fegyveres erejével, hiszen Istentől nyert hivatása alattvalóinak védelmezése. Bizonyítja ezt a Szentírás számtalan példája.

Bécs ostromának időszakában pánik járja át a német közvéleményt, Luther sem tud szabadulni attól. Ekkori működésében, tevékenységében állandóan megfigyelhetjük e kérdéssel folytatott viaskodását. Reformátori művei mellett magánleveleiben is nyomon követhetjük e folyamatot. Még az ostrom előtt, de már annak előérzetében írja: ... ego usque ad mortem *luctor* adversus Turcas et Turcarum Deum.²⁴⁵ E szellemi-érzelmi küzdelemnek fontos állomása 1529-es műve: *Eine heerpredigt widder den Türcken*, amelyet Wittenbergben ad ki. Az editio princeps után önálló műként 1542-ig még háromszor jelenik meg Wittenbergben, háromszor Nürnbergben, egyszer Marburgban, Augsburgban és Strassburgban. Ezt is fölveszik a Türkenliteratur gyűjteményes köteteibe (Leonhardt Fronspergers *Kriegsbuch*, *Antiturcica Lutheri*, *Ottomanus Theologicus*), amint szerepel a sűrűn megjelenő kortárs Luther-összkiadásokban is.²⁴⁶

Ezen írás jelentőségét az is adja, hogy Luther a vizsgált kérdést beilleszti az ekkorra már megalkotott *teológiai-eschatologikus világvilágképébe*. A török megjelenése, történelmi szereplésének megítélése csakis a Szentírás alapján képzelhető el: Was der Türcke sey und wofür er zurhalten sey *nach der Schrift*.²⁴⁷ A török immáron nem egy – bármely korábbihoz hasonló – *világi eredetű ellenség*, fölbukkanását, útját sem értelmezhetjük eszerint: Denn der teuffel sucht durch seinen zeug den Türcken, *freilich nicht allein die weltliche herrschafft*, Sondern auch das reich Christi und seine heiligen und glieder, vom glauben zu stossen, wie Daniel sagt am siebenden Capitel.²⁴⁸ Az is kétségtelen, hogy a törökök származása is csak a Szentírásból magyarázható, hi-

szen ott olvasható Góg és Magóg története, a törökök pedig Gógtól erednek: „Nu ist kein zweifel, Gog sey der Türcke, der aus dem land Gog odder Tattern komen ist ynn Asian.”²⁴⁹ A koncepció lényege szerint a világ az utolsó ítélet előtt áll, ennek bizonyítékaként jelenik meg a két rettentő türannikus hatalom, akik a kereszténységet pusztítják. *Lelki kifejezője* ennek a római pápa az Evangélium meghamisításával, hazug tanaival; testi hordozója pedig a török. „So können wir sicherlich weissagen, das *der iüngst tag müsse für der thür sein*. Denn weil Daniel hie sagt. Denn die schrift weissagt uns von zweyen grausamen Tyrannen, *welche sollen für dem iüngsten tage* die Christenheit verwüsten und zurstören. Einer *geistlich* mit listen odder falschem Gotts dienst und lere widder den rechten Christlichen glauben und Evangelion. Davon Daniel schreibt am eylfften Capit, das er sich sol erheben uber alle Götter und uber alle Gottes dienst. Welchen auch Sanct Paulus nennet den *Endchrist* ynn der ander Epistel zu den Thessalon. am andern Capit. Das ist der Babst mit seinem babstum, davon wir sonst genug geschrieben. Der ander mit dem schwerd *leiblich* und eufferlich auffs grewlichst, davon Daniel am siebenden Capit. gewaltiglich weissagt und Christus Matthei am vier und zwenzigsten Cap. von einem trübfal, des gleichen auff erden nicht gewest sey, *das ist der Türcke*.”²⁵⁰ Gondolatmenetét Dániel könyve hetedik fejezetére alapozza, amely bemutatja a négy birodalmat jelképező négy szörnyeteget, s azok jelentését adja, majd a 11. fejezetet értelmezi. A negyedik fenevad (ein grausam und wunderlich thier und seer starck) a Római Imperium, azonban középkori értelmezést átvéve: ez időhatárait egészen a végítéletig kiterjeszti, ez a Translatio Imperii Romani: „Das vierde das Römische Keiserthum, welchs das grössest, gewaltigst und grausamest, dazu auch das letzte ist auff erden, wie hie Daniel klerlich zeigt, das nach dem Vierden thier odder keyserthum das gericht folget und *kein ander keyserthum mehr*, sondern das reich der heiligen das ewig ist.”²⁵¹ A Dániel 7:8 versében leírt negyedik bestia hirtelen kinőtt s Isten ellen támadó szarvacskája a török birodalmat jelenti; a Római Birodalom tíz utódállamának egyike, s nem önálló ötödik birodalom. A török térnyerése azonban korlátozott, amiről ugyancsak Dániel beszél. Eszerint a törököt jelképező szarvacska a Birodalom orszárait szimbolizáló tíz szarv

közül csak *hármat fal föl*. Ez pedig már be is következett, mivel Egyiptomot, Ázsiát és Görögországot tényleg megszerezte a török. Ez azonban mutatja hatalmának határait is, hiszen Dániel csak három fölfalt szarvacskát enged a töröknek, így az a Birodalom többi országát valójában már nem veszélyeztetheti. A török mostanra már elérte hatalmának és birodalma kiterjedésének legvégső határait. Még most is rettentő és pusztító ellenség, azonban amit most csinál Magyarországon és Bécs ostromával, azok utolsó erőfeszítései. Azokat már egészében és háborítatlanul nem birtolhatja, mert büntető küldetése immáron befejezés előtt áll. Denn Er hat die drey hörner weg (wie gesagt) und Daniel gibt yhm kein horn mehr, Dem nach ists zu hoffen, das der Türcke hinfurt kein land des Römischen reichs mehr gewinnen wird, Und was er ynn Hungern und Deutschen landen thut, das wird das letzte gekretze und gereuffe sein, das er mit den unfern mit yhm haben werden, Und damit ein ende, also das er Hungern und Deudsche land wol zausen mag, aber nicht rügelich besitzen, wie er Asiam und Egyptum besitzt. Denn Daniel gibt yhm drey hörner und nicht mehr ...²⁵² Luther szemléletében a török bármily rettetes ellenség is, Isten apokalitikus fenyegetőstora, *a világ utolsó idejének kegyetlen tanítómestere*; eszköz, amely nem saját elhatározásai szerint cselekszik, hanem küldetést teljesít be, ám ennek elvégzésével kíméletlen megsemmisülés vár rá. Denn der Türcke ist der man, der *dich lernen wird*, was du itzt für gute zeit hast, und wie iemerlich, undanckbarlich, bösllich du sie widder Gott, seine diener und deinen Nehisten zubracht, verseumet und missebraucht hast ... Darum bitte Gott, das der Türcke nicht dein schulmeister werde, das rat ich dir. Er hats vor Wien allzu grewlich beweiset, wie ein wüster unsauber *Zuchtmeister* er sey.²⁵³

Luther 1529–30-as tevékenységében a török-kérdés vizsgálata olyannyira kiemelkedő szerepet játszott, hogy még bibliafordítói munkáját is ehhez időzítette. Ekkor végzi *Dániel próféta könyvének* fordítását és exegetikai kommentálását, hiszen láttuk, ez kulcsszerepet játszik a török-kérdés értelmezésében. Ehhez írott előszava a *Heerpredigt wider den Türcken* jó néhány gondolatával azonos.²⁵⁴ Jól mutatja a török-kérdés és Dániel könyve exegetikai vizsgálata közötti összefüggést, hogy 1529–30-ban még két Dáni-

el-kommentár lát napvilágot Wittenbergben, mindkettő Luther legközvetlenebb harcostársának tollából. Melanchthoné 1529-ből: *Danielis enarratio*, ugyancsak ebben az évben adta ki Melanchthon biztatására *Justus Jonas*, amelyben Dániel könyvének 7. captuját vizsgálja: *Das siebend Capitel Danielis von des Türcken Götteslesterung schrecklicher morderey*, 1530-ban ezt ugyanitt második kiadás követi.²⁵⁵ Mind a Melanchthoné, mind Jonasé szorosán követi Luther gondolatmenetét, éppúgy apokaliptikus értelmezést adnak a töröknek, mint azt láttuk amott.

Luther gondolatainak magyar recepciója szempontjából kiemelten fontosnak kell tartanunk, hogy apokaliptikus távlatú elképzelésében Magyarország és Németország *hasonló helyzetértelmezést kap*. Már a Mohács előtti évtizedekben is állandóan hangoztatott érv volt, hogy Magyarország sorsa meghatározója lehet a Birodaloméknak is, s az előbbi bukása könnyen az utóbbi vesztéhez vezethet. A mohácsi katasztrófa még világosabbá tette ezt a körülményt, a szoros politikai érdekközösséget, amely persze a magyar felet sokkal kíméletlenebbül szorongatta. Már a humanista érvelés is természetesen hivatkozott erre a politikai-katonai érdekközösségre: először még úgy, hogy Hungaria az egész kereszténység védőbástyája, Mohács után már csak úgy, hogy a mögötte elhelyezkedő Németországot védheti, mint *Die nächste Vormauer der teutschen Nation*.²⁵⁶ A szoros politikai kapcsolat azonban részint adottság volt, részint pedig áhított valóság, hatékony segítség. Mindezt a kor politikai, diplomáciai iratai, publicisztikája, szépirodalma rengeteg változatban fejezte ki, fogalmazta meg. E tapasztalati valóság – múltjával és jelenével – helyet kellett hogy kapjon Luther teológiai – apokaliptikus koncepciójában is, azonban igazodva annak eszmei szerkezetéhez. Ezt az igényt jól elégítette ki a dánieli magyarázat; a három fölfalt szarvacska után már nem következhet újabb: a *virga Dei* tovább nem terjesztheti határait. Luther értelmezése szerint a két ország sorsa egy hatalmas, apokaliptikus küzdelem folyamatában szorosán összefonódik. Bűneik is hasonlóak, az azoktól való megtisztulás is hasonló erkölcsi-teológiai vállalást kíván; különösen 1529 után mindkét országot ezen apokaliptikus harc küzdőterének, csatasíkjának látja. Amennyiben a bűnösök valóban *Christianus*zá nemesednek, úgy eséllyel csatlakozhatnak a Károly vezette

világi hadsereghez, mert hiszen megtérésük megfosztotta a törököket addig virga Dei-ként, Istentől kapott büntető szerepben birtokolt többlet erejüktől, közönséges világi ellenfélként pedig van esély legyőzésükre. Luther később aztán egyre inkább szem elől veszi Magyarországot, a török kérdés is halványodik benne; a magyar protestáns kortárs értelmiségiek, költők azonban ezt a lutheri szellemi háttérrel is számon tartották, amikor *testvérként soror Germaniát* sorstársnak tekintették, még szorosabban együvé tartozónak, aki éppen ezért nem hagyhatja magára a rosszabb helyzetbe sodródót. Együttes sorsra vannak kiszemelve, felelősek egymásért; ez újabb réteggént rakódik a kapcsolatot kifejező humanista örökségre. E sorsközösség érzése ösztönözte Luther másik 1530-ban írott munkáját: szorgalmazására és ösztönzésére kiadták Wittenbergben a hosszú ideig csak *Sebesi Névtelen*-ként ismert – valójában Magyarországi György barát (Georgius de Hungaria) – magyarországi szerző *Libellus de ritu et moribus Turcorum* c. művét Luther előszavával. A könyv oly viharos népszerűsége tett szert, hogy még ebben az évben hat kiadása jelent meg Wittenberg mellett Nürnbergben, Augsburgban, Strassburgban, Zwickaiban.²⁵⁶

Talán még nagyobb népszerűségnek örvendett Wittenbergben a mohácsi csatában is megfordult, majd itt török fogságba került és tizenhárom évig raboskodó *Bartholomaeus Georgievits*, akinek művei Európa-szerte rendkívül elterjedtek voltak. Fogságáról és a törökök szokásairól, rítusairól írott művei a század során hetvenszer jelentek meg Európa városaiban. 1544-ben Wittenbergben is megfordul, ahol találkozik Lutherrel, Melanchthonnal. Műveinek gyűjteményes kiadását 1560-ban maga Melanchthon rendezi sajtó alá Wittenbergben.²⁵⁷

Luther gondolatai természetesen visszhangzanak a wittenbergi kortársak prédikációs, irodalmi műveiben. Egyik bizalmasa volt *Veit Dietrich*, akinek 1542-es prédikációskötete sok párhuzamot kínál. Éppúgy a dánieli jóslatot tartja irányadónak, a világ az utolsó ítélet előtt áll közvetlenül, a török ugyan az ördög eszköze, de isteni parancsolat végrehajtója is ezáltal. „Denn vor augen ist es, was dise grewliche und letzte anfechtung sey, welche der Teuffel durch den Türcken in der welt hat angerichtet, daß die aller schönsten lender, Aegypten, Syria, Asya, Grecia, Epirus,

Macedonia, und das hernach biß an Deutschland fast reichet, den Christen glauben verloren, und ayn Türckey worden sind ... Der Jungste tag gehört auff ihn, und daß gericht, wie Daniel am 7. sagt. Derhalb ob gleich Gott im dem sig mit der zeit, auch brechen, und immer gemach, je lenger je mer, mit unfall in würdt drücken, *so sol doch das ende des Türcken der jungste tag sein.* Denn weyl Babst und Türck, zu gleich wider Christum, und sein Kirchen toben, der mit dem schwert, jener mit irthumb ... ^{»258}

Természetesen a korszak költői műfajaiban is találkozunk e történetfilozófiai-teológiai gondolatmenet jellemzőivel, latin, német nyelvű változatai egyaránt gyakoriak. *Elias Reusner Oratio contra furores Turcicos* c. hexameterekben írott műve az 1570-es években született. A közel 500 soros vers a Türkenliteratur darabja, annak szinte minden jellemzőjét magán viseli, meghatározója azonban a wittenbergi szemlélet. Történetfilozófiai-apokaliptikus távlatba helyezi témáját, amelynek kereteit Dániel 2: 31-46 és 7, 8, 11. caputja adja. Bemutatja a kereszténységre törő török pusztításait, miközben bőségesen él a lelkek felgyújtásának melanchthoni retorikában látott eszközeivel: taglalja a pusztításokat, szenvedéseket, közben többször is fölbukkan a meggyötört, leigázott Pannonia képe is. Műve a német fejedelmekhez, főrendekhez intézett adhortatio, amelyben sürgeti azok összefogását a barbár ellenség ellen; azonban erős hangsúlyeltolódás is jellemzi. Az adhortatio a hagyományos humanista érveléssel, retorikával a fegyveres-katonai küzdelem fontossága mellett és érdekében szól, azonban legalább ekkora jelentőséget kap a küzdelemre való *lelki felkészülés fontosságának hangoztatása.*

Mindezekben buzdulva, Nemes had, kösd fel a kardod,
Villogtasd meg a virtusodat s vele férfi erődöt:
Védd meg az ősi szabadságunk meg az emberi létünk ...
Ó, csak az Isten erős, fenségest ő keze hozhat
Létre, de ő, aki nagy jogarával a nagy birodalmat
Mind megalázza: ha kell, villámát szórja a földre,
Rettenetes, pedig ő népének a védura, atyja ...
Rajta tehát, polgár, nosza polgár, bánd meg a bűnöd,
Látván sok vétked fájlald igazán a te tettet:

És ha a bűn mardossa a lelked, tépd meg a szíved
És ne ruhád: a te sóhajaid meg rejtsd a szivedbe,
Így fordítsd megtisztult lelked az Isten elé majd ...²⁵⁹

A mélyen átérzett *bűnbánat* mellett az őszinte *fohászkodás*, az *imádság* lehet a másik gyógyszer; csak így reménykedhetünk, de ezt elérve reménykedhetünk Isten kegyelmében és bűnbocsánatában, vele a kereszténység valóban Christianus lehet, s az Úr maga töri össze büntető eszközét. Hiába a török elbizakodott önhittsége, eszeveszett pusztító őrülsége: Dániel jóslata csak *három szarvacska* fölfalását engedélyezi, a pusztító vessző hamarosan összetöretik.

Mért ez az örjöngés, te török? sírással a várost
Mért töltöd? mit ijesztgetsz minket folyton a rémmel?
Mért ugrálsz örömdben, tán a dühös bögöly, az csíp? ...
Meglehet, ezt a királyok szent ura, Istene adta,
Ámde nem adta a földi uralmat még neki át ő:
Három szarvat a tizből már letörött maga Isten,
Ám a lesújtó vesszeje él, s él ostora is még,
Hogy csattanjon a bűnben tévelygők hada hátán ...
*Ó, török, ostobaságod fogja megásni a sírod.*²⁶⁰

Csak az imádság, a tiszta imádság lehet a leghatékonyabb fegyverünk, ez tornyunk és legyőzhetetlen várunk a török ellen.

Hisszük-e már, hogy imánk veri szét a töröknek uralmát?
Mert a keresztény győztes fegyvere mindig imája.
*Ez torony, ez vár, baj ha elér, hát győz az imádság.*²⁶¹

A lelki készülés fontosságában megelőzi a harcra való fegyveres fölkészülést. E. Reusner versének megtaláljuk természetesen a korszak *német nyelvű* költészetében is a párhuzamait.

A török-kérdést megítélő és értelmező történetfilozófiai-teológiai álláspont a wittenbergi kortársak hasonló nyilatkozatainak,

műveinek többségét is meghatározza, a *Lehrer paradigmarendszerében* mértékadó. Egyik legfontosabb tudományos terjesztője *Johann Carion* világtörténelmet tárgyaló műve, amely először 1532-ben jelent meg Wittenbergben: *Chronicon durch Magistrum Carion, fleissig zusammengezogen, meniglich, nutzlich zu lesen*. Carion művét Melanchthon átdolgozza, új szempontokkal bővíti, gyorsan jelennek meg Wittenbergben német és latin nyelvű kiadásai. Melanchthon folyamatosan gyarapodó bővítéseit-változtatásait – fölhasználva Carion művét – immáron önálló munkában jelentette meg 1558–60-ban: *Chronicon Carionis latine expositum et auctum multis et veteribus et recentibus Historiis, in narrationibus rerum Graecarum, Germanicarum et Ecclesiasticarum* címmel. Művét majd *Caspar Peucer* és *Johannes Sleidanus* folytatja és bővíti az újabb események magyarázatával, de továbbra is érvényesítik Luther és Melanchthon szemléletét.²⁶² E művek együttesen igen nagy szerepet játszottak a humanizmus szemléletével vívott polémiában, radikálisan átértékelték annak történetfelfogását, értékfogalmait, erkölcsi eszményeit.

8. A 79. zsoltár

1541-ben Buda elveszése újabb ijedelmet jelentett az európai közvéleményben, Luthert is szorongatja a rossz hír, a magyar főváros elesésével úgy gondolja, az egész kereszténységre rászabadul a veszedelem. A török császár nem fog megelégedni Pest és Buda megszerzésével, az egész Birodalomra tör és a német népre: „Auch sei hoch zu besorgen, *der türkische Kayser werde sich an Ofen und Pest nicht genügen lassen, sondern weiter auf Österreich und Wien ziehen, daraus nicht allein den anstoßenden Ländern, sondern auch der ganzen Christenheit, bevor ab der deutschen Nation, großer dauernder und unwiederbringlicher Schade, Nachteil und Beschwerde, wo nicht ganzer Untergang zu befah-*

ren sei.”²⁶³ Luther 1538-as *Vermahnung an alle Pfarrherrn* c. művében javasolta Szászország minden egyes gyülekezetében a szolgálatot teljesítő papnak, hogy az egész gyülekezettel, minden prédikáció alkalmával a török várható pusztítására, betörésére való tekintettel, a legkegyesebb szívvel és bűnbánattal könyörögjenek és imádkozzanak bűnbocsánatért s a török veszedelem ellen.²⁶⁴

Közvetlenül Buda elveszése után írja 1541 őszen másik fontos művét: *Vermahnung zum Gebet wider den Türken*, 1542 végéig újabb hat kiadás követi, később latinra is lefordítja Justus Jonas.²⁶⁵ Komor, profétai hangú írásában elszántan hirdeti (Ich bin ia zu mal ein gewisser prophet), hogy a németység megérdemli a rátörő török veszedelmet. A fejedelmek, nemesek, polgárok és parasztok egyaránt tartsanak bűnbánatot, mert bűnösségük már majdnem eléri az özönvíz előtti világ állapotát. Megismétli újra, hogy a török kegyetlen iskolamester (Also ist der Turcke auch unser schulmeister), aki arra tanít bennünket, hogy Istent féljük és imádjuk. Az nem segít rajtunk, ha mindig a török kegyetlenkedéseit panaszoljuk, csak arról beszélünk és magunkat sajnáljuk a török áldozataként; ehelyett föl kell tární és bevallani vétkeinket, könyörögni bűnbocsánatért. A török elleni küzdelemnek sem csak a *katonai győzelem* elérése az igazi és legfontosabb célja, ez csak utat nyit az igazán fontos eléréséhez: az utolsó ítélet előtt közvetlenül teljes bűnbánattal siettessük a török csodás megsemmisülése után bekövetkező végítéletet s ezáltal elérhetjük az örök üdvösséget. Mindenkinék fontos, de a török ellen fegyveres küzdelmet vállalóknak elengedhetetlen a bűnbánatra és imádkozásra való felhívás, ezért ösztönzi a tábori prédikátorokat a hadinép bűnbánatának szorgalmazására, imádságára. Így, ezzel az imádsággal harcba induló keresztény sereg győzedelmeskedik a törökön s ezzel megszerzi a világnak az utolsó ítélet bekövetkezését: „Und, o selig weren wir, wenn wir mit diesem Gebet das mal an dem Türcken feilen müsten, und doch darauff den Jüngsten tag dafür bald hernach erworben hetten, welcher doch nicht ferne sein kan, und der Türcke auch (wie der Bapst) an seinem ende sein mus, daran ich nicht zweivele.”²⁶⁶ Luther a hadba szálló katonáknak *imádságmintát* (Türckengebet) is ad, amellyel minél gyakrabban éljenek.²⁶⁷ Ez az imádságtípus

olyannyira elterjedté válik ezen évtizedek német kultúrájában, hogy még a Carion krónika melanchthoni átdolgozásában, de még Sleidanus történeti művében is leközlnek egy Türckengebetet.²⁶⁸ Imádságoskönyvek pedig széltében-hosszában közölnek mintákat, vagy a rá vonatkozó kívánalmakról, jellemzőkről beszélnek.

Luther alapelve szerint a keresztény ember imádságoskönyve maga a Szentírás. Kiemelt szerepe van a Miatyánknak, hiszen az minden imádságnak imádsága (das Gebet aller Gebete, das Vaterunser), azonban a török elleni küzdelemben a 79. zoltár imaként való mondásával, vagy éneklésével fohászokodhatunk leginkább. Énekelhetjük azt nyilvános istentiszteleten kórossal a prédikáció után ünnepnapokon reggel vagy este, de magányos imádkozásra is használhatjuk azt: „Damit aber das Volk zur andacht und ernst geritzet würde durch öffentlich Gebet in der Kirchen, Liesse ich mir gefallen, wo es den Pfarrherrn und Kirchen auch gesiele, das man am Feiertage nach der Predigt (Es sey Morgends oder Abends oder umb einander) den LXXIX. Psalm sünge, ein Chor umb einander, wie gewonet.”²⁶⁹ A zoltárok jelentőségét a protestantizmus közismert módon fölerősíti, de még ehhez viszonyítva is *kiugró szerepet kap Luther megítélése szerint a 79. psalmus*, hiszen a török ellen vívott eschatologikus-apokaliptikus küzdelemben a legfontosabbnak, a lelki fölkészülésnek leginkább javallott, *meghatározó imaformájává, könyörgésévé avatta azt*. E különleges pozíció magyarázza a 79. zoltár egyedülálló pályafutását a XVI. század exegetikai műveiben, imádságirodalmában, prédikációirodalmában és költői műfajaiban.

A 79. zoltár az exegetikai hagyomány szerint az egész nép (Volksgemeinde) számára és általa énekelt *könyörgés, imádság* csoportjába tartozik (Gebetslieder), éppúgy mint a 44, 60, 74, 77, 80, 83, 85, 90, 94, 123, 126, 129, 137.²⁷⁰ Más felosztási szempont szerint a *nép siratóénekei közé tartozik* (Klagelieder des Volkes), mint a 44, 60, 74, 80, 83, 89, 94. Mindegyiknek közös jellemzője, hogy a nép szorongatottságában fordul Istenhez. Szerkezeti fölépítésükre jellemző a hármas tagoltság: a bevezető erős érzelmi töltéssel, vocativust használó könyörgő fölhívással fordul Istenhez. Legterjedelmesebb középső részében Istennek rájuk mért csapásain siránkoznak, bemutatják a szenvedéseket és az ellen-

ség pusztításait. A 79. zsoltár keletkezésében meghatározó szerepet játszott Kr. e. 587-ben Jeruzsálem első pusztulása és a babiloni fogság. A zsoltár sajátosságai lehetővé tették, hogy nehéz, kegyetlen történelmi helyzetekben bátran éljenek az aktualizálás lehetőségeivel s azt szinte ürügyként használják föl saját koruk siralmas panaszainak kifejezéséhez.²⁷¹ Modern exegetái közül *H. Lamparter* is a 79. psalmust érzi a legmegragadóbbnak, egyszersmind úgy ítéli, hogy a legközelebbi rokonságban áll a prófétai siratókkal: „Unter den Klageliedern des Gottesvolkes ist dieser Psalm das ergreifendste, zugleich dem prophetischen Klagelied am nächsten verwandt (vgl. Jes. 63, 7-64, 10; Klagel. 5.)”²⁷²

Noha saját koncepciójában különleges szerepet kapott a 79. zsoltár, Luther korábban is fölbukkanó *hagyományra épít* s változtatja azt minőségileg újszerűvé.

1532-ben jelenik meg Nürnbergben *Franciscus Bovadillus Paraphrastica precatio ad Deum Opt. Max. pro adipiscenda victoria, defendeque rep. Christiana a Turcarum Christiani nominis hostium viribus, super psalmum: Deus venerunt gentes* c. műve, amely a 79. zsoltárra írott imádság-könyörgés.²⁷³ A szerző leközli a zsoltár szövegét, ezt követi a könyörgés. Megállapítása szerint ezt a zsoltárt kellene énekelnünk munkánk során, tanulmányaink alatt, de még sátorozó katonáinknak is az otromba obszcén gajdolás helyett: „Sic etiam mihi non absurdum esse videbat, si et nos Christiani, qui quovis tempore, et in omnibus nostris actionibus, studiis, laboribus dominum laudare, et ipsi gratias agere debemus, *hunc psalmum in nostris tentoriis cantemus*. Id enim praestabit, que et vanis, et plerunque obscoenis carminibus militaribus castra resonent, quibus tantum abest, ut Deus placetur ... Haec autem cantilena praesenti, nihil sanctius, nihil ad invocationem supremi numinis accommodatius.”²⁷⁴ A szerző úgy tudja, hogy a zsoltárt még valamikor háromszáz évvel korábban – ami nyilván tévedés! – III. Ince pápa rendelte el a török elleni küzdelemben énekelni. Azonban ne csak a katonák énekeljék és könyörögjenek általa a török ellen, hanem minden keresztény, hogy Isten győzelemre segítsen bennünket a pogánnyal szemben. „Hac enim Hebraeus ille Pindarus populi Israelitici stragem et captivitatem coram domino conqueritur, supplex implorans ipsius immensam misericordiam. Qua etiam de causa summus Pon-

tifex Innocentius tertius, cum circa annum ab hinc trecentesimo, similis expeditio fieret in Turcas, *iussit hunc psalmum per totum orbem quotidie a sacerdotibus de cantari ...* Titulus vero huius psalmi ... indicat ipsum esse canticum congregationis, sive alicuius multitudinis. Sit ergo fratres dilectissimi, cantilena non solum nostri exercitus, sed omnium Christianorum ...²⁷⁵

A szűkebb értelemben vett exegetikai művek is élnek az aktualizálás lehetőségével; *Wolfgangus Musculus In sacrosanctum Davidis Psalterium Commentarii* c., 1556-ban Baselben kiadott művében is lépten-nyomon felbukkan a török veszedelem.²⁷⁶ A 74. zsoltár fölépítésében, tartalmában szoros rokonságot mutat a 79. psalmus-szal: ez is a *Klagelieder des Gottesvolks* sorozatába tartozik. Musculus *querimonianak* nevezi, s a 3–10. versben Germania sorsát is látja kifejeződni, általában a keresztényeket pusztító török csapásokban a bűneink miatt haragvó és büntető Isten döntéseit szemlélhetjük. Ennek példáját láthatjuk a magyarok földjén, *Buda 1541-es elveszésében* is: „Germania est huius loci consideratio. Primum, singularis sit oportet ira Dei in populum suum, quod templum suum et ecclesiasticas aedes impiorum ludibrio ad vastandum et excurrendum permittit. Talem videmus sub Turcica rabie, qua Christianorum ecclesiae vastantur, et Mahomoticae impietatis conventicula in illarum loca substituuntur, id quod anno praeterito, 1541. Budae in regno Hungariae fertur esse factum. Hanc singularem iram Dei, non nisi singularis etiam malicia provocat.”²⁷⁷ A török hadsereg csak Isten büntető szándékának eszköze és nem a szultán parancsainak végrehajtója, hiszen a török semmit sem tehetne a keresztények ellen önmagától: „Videmus hic, cuius sit omnis belli virtus, sive apud pios sive apud impios, nempe Dei. Ergo et *exercitus Turcici sunt Dei*, et non cuius putantur nempe imperatoria Turcorum. Quid hinc aliud colligendum, quam ea quae geruntur a Turcis, geri divinitus per iram Dei, *pro merentibus id peccatis nostris?* Nihil enim universa Turcorum vis in nos posset, si pro nobis esset Deus iste exercituum.”²⁷⁸

Musculus a 79. zsoltárt műfajilag a *querimonia, querela, plancus* kategóriába sorolja. Jóllehet az *utolsó ítélet előtt* megpróbálhatják a magukat hazugul keresztényeknek mutatók, vagy törökök Krisztus egyházát elfoglalni, az mégis rendíthetetlen marad

és romolhatatlan: „Teneamus et nos istam ecclesiae Christi imaginem firmam et inconcussam, ut nihil dubitemus, utut occupetur ab impiis cum pseudochristianis, tum Turcis, nihilominus ita permansuram, ut *non cesset ad finem usque mundi*, quo minus sit Ecclesia Christi, ut et nos hodie clamemus: Christe, venerunt gentes in ecclesiam et haereditatem tuam, quam a patre accepisti, et precioso sanguine tuo redemisti, tibi que peculiarem adiunxisti.”²⁷⁹ Amennyiben *Germania* a pogány török uralma alá jutna, az is Isten rendeléséből történne meg, hiszen a földkerekség minden királysága fölött rendelkezik, aminthogy meg is szabadíthat: „Si haec nostra Germania in potestatem Turcorum venerit, sciat homo Christianus, fieri hoc Domini dispensatione, cuius est orbis et plenitudo eius, in cuius potestate est tradere regna quibus voluerit, ac rursus adimere.”²⁸⁰

Közvetlenül Bécs 1529-es ostroma után adja ki *Conradus Cordatus* részben már tárgyalt művét: *Ursach, warumb Ungern verstöret ist, und ytz Osterreich bekrieget wird*. Munkáját a török ellen induló hadak számára írta, alapvetően értekezés, prédikáció és imádságok együttese.²⁸¹ A katonáknak az eredményes harchoz bűnbánó szív, igaz hit és Isten igéjének követése kell. Befejező imádsága a 79. zsoltár parafrázálásával szólal meg: „Herr Gott richte uns nach deiner gerechtikeit, das sie sich über uns nicht erstrewen. Las sie nicht sagen ynn yhren hertzen, da das wolken myr. Las sie nicht sagen, wyr haben sie verschlungen. HERR, O, LIEBER HERR! Sie machen aus unsern ubesten, und wolge pauten Stedten, steihauffen geben die leich nam deyner knecht den vögeln unter dem hymel zufressen. Und unser fleisch den Thiern yhm lande. *Sie haben zu und umb Ofen ynn Ungern*, und umb Wienn her ynn Osterreich blut vergossen wie wasser, und so viel erschlagen, das niemand ist, der sie begrüb ... HERR wie lang wiltu so gar zürnen, und deinen eyffer, wie ein fewr, brennen lassen? Schüt deinen grym auff die Heiden, die dich gar nicht kennen und auff die Königreich die deinen namen nicht anruffen. Den sie haben Ungern und Osterreich auf gefressen, und die hewser verwüstet. Gedencke nicht an unser vorige missethat, las bald deine barmherzigkeit uber uns grösser sein, denn wir sind fast dünne worden ... Warumb sollen die Türcken für und für sagen, wo ist yhr Gott? Ach lieber Herr gib yhn ende, und las unter

den Heiden, welcher er viel mit krieg hat ubermunden, kunt werden die rach des bluts deiner knecht, das vergossen ist. Las fur dich kummen das seufftzen der gefangenen, hör die klag, und sihe die heissen zeher so vieler witwen und weysen. Nach deiner almechtigen sterck behalt uns ubrig, die wir sunst kinder sein des todes.”²⁸² Bünnel teli szívvel és tisztátalan erkölccsel nem lehet eredményesen harcolni a törökkel; csak ha ezt a zsoltárt szívbeli kegyes, bűnbánati imádságként imádkozza a pogány ellen induló hadinépünk. Csak ezzel a hárommal lehet eredményesen csatázni: „Christliche buß, Glauben und hertzlich gebet alein.”

Otho Körber, bambergi prédikátor 1537-ben adja ki *Der 79. Psalm, wider den grausamen erbfeindt der Christen, den Türcken gesangs weyse verendert* c. művét.²⁸³ Ez részben a zsoltár német nyelvű fordítása, részben prédikációszerű értekezés. A zsoltárt úgy értelmezi, mint amely a kereszténység mostani pusztulását magyarázza, mivelhogy a török Isten büntető vesszejeként van a világon, amely bűnös és hálátlan, istenkáromló: „Seindemal der Türck, als Gottes scharpffe zucht rute, uber die sündtliche und undanckbare welt, die Christenheit in aller massen ansicht, verlestert, und verwüstet, wie diser 79. Psalm beschreibet.”²⁸⁴ Ezt a zsoltárt azonban nemcsak az ósellenség ellen imádkozhatjuk, hanem minden, a kereszténységet pusztító ellenség ellen. Isten, ha megjobbulásra vagyunk képesek, a szakadatlan büntetést megnyhíti. Aki hűségesen hozzá folyamodik, az atyai kegyelem és Jézus Krisztus segítségével újra kiengesztelődik. Ennek a zsoltárnak az éneklésével a keresztény ifjúság ezt a legjobban végezheti: „So betten wir solchen Psalm nit unbillich wider Christen Erbfeind, den Türcken, sampt allen andern zerstörern der helyligen Christenheit, wie auch alle Christen warlich mit ernste zuthun verpflicht feind. Dann wie Gott durch unablessige sünde der menschen, zu zorn und straffe uber die argern welt bewegt. Also wirt er auch alleyn durch besserung unsers sündtlichen lebens und ernstes, und der trewlich anruffen zu im, umb vatterliche gnad und hilffe, durch Christum wider versönet. Damit aber solcher Notpsalm allerley weis gemeiner und lieblicher wurde, (hab ich in) nach Gottes gabe, zu einem gesang gemacht auff das die Christliche jugent, so Gott am angenempsten ist, form und ursach hette, in disen geschwinden leufften.”²⁸⁵

1542-ben jelenik meg Nürnbergben *Dietrich Veit* műve *Wie man das volck zur Büß und ernstlichem gebet wider den Türcken auff der Cantzel vermanen sol. Sambt einer unterricht vom gebet und einer kurzen auslegung des LXXIX. Pasalmen.* A Luther legbizalmasabb belső köreihez tartozó szerző – a Tischreden jelentős részének lejegyzője – igen jó magyar kapcsolatokkal is rendelkezett: 1536-ban nürnbergi házában *Dévai Bíró Mátyást* látta vendégül.²⁸⁶ Műve szorosan illeszkedik Luther gondolatmenetéhez: Dániel könyve alapján apokaliptikus távlatokat vázol föl, a végítélet előtt jelenik meg a kereszténység két rettentő ellensége a pápa és a török képében. A török Isten akaratának beteljesítője, büntető ostroma; küldetése azonban hamarosan a végéhez ér: „Der Jungste tag gehört auff ihn, und das gericht, wie Daniel am 7 sagt. Derhalb obgleich Gott im dem sig mit der zeit, auch brechen, und immer gemach je lenger jemer, mit unfall in würdt drucken, so sol doch das ende des Türcken der jungste Tag sein ... Denn weyl Bapst und Türck zu gleich wider Christum, und sein Kirchen toben, der mit dem schwert, jener mit yrthumb, und bede lesterer des bluts unsers herrn Jesu Christi sind, müssen sie gleiche straff mit einander leyden.”²⁸⁷ Bűnbánó imádságot kell mondanunk a Szentíráshoz folyamodva, s a török elleni hosszabb imádság céljára különösen alkalmas a 79. zsoltár. Annál is inkább, mivel a jámbor, tanulatlan emberek is imádkozni tanulhatnak ebből, hiszen az napjaink eseményeit is kifejezi: „Wer nun zu solchem langem gebet ein andacht hat, sonderlich inn der sachen, die wir yetzt für haben, wider den Türcken, der mag für sich nemen, den 79. Psalm. Denn der selb reymet sich ganz und gar auff solchen fall, welchen wir heutigs tags für uns haben... Auff das aber derselbe psalm auch von einfeltigen und ungelerten, wider den feind dem türcken, mit verstand möge gebetet werden.”²⁸⁸ Azért győznek le bennünket mindig a törökök, mert Isten bűneink miatt így büntet bennünket, aminthogy a babilóniaiakkal sújtotta saját népét is: „Darumb aber sigen die Türcken wider uns, und die Babilonier wider das volck Gottes, das Gott also unsere sünde strafen will. Dieselben und sonst nichts machen die gotlosen buben glückhafft. Dann weil wir Gott mit unsern sünden zur straffe nötigen, so lest ers gehn, und ligt im nit dran, es thue es der Teuffel oder Türck, allein, das alle welt

seinen willen erkenne, und inn fürchten lerne, als einen solchen Gott, der seinem eigenem volck nit will verschonen, wo sie nach seim wort, und willen sich nit halten, und on alle bußfertigkeyt in sünden fortfaren wöllen.“²⁸⁹ Nem kétséges, hogy napjainkban a jámbor keresztény ezzel a zsoltárral imádkozhat kiváltképpen: „Und ist mir nit zweyfel, ein frommer Christ, der heutigs tages disen Psalm wider den Türcken bettet wirdt ...”²⁹⁰

1595-ben jelenik meg Frankfurt am Mainban *Türckenpredigten uber den LXXIX. Psalmen. In welchen gründtlich und außführlich gehandelt wirdt von dem grausamen, beschwerlichen und gefährlichen Krieg deß Türcken wider die heylige Christenheit* címmel Assum Johannes prédikációskötete. A szerzőt már a tizenötéves háború eseményei inspirálják, prédikáció-ciklusa bőségesen tartalmaz magyar utalásokat.²⁹¹ Továbbra is a legfontosabb török elleni imádságnak tartja szerzője.

A *Türkengebete* olyannyira meghatározó jelentőségűvé vált a XVI. század német protestantizmusában, hogy helyét szabályozták a szertartások között, egyházi rendtartásban. Már az 1533-as brandenburgi egyházi rendtartásban az imádságról szóló részben találunk egy imaformulát „wider den Türken”. Ebben kiemelten javasolják mind a gyülekezet számára, mind egyéni áhitatra a 79. zsoltárt. Ezt az előírást átvették Ulmban és Augsburgban is az 1530–40-es években. 1540-ben hasonló tartalmú rendeletekkel találkozunk az alsó-ausztriai protestánsok körében is.²⁹²

Paul Althaus a reformáció évszázadának evangélikus imádság-irodalmát vizsgálva jól dokumentáltan bizonyítja, hogy egyik fő típusa az imádságoskönyveknek a zsoltárookra építő: „Aber auch der sonstige Schriftinhalt, vor allem der Psalter ...”²⁹³ Az is szinte szükségszerű, hogy ezen imádságoskönyveknek egyik nagyon gyakran fölbukkanó imádságtípusa éppen a 79. zsoltárra támaszkodik. 1553-ban adja ki *Dietrich Veit* lelkészeknek szóló ágendás könyvét; *Agend-Büchlein für die Pfarrerherren auf dem Land* címmel, amelyben önálló mintaimádságként szerepel: *Wider den Türken*. A közölt prózai imádság fölismerhetően a 79. zsoltár parafrázisa.²⁹⁴

Nem kevésbé gazdag a 79. zsoltár verses földolgozásainak sora a reformáció századában. 1546-ban adja ki Wittenbergben *Justus Jonas Der Neun und Sibentzigste Psalm, zu diesen ferlichen*

zeiten, allen Christen zu trost zu singen und zu beten in Reime gestalt c. művét. Hangvételét meghatározza Luther közeli halála és a schmalkaldeni háború komor fejleményei. Mindez magyarázza, hogy nagyon élesen Róma-ellenes, a törököt csak áttételes formában emlegeti, az egész zsoltár pedig teljesen krisztianizált.

„Herr Jhesu Christ, dein Erb wir sind,
dein heilig kirch auff erden;
Dein ewig volck, selig durch gott,
solln wir im himel werden.
Dein heilig kirche ist nicht Rhom
noch seine wüste pfaffen,
Die Christen wonung Gottes feind,
der alles hat geschaffen ...
Schut deinen grim uff Rhom die Stadt,
die Christum lengst vorraten hatt,
auff gottlos mönche und pfaffen!
schut deinen grim auffs heilos volck
das dich, herr Gott, nicht kennet,
Auf all papisten, Teuffels volck,
die dein wort irtumb nennen.
Nach deinem götlichen starcken arm
woltest itzt helffn und raten!
Des teuffels kopff, der Bapst zu Rhom
ist voller bösen thaten.”²⁹⁵

Ugyancsak összefügg Luther halálával és a schmalkaldeni háborúval *Johannes Freder* átköltése: *Der LXXIX. Psalm, fein kurtz und rund in Reime gebracht, itzt in dieser letzten und fehrlichen zeit, beide von Jungen und Alten, die Christum und sein Wort lieb haben, zu singen, wider den Antichrist und seine Schutz-herrn*. Az 1546-ban Wittenbergben megjelent vers ugyan teljesen krisztianizált szellemű, korántsem aktualizál Jonashoz hasonló hévvel. Igaz ugyan, hogy – mint már címében is – számos utalást tesz a *közelgő végtéletre*. Azonban alkalmas arra, hogy később bekerüljön imádságoskönyvekbe, énekeskönyvek kedvelt darabja

legyen. Az 1526-os wittenbergi Gesangbuch már *Unterricht vom Türcken* címmel közölte. 1567-ben már Chilianus Freidrich szerepelteti *Unterricht vom Türcken* c. gyűjteményes kötetében.²⁹⁶

Dietrich Veitot olyannyira foglalkoztatta a 79. zsoltár, hogy a már bemutatott prédikációs feldolgozása mellett megírta két verses változatát is. 1544-ben jelent meg az első Strassburgban: *Der LXXIX. Psalm. Deus venerunt gentes in hereditatem tuam* címmel. A másodikat 1545-ben adta ki ugyancsak Strassburgban, a címet hosszas értelmezés, aktualizálás követi: *Der LXXIX. Psalm. Deus venerunt gentes in hereditatem tuam. Ein Klag und Bett Psalm, von der zerstörung und verwüstung des volcks Christi von gotslosen Lehrern und Tyrannen, beide den falschen Christen, und den Türcken, und umb hilff und rettung von solchem ellend und jamer. Szemlélete teljesen krisztianizált és erősen követi Luther gondolatmenetét. Sanyargató ellenségeink bűneink miatt, Isten büntető vesszőiként vannak rajtunk. (Deinen zorn, herr, mercken wir wol) Két rettentő türannusról beszél, akik közül az egyik az istentelen, hamis tanokat hirdető tanító, hazug Krisztus (ez nyilván a pápa), a másik pedig a török. Ez utóbbi jóval jelentősebb helyet kap a versben.*

„Hilff du uns doch, o Herre Gott,
durch deines namens ehre!
Erret uns jetzt aus dieser not,
dem Türcken, o herr, wehre!
Es habens unser sünd verschuldt:
ach Gott, deck sie mit deiner huld,
thus durch deins namens ehre,
ach Gott, dem feind jetzt wehre!”²⁹⁷

Később is törökellenes jelentését domborítják ki, 1547-ben újból kiadják, mint amelyet a török elleni imádságként, vagy énekként használhatunk: *Wider den Türcken zu beten zu singen.*²⁹⁸

Valószínű, hogy Luther halála és ugyancsak a schmalkaldeni háború ösztönözhetette 1546-ban *Leonhardt Kettner Der LXXIX. Psalm. Deus venerunt gentes* c. versének megszületését. Erős bűntudat jellemzi, de ugyanakkor harcos pápaellenesség is, ami összefüggésben áll a tridenti zsinat kezdetével is. Másodszor már

egy kifejezetten pápaellenes kötetben jelent meg: Ware abconterfeung unnd vergleichung des Papstumbs, mit andern grössesten Ketzereien. Zu dieser trübseligen zeit, mit hertzen zusingen.²⁹⁹

1547-ben adta ki Zwickauban *Caspar Adler, Aquila* kétrészes verses feldolgozását a keresztényeket üldöző ellenség ellen: *Der Psalm, Deus venerunt gentes, widder die verfolger der Christenheit, in diesen gefehrlichen zeitten zusingen*, Auch allen frommen Christen nötig zu lesen. A vers első része két strófából áll *Ad Germaniam* címmel. A végítélet előtti figyelmeztetés a bűneibe süllyedt országhoz, fölszólítva azt őszinte és töredelmes megtérésre.

„O Deudschland, Deudschland, sich dich für!
O Gott will dich itzt heimsuchen;
Die Straff die ligt dir für der thür,
du magst dich wol selbst prüffen,
Und magst von deim thun lassen ab,
das Gott von dir wend künfftig plag,
magst dich zu Gott bekeren.”³⁰⁰

Ezt követi 14 strófán keresztül maga a zoltárátköltés *Ad Deum omnipotentem* címmel. A sorrend és a hangvétel alapján mintegy Germania imádságaként értelmezhetjük magát a zoltárt, hiszen az teljesen krisztianizált és történelmi jelenére aktualizált. Germania ugyan többes szám első személyben, mintegy gyülekezet közössége szólal meg, azonban az egész versben kijelölt allegorikus szerepe némiképpen emlékeztet a humanista heroidák látásmódjára.

A német gyülekezeti énekszerzés egyik legbuzgóbb előmozdítója, tehetséges szerzője volt *Johann Spangenberg* (1484–1550). 1545-ben adta ki *Der LXXIX. Psalm* c. átdolgozását, amely tartózkodik a politikai aktualizálástól, inkább a szenvedések kimondása és a bűnbánatra való erőteljes felhívás; későbbi antológiáknak is kedvelt darabja lesz.³⁰¹

1566-ban jelenik meg *Jacob Lackern Der LXXIX. Psalm*. c. verse a *Geystliche Kriegsrüstung wider den Türcken* c. Strassburgban kiadott összeállításban. A szerző igen mértéktartóan

krisztianizál és aktualizál, így a zsoltárnak inkább hagyományos jelentése kap hangsúlyt.³⁰²

1567-ben *Wolfgang Planck*, torgauai prédikátor egy egész kötetre való feldolgozását adta ki a 79. zsoltárnak latin és német nyelven, ahol az egyes változatok részint bonyolult allegorikus költői fantázia szülöttei: gazdagon él a virágszimbolika eszközeivel, részint pedig változatos módon aktualizálja az eredeti zsoltár szövegét saját korának politikai, konfesszionális viszonyaira: *Imago violae et Rosae, latinis et germanicis versibus illustrata. Figur und Geistliche bedeutung der Violen und Rosen ... Item der LXXIX. Psalm, itziger zeit wider den Erbfeind der Christenheit zubeten, gesangs weise gestellet.*³⁰³ A szerző láthatóan szintetizálni igyekszik a hagyományos zsoltárköltői hagyományokat a humanista versszerzői eszménnyel, mesterkedő poétai gyakorlattal: ekhós verset szerkeszt, Miksa császárhoz intézve vegyíti a panegyricust, adhortatiót, psalmust.

1587-es énekeskönyvben jelenik meg (*Christliche Psalmen, Lieder und Kirchengesenge*) *Georg Negidius* *Der 79. Psalm* c. átdolgozása. A szerző csak mérsékeltet aktualizál és áttételesen, inkább a hagyományos tónus érvényesül: panasz, könyörgő imádság, bűnbánat.³⁰⁴ Önálló kiadványként is megjelent, majd teljes zsoltárfordításának részeként *Cornelius Becker* műve (*Der Psalter Davids Gesangweis*, Leipzig, 1602.): *Der LXXIX. Psalm*. Művét két részre bontja: a cím alatt alcímet helyezett el: *Türckengebet*; ez a megjelölés az egész műre vonatkozik; két strófa azonban megelőzi a tényleges zsoltárt:

„Was Gottes Volck und Stad
erlidden hat
Als sie der feinde heer
verwüestet sehr,
Solches noch heut zu tag
mit grosser klag
Und schwerem hertzeleid
die Christenheit
für Gott gen himmel bringt
wenn sie bedregt
Der Türck mit tyranney:

Gott hilfft ihr frey,
steht ihr in allen nöthen bey.³⁰⁶

C. Becker a XVI. századi értelmezési hagyományt fejezi ki *expressis verbis*, amikor a 79. zsoltárt egészében s alapvetően *törökellenes imádságnak* tekinti. Áttekintésünk ugyan csak erősen vázlatos, korántsem a teljességet felölelő, azonban ennek alapján is tehetünk néhány megállapítást. A reformáció számára a Lehrer paradigmarendszerében éppen a Luther által kijelölt különleges eschatologikus-teológiai pozícióban a 79. zsoltár többletjelentést kap. Az önmagában eredetileg is meglévő *panasz, sirató jelleget* e különleges pozíció fölerősíti, így a reformáció évszázadának egyik legrepresentatívabb, leggazdagabb jelentésű siratójává válik. Nagy közösségi érzelmek, konfesszionális, etnikai, morális összetartozás kifejezésére szolgál; az ennek sérelmét elszenvedő közösség könyörgő imádsága és panaszló siralma. Eszmeiségének, de formai konvencióinak is meghatározó forrása a Szentírás. A XVI. sz. első felében a panaszjelleg mellett fontos szerepet játszott a hevesen offenzív, katolikusellenes attitűd, az izzóan polemikus szenvedély, amely olykor el is nyomta, vagy lehalkította a panasz – siralom hangjait. Ezekben a művekben a pápa és a katolicizmus a Jeruzsálem falait leromboló, szenvedő lakosaira vérözönt zúdító pogány hódító, a török másodlagos szerepet játszik, vagy legalábbis kisebb hevületű szenvedéllyel idézik meg. (J. Jonas, L. Kettner, D. Veit) Igen gyakori a század derekáig az *utolsó ítélet* váradalmának, bizonyos, közeli bekövetkezésének hite, amely a század második felében határozottan halványodik. Ez azért jelenik meg ily szignifikánsan a 79. zsoltár földolgozásaiban, mivel maga Luther ítélte ezt a végítélet előtt álló kereszténység lelki készülése egyik legalkalmasabb eszközének. Az 1550-es évektől csökken a szenvedélyes Róma-ellenes jelentésréteg, így nagyobb nyomatókat kap, meghatározó lesz a török elleni imádság jellege, s ez állandósul a század későbbi évtizedeiben is. E szemlélet s mindezek a változások főként a zsoltár *német nyelvű* földolgozásait jellemzik a Lehrer paradigmarendszerében. Születnek ugyan latin nyelvű földolgozásai is, azonban ezeknek nagyobb része a Schriftsteller paradigmarendszerébe tartozik. Szerzőik szándéka szerint nem gyülekezeti énekek, nem imádságok, hanem retori-

kailag megalkotott szövegversek. Nem a Kanzel, hanem a rostrum elvei és igényei szerint készülnek és a *lectornak* szólnak. (E. Hesus, J. és G. Maior, G. Sabinus)

A 79. zoltár szerepét-jelentőségét a reformáció helvét irányzata némiképpen módosítja, különösen Kálvin álláspontja. A küszöbön álló végítélet időpontja bizonytalan távlatba tolódik, csökken a dánieli jóslat jelentősége, Kálvin érvényteleníti a *translatio Imperii Romani* doktrínáját s ebből következően súlytalanabbá válik a négy fenevad és négy monarchia dánieli értelmezése.³⁰⁶ Kettős Antikrisztust: pápát, törököt értelmező megállapításai sem maradnak érvényben Kálvinnál. Mivel az apokaliptikus-konfesszionális kontextusból származó többletjelentése részben elvész, így lelki készülésben betöltött rendkívüli jelentősége is csökken. Ennek ellenére azonban a XVI. sz. imádságoskönyveiben – kiváltképpen a lutheránusoknál – lépten-nyomon megtaláljuk a 79. zoltárból származó imádságokat, verses feldolgozásokat.

Az 1566-os magyarországi török hadjárat ijedelme ösztönözte Grazban *Andreas Zigler Gebetbüchlein wider den Türcken* c. kötetének kiadását. Könyvét négy részre osztotta a szerző, igyekezett minden lehetséges alkalomra, minden társadalmi osztálynak műveltségének, igényének megfelelő imádságot kínálni. Először a keresztény gyülekezet egésze számára, aztán a magas, majd az alacsony állású személyeknek háborún kívül, háborúban; hálaadást és könyörgést, találunk itt oktató beszélgetést is a törökről. Zigler nyolc imádságát közölte, de a korábbi évtizedek e tárgyban született műveiből is bőkezűen válogatott. Így szerepelteti Luthert, Bugenhagent, A. Celichiust, M. J. Oertelt, M. J. Deucert, D. Medert. Prózaí imádságai között is találunk olyat, amelyik a 79. zoltár fölhasználásával készült: „Du siehst ja, wie er in dein Erbe gefallen, und gedenket deine Kirche und Gemein zu verunreinigen, und aus unseren Städten Steinhausen zu machen; er hat die Leichname deiner Knechte den Vögeln unter dem Himmel zu fressen gegeben, und das Fleisch deiner Heiligen den Thieren im Lande ... und war Niemand, der begrub.”³⁰⁷ A. Zigler imádságoskönyvének későbbi XVI. századi kiadásai nagyjából követik az alapmű szerkezetét, de újabb szerzők újabb műveivel bővítik azt. Közli az uralkodók, fejedelmek, nemesek, polgárok,

parasztok, tudósok, házi szolgák, cselédek, katonák, fiatal szüzek, házas asszonyok, özvegyek, török fogságba esettek és gyermekek törökellenes imádságait. A buzgó keresztények elrettentésére közöl egy olyan imádságot, amit a törökök imádkoznak hadba indulásuk előtt, amely bemutatja valódi érzéseiket és céljaikat: *Gebet der Türken wider die Christen*, benne kilátásba helyezik a hitetlenek gyermekeinek, asszonyainak elpusztítását, falvaikat és városaikat pedig a földdel fogják egyenlővé tenni. Vérfagyasztó áldozatként pedig beígéri, hogy győzedelmes csatáikban lemetezett keresztény fejek tömegét küldik Mekkába.³⁰⁸

A tizenöt éves háború újabb kiadásokra serkentett, amelyek részint korábbi művek újbóli közlései, részint akkoriban született alkotások közzététele. 1594-ben adja ki *Heinrich Garber Gebetbuch wider die Türken* c. kötetét Hannoverben, *M. T. Glaser Türkenbüchleinje* 1594-ben Drezdában jelenik meg. Utóbbi különösen a gyermekeknek szól, benne megtaláljuk a 79. zsoltár verses földolgozását, „jetzt wider den Türken ... die Christum und sein Wort lieb haben, zu singen.”³⁰⁹

1595-ben jelent meg az oderai Frankfurtban *Matthäus Leudhold* szerkesztésében a *Betbuch von vielen schönen ... Gebeten ... wieder den Erbfeindt Christliches Namens dem Tyrannen und Blutdürstigen Türken ...* c. terjedelmes gyűjtemény. A szerkesztő közel 50 oldalnyi előszavában alapos áttekintését adja a műfajcsoportnak (benne a magyar kutatás számára is sok hasznosítható és eddig még kiaknázatlan adattal, megállapítással!), közölt bőséges válogatása időrendi és műfaji bemutatásra törekszik. Adja a reformáció első nemzedékének idevágó műveit, majd *Andreas Musculus Kindergebet-jét*, ugyancsak tőle a 79. zsoltár átdolgozását: „Gebet wieder des Türckens zunemende und wachsende gewaldt von wegen unser zunemenden Sünden und unbußfertigen Lebens aus Psalm 79.”³¹⁰ *Nicolaus Selnecker* két zsoltárra írott könyörgéssel szerepel, egyiknek a 74., másíknak pedig a 79. a forrása. A kötet többi szerzője a század II. felében működött, valamennyien e műfajcsoport művelői: E. Heidenreich, J. Avenarius (Habermann), L. Rabus, P. Glaser, J. Mynsinger, N. von Eppen, M. Bapst.³¹¹

Friedrich Rhote 1595-ös erfurti kiadású műve elsősorban a családi, házi áhitat alkalmaira gondolva született; a családfő

feladatául jelölve ki a szüntelen török elleni imádkozást, amelyben a gyermekeknek kiemelt szerep jutott: *Türckenglocke*.

A 28 imádság szerzői között találjuk Bugenhagent, Luthert, M. Mirust, H. Heshusiust, L. Nabust, J. Münsingert, J. Pomariust, külön fejezetben sorakoznak a verses imádságok: *Geystliche Lieder wider den Türcken* s ezen belül: *Betpsalmen wider den Türcken*. Ott találjuk a zsoltárok között a 74. és 79.-et.³¹² Lipcsében jelent meg 1597-ben *Michael Musculus Kriegsbüchlein* c. kötete, amelyben még mindig szerepet kap a közelgő végítéletre való készülés: *In diesen letzten zeiten und gefehrlichen Kriegswesen wider den Türcken zu lesen und zu gebrauchen sehr nützlich und nöhtig*. Az egész kötet ennek megfelelően szorosan illeszkedik a korábban látott lutheri koncepcióhoz, így természetesen helyet kap a verses imádságok között a 79. zsoltár két változata is.³¹³ A török elleni imádságok, könyörgések, prédikációk, verses vagy prózai földolgozások körében a 79. zsoltárnak olyannyira meghatározó szerepe volt, hogy e kérdés egyik legalaposabb vizsgálója *stílus- és kompozíció-teremtő szerepéről beszél*. Ez ugyan elsősorban a res divina műveiben meghatározó, azonban nagyon erős hatást fejt ki a túlnyomóan, vagy teljesen világi irodalmi alkotásokra is.

A XVI. század magyar irodalmában korántsem találjuk a 79. zsoltárnak azt a vastag törzsű és sok-sok ágat hajtó hatalmas fáját, amit a német reformáció irodalma növesztett, azonban ugyanaz a wittenbergi talaj táplálta e mű néhány hazai változatát. Jelentőségüket számunkra az adja, hogy *a Magyarország panaszja toposz funkcióját nagyobb részben átveszik, más eszmei és formai konvencióren szerben azt hor ozzák*. A német reformáció irodalma a 79. zsoltárban találta meg saját kora konfeszszionális, politikai, emberi, nemzeti megpróbáltatásainak egyik legelterjedtebb, leghatásosabb sirató, panaszformáját, kifejezési modelljét. Ihlető körülményeinek többsége jelen volt a XVI. század Magyarországon, bár némelyik nagyobb nyomatékot kapott itt, mint a reformáció földjén. Míg Luther és küzdőtársai a testközelen lévő katolicizmussal-pápával, annak politikai, konfeszszionális szövetségeseivel vívták elszánt csatájukat, s a török az apokaliptikus váradalmak szerint bármily valóságosnak is számított: fenyegető közelségükbe nem férközhettek; addig ma-

gyar kortársaik számára a zsoltár sorai nap mint nap valósággá váltak, mert „Jeruzsálem városát elrontottác / Es széllel nagy kő rakásokra hántác, / Szolgáidnac testec, / Az kic megöletec, / Adattac az hollóknac, / Husoc te szentidnec, / Etelül vettetnec / Az mezei vadaknac.” Itt tombolt szülőföldjükön a negyedik fenevad hirtelen nőtt szarva, s míg a kettős Antikrisztus szorítása már a Melanchthon utáni évtizedekben lazulni látszik a német értelmezők tudatában, magyar kortársaik hitük szerint s a valószínűséget megtapasztalva még a század végén is az Antikrisztus turbános és tiarás megtestesítőjével élethalálharcukat vívják. *Szegedi Kis István Speculum Pontificum Romanorum* c. művének 1592-es schaffhauseni kiadásának fametszetén a Sátán szívéből kinövő Eretnekek Fáján (*Arbor haereseon*) a két leghatalmasabb levél a *Papismus in occidente et Septentrione* – a tiarás pápai fő rajzával és a *Mahumetismus in oriente et Meridie* – a turbános török császár fejének rajzával.³¹⁴

A 79. zsoltárnak a leginkább lutheri elvek szerinti értelmezését, fölhasználását *Károlyi Gáspár* 1563-ban megjelent nevezetes művében találjuk meg: *Két könyv...* E mű mélységes német reformátori – elsősorban lutheri – indíttatását *Kathona Géza* nagyszerű tanulmánya tárta föl, ahol így summázza eredményeit: „Ez ősi középkori hagyományokból Luther lelkivilágában újjászületett, Melanchthon szellemében tisztává kristályosodott s a nemzeti életet Isten transzcendens világtervével az utolsó ítélet horizontja alatt egyesítő világgép volt a mohácsi csatásokon végenyészetre jutott ország felemelője, egyúttal a wittenbergi reformáció egyik legnagyobb szellemi ajándéka népünknek. A magyarság e világgépen át ösztönösen rádöbent a megrázó tapasztalatra, hogy hazája apokalyptikus események színhelye s legégetőbb sorsproblémája, a török elleni harc nemcsak országa egyik ellensége, hanem az utolsó idők kijelentésben megjövendőlt pusztítója elleni küzdelem, melyet csak akkor koronázhat diadal, ha az evangélium befogadásával és az élet megszentelésével erőt vesz a másik apokalyptikus ellenségen, a pápán is. Ez a győzelem a világgstátus összeomlása után a menny üdvösségének birtoklásához vezet. Így lett a mohácsi katasztrófa Wittenberg hatása alatt a magyarság és keresztyénség, a hazaszeretet és istenfélelem összeforrasztója s ezáltal egy minden nyomorúsága ellenére is

a másik apokalyptikus ellenség, a pápán is. Ez a győzelem a világstátus összeomlása után a menny üdvösségének birtoklásához vezet. Így lett a mohácsi katasztrófa Wittenberg hatása alatt a magyarság és keresztyénség, a hazaszeretet és istenfélelem összeforrasztója s ezáltal egy minden nyomorúsága ellenére is léleekben magasra hágó korszak elindítója.³¹⁵ Károlyi is csak töredelmes bűnbánattal lát a magyarság számára reményt, esélyt a török ellen, pápa ellen: „Ne bízunk azért az mi nagy és híres-neves nemzetségünkhöz, mert ha az Isten az zsidó nemzetségnek nem engedett, minékünk inkább nem enged.”³¹⁶ A bűnbánó magyarságnak csak könyörögve és imádkozva lehet esélye a bűnbocsánatra; Károlyi be is mutatja az Első könyv legvégén a leghatósabbnak tartott könyörgést. Ez pedig a 79. zsoltár prózai változata erősebben aktualizálva, mint majd azt a vizsolyi Bibliában olvashatjuk: „Annakutána ez is szükség, hogy az Istennek éjjel és nappal könyöregjünk, hogy vegye el haragját rólunk, rontsa meg az pogányokat, adja az mi régi szabadságunkat, mint régenten az próféták könyörgöttek. Kiket mi es követhetünk, és élhetünk azon könyörgéssel. Szent Dávid könyörgése az ellenség ellen. Zsolt. 79.”³¹⁷

9. *Propugnaculum Christianitatis*

A *Querela Hungariae* toposz XVI. századi változatainak döntő többségében megjelenik a *Magyarország a keresztyénség védőbástyája* gondolat, ezért elkerülhetetlen ennek érintőleges tárgyalása. Vizsgálata azért is fontos, mert a toposz egyik meghatározó eszmei és retorikai eleme, formaképző mozzanata. Históriaja a magyar eszmetörténetnek legalább háromszáz esztendején vonul végig úgy, hogy benne lényeges szerepet játszik.

1526-ban *J. Cuspinianus* úgy beszél a magyarokról, mint akiknek az országa köztudomásúan, mindenki által ismerten az egész kereszténységnek pajzsa és védőbástya: „Hungari, quorum regnum antemurale, et Christianitatis clypeus vulgo appellatur”³¹⁸ Cuspinianus megállapítása nyilván egy ekkorra már megállapodott, leülepedett minősítést, elnevezést használ, amelyben korábbi évtizedek vélekedése összegeződik. Ez azért is megfontolandó, mert nem magyar szerző nyilatkozik így, vagyis egy külföldi fogalmazza meg a külföldiek által érvényesnek tartott magyar szerep-, és hivatástudatot. A védőbástya-gondolat rendkívül kiterjedt forrásanyagának és összetett eszmetörténeti kérdéseinek módszeres vizsgálatára itt nem vállalkozhatunk, gondolatmenetünk kifejtése érdekében célirányosan folyamodunk a szakirodalomhoz, illetve néhány olyan forrást elemzünk, amely a szakirodalomban nem, vagy nem kellő súllyal szerepelt eddig. A védőbástya-gondolat eddigi legalaposabb kutatói történészek voltak, forrásanyagukat is e nézőpont határozta meg. E kérdéskör vizsgálatára az elmúlt öt évtized nem vállalkozott s fontosságához mérten nagy lemaradás alakult ki, bár az újabb kutatás kiváló korábbi eredményekre építhet. A kezdeményezés érdeme *Győry Jánosé* és *Terbe Lajosé*, akik főként a védőbástya-gondolat előfordulásainak összegyűjtésére törekedtek, tudatosították e kutatás jelentőségét. Hatalmas forrásanyagot földolgozva, igényes koncepciót *Benda Kálmán* máig érvényes tanulmányai teremtettek. *Horváth Magda* és *Waczulik Margit* elsősorban német összefüggéseit vizsgálta eredményesen. A kérdéskör kutatásának újabb lendületet *Hopp Lajos* legfrissebb könyve adhat, amely két vonatkozásban jelent továbblépést: közel kétszáz év lengyel–magyar politikai, szellemi kapcsolataiban tárja föl a védőbástya-gondolatot kiterjedt forrásanyagot felhasználva, vizsgálódásaiba a korábbinál jobban bevonja a korszak irodalmi emlékeit is.³¹⁹

9.1. Humanista megformálása

Középkori előzmények után a XV. században, a török–magyar háborúk állandósulásával összefüggésben formálódik ki a védőbástya gondolat. A keresztény hit védelmezésének addig más országokra, népekre, uralkodókra használatos elnevezése egyre inkább szűkül és konkretizálódik a magyarságra. Eleinte még a király kitüntetett minősítése ez, vagy a kiemelkedő hadisíkkerek kivívóit illeti (Hunyadi János), később azonban egyes személyekről áttevődik az ország egészére (regnum, patria) mint politikai-földrajzi fogalomra, legvégül pedig absztrahálódik az országlakosokra, vallási-erkölcsi – majd fokozódó mértékben: etnikai – közösségekre (natio, gens, populus). A XV. század elején a király hitvédő feladatát, küldetését a Nyugat még alárendeli a császárnak. Ulászló megválasztása után azonban megváltozik a helyzet, ez a hivatás már a magyar királyé. Néki kötelessége a kereszténységet védelmezni a pogány ellen, így vélekedik a kortársi közvélemény is. Idézzük *Benda Kálmán* megállapításait: „A XV. és még inkább a XVI. században Európa Magyarországot és a magyarságot a törökkérdésén át látja, minden róla szóló vélemény a törökkel kapcsolatos. Magyar részről veszített vagy nyert csaták, szerencsés vagy szerencsétlen hadjáratok egyik végétől a másikba lendítik a közvéleményt ... A XV. század közepén mind jobban és jobban begyökerezik a közfelfogásba, hogy nem a görög császárság, nem is a Balkán vagy a lovagrendek, egyedül Magyarország a kereszténység védőbástyája, a propugnaculum et antemurale christianitatis.”³²⁰ Különösen a nándorfehérvári győzelem után billen ebbe az irányba a mérleg s válik egyre erőteljesebbé a XV. század végéig. Ekkorra mindkét eszmei-etikai komponense kialakult: a nyugati közvélemény szemében Magyarország méltán és eredményesen töltheti be e szerepkört, a magyarság pedig vállalja, magáénak tudja immár azt, annak minden politikai-katonai és ideológiai feladatával és terhével. „Magyarország ebben az időben a középkorban soha el nem ért magasságban áll. A leáldozó egyházi hatalom, a felkelő nemzetállamok csak benne bíznak, mind csak tőle várnak mindent a törökkel szemben. ... A

bástyának az őrsége, a védő – a magyarság, a propugnatores, a Christi milites. Az egész küzdelem feje, a jóslások szerint jövőendő dicsőségek Istentől küldött vezére, a magyar király, az Athleta Christi, a defensor fidei. Ország, nép és király vállalták és állták a harcot, amíg erejük tartott ...” – írja Benda Kálmán.³²¹ A külső megítélésnek és a belső önértékelésnek nagyjából *egyensúlya alakul ki*, bár a XVI. sz. kezdetén már ennek fölbomlási tüneteit figyelhetjük meg.

A védőbástya gondolatot leginkább a pragmatikus politikai műfajok hordozzák kezdetben (pápai bullák, misszilis levelek, követjelentések, oklevelek, diplomáciai följegyzések etc.), ebbéli szerepük még akkor is megmarad, amikor fokozódó szerephez jutnak majd az *irodalmi földolgozások*. A XV. században pedig egyre nagyobb számban jelennek meg irodalmi feldolgozásai, amelyek esztétikai megformáltságukkal immáron nyomtatásban még hatékonyabb propagandisztikus eszközt jelenthetnek. A védőbástya gondolat XV. századi megformálásában meghatározó szerepet játszott a *reneszánsz irodalom*, fejlődési vonulatának egyik fő ága ez.

Egyik legnagyobb hatású megfogalmazója és elterjesztője *Aeneas Sylvius Piccolomini*, aki korának meghatározó politikai és ideológiai tényezőjeként, kiemelkedő műveltségű humanistaként egyik leghatékonyabb propagátora is volt. Jó néhányszor foglalkozik e kérdéssel s bár említései néha misszilis levelek, máskor birodalmi gyűlésen elmondott politikai szónoklatok, mindegyikben közös a rendkívül gondos, művészi tudatossággal, művészi hatásosságra törekvő *retorizáltság*. Igen nagy megértést, rokonszenvet és elismerést tanúsít a magyarok ügyében. Nem győzi elégszer hangoztatni a keresztény közösség egésze számára fontos voltát, amely akár az egész kereszténység fennmaradását is befolyásolhatja: vállalt harcuk önfeláldozó és nagyszerű, bár tengernyi szenvedést hoz rájuk. E harcról emelkedett pátosszal és mély együttérzéssel beszél; együtt dicséri a magyarok harcos katonai erényeit és állhatatos erkölcsi kitartásukat. E küzdelem sikerességéhez nem a magyarok alkalmasságát kifogásolja, vagy győzelmeiket keveselli, inkább kortársai renyheségét, önzését kárhoztatja, hiszen ha azok a küzdő magyarok mögé állnának segítően, akár az egész kereszténységet megmenthetnék a barbár

hódítótól. A küzdő magyarok eddig a *mellükkel alkottak számunkra védőfalat*; nagylelkűen ontották véruket és országuk védelmezésével – amely egyben a kereszténységnek kapuja is – meggátolták a törökök nyugatra zúdulását: „Quid regnum illud Ungariae nobilissimum? Heu! quanta passi Ungari diebus nostris; qui dum nostrum seruant sanguinem, fundunt suum: *quorum pectora nostri sunt muri*. Obligamur recte omnes Christiani Ungaricae genti: qui pro nobis mortificantur tota die: et facti sunt, sicut ovis occisionis. Nam illi genti postulat auxilium, quae toto Christiano populo adfert praesidium ... Ungari vero magnanimi et fideles populi annis supra LXX. hunc hostem perpessi ... Nulla domus in Ungaria est digno nomine, quae duobus novissimis bellis contra Turcos habitis egregium et fortem aliquem virum non deploraverit ... *Murus vero Ungaria est, et antemurale fortissimum, sive clypeus nostrae religionis: sub quo diu iam protecti sumus. At hic nunc clypeus nobis subtrahitur: murus vero bombardis et arietibus quatitur, et nos de remedio anima nulla remordet? O ingratitudinem nostram! quam nunc vicem defensoribus nostris reddimus Ungaris! O stultitiam populi Christiani! ...*³²² Félő azonban, hogy legyenek bár a magyarok valahányan elszánt és mégoly erős férfiak s mindahányan dicsőségre méltóak, a törököknek számban sokszorosa zúdul rájuk: vagy győzni tud Magyarország, vagy pedig török igába kényszerül: „Magna est Turcorum potentia in Asia et in Graecia, Tartarorum ferocem gentem foedere iunctam habent ... Quamvis sint Ungari strenui, et potentes viri, atque omni laude digni: non tamen tantis viribus habentur. *Sive vincitur Ungaria, sive coacta iungitur Turcis*”.³²³

Aeneas Sylvius Piccolomini e tárgyban született művei retorikailag a genus deliberativum kategóriájába tartoznak, hiszen szándéka szerint a levél címzettjét, vagy szóban elmondott szónoklata hallgatóságát szeretné rávenni a török elleni elszánt küzdelem fontosságára, a keresztény tábor összefogására. A művek egészében az *oratio suavioria* kategóriájába tartoznak, azonban a genus demonstrativumnak is fölhasználja számos elemét. Hiszen míg egyfelől rábeszél a török elleni harcra, annak szükségességét (necessitas), üdvös voltát (honestus), hasznosságát (utilitas) és lehetőségét (possibilitas) hangoztatva és dicsőíti az e harcban részt vállalókat (laudatio), serkenti és biztatja a habozó-

kat, kishitűeket (adhortatio, cohortatio), keményen elítéli a közönyösöket, ellenszegülőket (vituperatio). E részmozzanatoknak szinte mindegyike lehetővé teszi a magyarok emlegetését, legtöbbször a laudatióban jelennek meg hosszasan dicsőítve. A dicséret tárgyát katonai erényeik, erkölcsi kiválóságuk képezi, amelyet hosszan részletezve, sok példával mutat be. V. Miklós pápához intézett levelében Konstantinápoly eleste után az egyetemes keresztény egyház pusztulásáról kesereg, amelynek egyik vigasztalója lehet immáron a magyarok helytállása a törökkel szemben, s a laudatio a hősi erények bősége mellett dicséri *Pannonia természeti gazdagságát is*. (De situ et fertilitate Ungariae)³²⁴ Az erkölcsi katonai kiválóság összekapcsolása az ország természeti gazdagságával nagyon termékeny szónoki invenciónak bizonyul, amely alkotók sokaságát inspirálja az elkövetkező évszázadok irodalmában. Igen nagy variációs lehetőség rejlik benne: szerencsés esetben (mint itt) e két komponens mindegyike sértetlenül létezik, egymást erősíti. Kedvezőtlen fordulat esetében a sérülékenyebb emberi komponens (katonai, politikai sikeresség) időleges, vagy beláthatatlanul hosszú ideig tartó kudarcot szenved el, a természeti értékek túlélnek, túlélhetik a pusztulást. A bajba jutott országon erkölcsi értékei, de természeti bősége miatt is érdemes segíteni. Igen kedvező szónoki lehetőség a fennmaradt természeti gazdagság és az emberi komponens pusztulásának drámai összehasonlítása, a fölborult hajdani egyensúly visszaállítására irányuló erőfeszítés szorgalmazása. Ebben az esetben a bőség-termékenység értékei időbeli megszakítottság nélkül folyamatosan léteznek, míg a másik komponens egyre inkább a múltba süllyed, a jelen nem, vagy csak nagyon részlegesen tudja „működtetni”, érvényesíteni. A legkedvezőtlenebb pozícióban mindkét komponens a pusztulás áldozata lesz, ahol az eredeti egyensúly visszaállítására saját erőből nincs remény, csak mások hathatós segítségével, esetleg Isten kegyelmező bűnbocsánatával. E két komponens alapvetően a reneszánsz értékeszmények világába tartozik, a hozzájuk való ragaszkodás is annak sajátja. E mélyponton a szónoklat egyik leggyakrabban használt toposza az *összehasonlítás* (comparatio), amelynek során a jelen szemlélője, átélője idézi vissza a múlt elveszített értékeit és hasonlítja össze saját korával. Így jelentős szerepet játszik egy

komparatív szerkezeti modell, melyet jól jellemez két leggyakrabban időhatározója: olim ...iam; quondam ...nunc, aliquando ...noviter. Ezt a módszert A. S. Piccolomini is fölhasználja levelében, amelyet V. László királlyá választásának ügyében írt a magyar követeknek, azonban alaposan eltúlozza a hatás kedvéért a romlás mértékét, érvelése szerint László trónra kerülése visszaállíthatja a megbillent egyensúlyt: „Magyarország állapota, sajnos, az egész kereszténység súlyos kárára, megtört, megrendült, szertefoszlott és minden hajdani fényétől s ragyogásától megfosztatott. A régi történetíróknál úgy találtam, hogy országotok hajdan emberekkel és javakkal áldottan virágzott, kiérdemelte a keresztény hit paizsa és az igaz vallás védőbástyája elnevezést ... Nem is volt nép az egész földkerekségen, amely országotokat akkor háborítani merészelt volna, oly tiszteletre méltó és híres volt szerte a világon a magyar név ... A törökök, akik különben a Hellespontus tulsó partjáról ijedeztek nyilaitoktól, most Magyarország szívében tombolnak. Minek is említsem azokat a keserves háborúkat, melyeket a törökökkel vívtatok? Minek a lelkek szinte megszámlálhatatlan sokaságát, akiket országotokból annyi éve kihurcolnak? Minek a jószágok elhajtását és mindennek felprédálását? Ó, ez a hajdan oly gazdag ország! Arany tartomány! Földeknek díszje! Hogyan is távozhatott el tőled minden csillogás? Hová tűnt gyönyörű színed! Hol van embereidnek ereje? Hol az a tisztelet, amellyel minden nép neked adózott? Hol van a királyi méltóság? Hol a dicsőség! Ó, forgandó szerencse, ó, változatos sors! ... Mily hirtelen aláhanyatlanak a hatalmasságok! Magyarország, melyhez foghatót a Nap is alig szemlélt, úgy szétszóródott, hogy részei is alig tartoznak össze ... A földek ma sem kevésbé termékenyek, mint egykor; nem kevésbé termékenyek a barmok sem; a szőlőskertek megtermik a magukét, hasznot hajtának az arany és ezüstbányák; értelmesek az emberek és szorgalmasak, bátrak és sok mindenben járatosak.”³²⁵

A XV. században a külső megítélésnek és a belső önértékelésnek nagyjából egyensúlya alakult ki, jól mutatja ezt, ha Piccolomini mellé helyezzük a magyar kortársak megnyilatkozásait. 1448-ban írja ugyancsak V. Miklós pápának *Vitéz János*: „Már több mint hatvan esztendeje, hogy csaknem szakadatlanul álljuk a háború perzselő dühét, mégpedig saját erőnkől, egyetlen nép

fegyvereivel. Úgy-ahogy helyálltunk, pedig kimerített a sok vereség, hadakozás és gyász, megtört a fájdalom, megtizedelt a halál bennünket. Hányszor néztük a falakról az ellenség táborát, a lángoló tetőket, a siránkozó menekülőket, a mindent betöltő nyomorúságot, a feldúlt földeket, a gyászoló házakat, testvéreink ellenségnek kiszolgáltatott testét, a győztes fennhéjázását, az ellenség rabigáját, a szomorú hadifoglyok siralmas meneteit! ... Most azonban ... megnövekedett reményünk és bátorságunk hazánk megoltalmazását illetően. Annál nagyobb lehet a reményünk a keresztény szolgaság lerázására, mennél kitartóbbak vagyunk. Befejezni (u.i.: a hadjáratot, I. M.) pedig akkor fogjuk, ha a megvert ellenség sarkában maradunk, s ha mindaddig nem tágitunk, amíg az ellenségnek Európából való kiűzése valóra nem váltja reményeinket.”³²⁶ Ugyancsak Vitéz János 1453-ben így mutatja be hazája rég zajló küzdelmét a frankfurti birodalmi gyűlésen: „Immár körülbelül hatvan esztendő óta számlálhatunk, hogy felséges király urunk dicső király elődei a háborúk dühödt tüzétől szenvedtek, mely egyedül az ő gondjukként *egyetlen nép fegyvereire nehezedett*, föltartóztatásukra sok verejtéket és sok fáradságot fordítottak, s miközben váltakozó szerencsével vívtak meg ellenük sok-sok ütközetet, *tulajdon testük pajzsával védelmezték a kereszténység többi arcvonalt és belső területeit*. Miután pedig maguk a királyok, vagy helyettük és nevükben mások mind mostanig számos szerencsés csatát vívtak meg, és hol ők mértek az ellenségre, hol megfordítva, az ellenségtől szenvedtek el súlyos csapásokat: *végül is a hit és a hívők oltalmazásának eme gondja s földadata mint jogos örökség szállt* elődeiről a mi király urunk őfelségére.”³²⁷ *Vetési László* 1475-ben kinyomtatott, IV. Sixtus pápa előtt elmondott beszéde hasonló tartalmú és érvelésű, központi gondolata a *propugnaculum Christianitatis*, melyet hősi erőfeszítéssel Mátyás országa betölt.³²⁸

Már a korszak vége felé, 1509-ben írja *Ad Pannoniam* című versét *Hagymási Bálint*, amellyel Petrarca *Salve, cara Deo tellus* c. ódáját imitálja. Műve a természeti gazdagság és hősi erények összefonódását, boldog arányosságát mutatja Magyarországon. Antikizáló szemlélettel jellemzi országa termékenységét, amely csupa harmónia és derű s magabiztosan hősi erényeiben bízunk, mellyel a vad ellenséget messze tudjuk kergetni.

„Boldog lehetsz szerencsés Magyarország,
Derűs éghajlat fürdeti tájad,
Kerek világon sehol gazdagabb föld,
Termékenyebb táj nincsen a tiédnél.
Bányája nincs különb Hispániának,
Nálad nemesebb fémet nem szül Corinthus,
Érced értékesebb, mint Delos érce ...
Isten kegyéből kincsben, gazdagságban
El nem maradsz te egyetlen országtól ...
A céreszi ajándékokban dúskálsz ...
Szardinia nem termel annyi búzát,
Apuliában nincs kövérebb asztag,
S a földjeid sokkalta zsírosabbak,
Mint szántói gazdag Campanianak.
Van-e vidék, amelynek venyigéje
Különb bort termel? s tán tüzes csatával
Nem győzől-e jó latin borocskán? ...
Kristálytisza, zúgó folyókat táplálsz,
Virágtól illatos mezőket fürdetsz,
Forráshelyük lányoknak kedves berke.
Csiszolt márványod fényes, dús erével
Akár a parosi, oly dísszel ékes.
A csordáidnak se szeri, se száma
És mindegyik más fajta, így a gyapjuk
Bő kézzel önti hasznod, gazdagságod.
„Szerencsés, drága föld, te vagy hitünknek
Örök dísze és bárhonnan zúduljon,
*Csupán te vagy a Krisztushívő népnek
Védelme és legyőzhetetlen pajzsa,*
Söpörd halálba már e számos csúrhét,
Amely a népek rablásán nőtt eddig,
Már mind e nép joggal szomjazza vérét,
Pusztítsd hát el nevét is a töröknek.
Boldog ország, aki a Hectorokból
Vitéz hadat szülsz s kebleden gyakorlott,
Szilajlelkű, kemény csapatot táplálsz,
Az egyetlen vagy, kinek ifjúsága
A római babérral versenyez

S kik Trója fényével együtt ragyognak,
Nevelsz Catókat, Scipiókat oktatsz.”³²⁹

Merőben más szemléletű már *Nagyszombati Márton* 1522-ben, Nándorfehérvár eleste után keletkezett műve: *Ad regni Hungariae proceres*. Lényegesen reménytelenebbnek látja a jelent, mint még Hagymási: most minden csupa szorongás, a török állandó fenyegetése; hősi erényeink megrendültek, főuraink pedig nem alkalmasak a pusztító áradat föltartóztatására. Mátyás évszázada volt a nagyszerű: hősi erényeink tündököltek, békés, gazdag természet pompázott.

„Akkor Saturnusnak arany századja virágzott,
S földre a csillagos ég kedves ajándéka hullt.
Mindenek anyja, a Föld fölösen szórt annyi fiának
Bort, búzát, almát, zsengebelű mogyorót,
Meghajlottak az almák súlya alatt a faágak,
S hordta gyümölcssterhét mind a fa, mind a növény.
Víz halat ontott, rőt rákot, vadakat meg az erdő;
S lépes művész méh harmata: méh csepegett.
Sárgás színű fémnek, fényes ezüstnek, tompa rezeknek
Szama hatalmas volt s nagy soka ötvözetett ...
Ő [a hon] szerzett juhokat s minden fajtát a vadakból,
Kerti lakot s szerüt, barmok nagy seregét,
Falvakat és szántókat, pénzt, rőt fémeket ontott,
Permetezett ágyást, nyáját, aratni mezőt,
És folyamat, halasat, s búsás termést buja rónán,
Sárgálló sáfrányt s fényes ezüstököt is,
Makkos tölggyerdőt, ligetet, sok drága gyümölcsöst,
Dús termékenység nagy, csuda bő vagyonát:
Ő sokasított fácánt, fajdot, gerle-galambot,
Szarvas-dámvadakat, őzet, ünőket adott;
Táplál ő sok népeket áldott kincsei halmán,
S gazdagságával nemzeteket melegít:
Ausztria részeinek sok fürge, sikos halat ontott,
Pikkelyes állatokat, s gyapjat adó juhokat,

Lomha bivalyt hajtott, tehenet s rest, vaskos üszőket;
Annyi szalonna került, s gesztenye, hagyma, köles,
Füstölt sonka, temérdek nyúl és gyöngye baromfi,
Hogy csak alig tudná sorra sorolni a szám ...³³⁰

Korábbi heroikus erényeink, de országunk mesés és háborítatlan természeti gazdagsága is csorbát szenved: hazánk már csak *volt egykoron* a kereszténységnek védőbástyája, hajdani békés tájait – mint a Szerémség bortermő vidékeit – pedig vad martalóchad dúlja.

„Jó Magyarország volt hű pajzsa, erős bizodalma;
Félő országok második védfala volt.”³³¹

Már a Mohács körüli évekre fölbillen a korábbi évszázadban megszületett egyensúly: külső megítélésünk is változik, egyre kevésbé látszik valószínűnek, hogy a magyarság képes a törökkel eséllyel szembeszállni; belső önértékelésünk is kétségesnek látja egykor bátran vállalt feladatunk beteljesítését. Megnő a múlt jelentősége, különösen Mohács bekövetkezése hoz fordulatot. Elveszíti a magyarság önálló kezdeményező erejét, a védőbástyagondolat egyre inkább a múlt – mind tündöklőbb – része lesz, amely azonban jelent akkora erkölcsi értéket, hogy most Magyarország viszonzásképpen segítséget kapjon másoktól. Nem is szűnik meg a magyar diplomaták kitartó – ám végeredményben eredménytelen – követjárása Buda 1541-es elveszéséig, majd tovább az egész században. Ékes orációikat már több nyelven, több városban ki is nyomtatják, szétküldik Európa-szerte, így jár el Balbi Jeromos, Macedonai László, Frangepán Ferenc és más kisebb talentumú diplomaták (Korlátkői Péter, Pogány Zsigmond, Kenderesi Cséb Mihály).

Macedonai László a Mohács körüli évek humanista diplomataja, többször is megfordul birodalmi gyűléseken, elmondja a magyar király és rendek mind kétségbeesettebb kéréseit még a csata előtt, majd a végzetes ütközet utáni időszakban is. Az előző korszak magabiztosságának helyébe lassan a kétségbeesés, reménytelenség költözik. A magyarság visszavonhatatlanul elveszítette korábbi képességét, korábbi büszkén vállalt feladatát;

országának romjain él, mások jóindulatú, vagy politikai érdekből táplálkozó segítségével reménykedhet. Míg régebben az egész kereszténység védőbástyájának tudta magát önérzetesen, most úgy koldul politikai rokonszenvet és katonai segítséget, hogy *saját keresztény mivoltát bizonygatja megalázóan*, a szomszédságra hivatkozik s buzgón emlegeti a Birodalomhoz fűződő szövetségünket és barátságunkat. Macedoniai László már elfogadja a német közvélemény jelentős részének álláspontját: Magyarország csak a mögötte következő Germania védelmezője lehet; azonban erre is csak segítséggel képes. Ezt gondolja már a mohácsi csata évében *Paul Anderbach*: „das manlich starke Ungarische volk mehr dann hundert jare ein vester mawer und stellener hammer deutschen landen gewesen ist, wider den genanten hewbtfindt Christlichs namens, den Türcken.” Lényegében ezt ismétli 1532-ben *J. Eck*: „Iam plus centum annis (quando imperator Sigismundus Belgradum a despota Serviae emit) *Hungariam habuimus antemurale*.”³³² Egyre többen vélekednek így a korszak politikai, publicisztikai és szépirodalmában: H. Ribischius, J. Agricola, F. Cheregatus, B. Curipeschitz, J. Langus, M. Soiter, J. Sadoletus, M. Schrott.³³³ E tény önmagában több nézőpontból értékelhető: tárgyilagosan úgy, hogy elismeri továbbra is a magyarság áldozatát, s minél hathatósabb katonai-politikai megsegítést tartja elengedhetetlennek; de bizalmatlanul, gyanakvással is megközelíthető: Magyarország véglegessé váló területi-politikai széttagoltsága nagyon ellentmondásossá teszi kapcsolatát az osztrák tartományokkal és a Birodalommal. A magyar álláspontot is erősen befolyásolja a mindenkori politikai pozíció, néhány változat azonban elkülöníthető: elfogadni a német besorolást, hogy országunk valóban Germania védőbástyája, megsegítése azonban a keresztény szolidaritás *hittestvéri kötelessége*, hiszen épp eleget védelmeztük korábban önfeláldozó módon az egész kereszténységet. A segítségnyújtást ha nem a keresztényi együttérzés, legalább a politikai, katonai *érdek és szükségesség* indokolja, hiszen Magyarország kapu is lehet nyugat felé. Ritkábban találkozunk még az egész kereszténységet oltalmazó védőbástya-tudathoz való görcsös ragaszkodással, amely szerint Magyarország az erre való alkalmasságát vereségei ellenére sem veszítette el, mert képessé teszi erre elpusztíthatatlan

erkölcsi állhatatossága, *akár a mártíriumot is vállaló elszántsága*. Ez pedig nem a katonai sikerek függvénye, hanem lelki és erkölcsi vállalás működteti, amely a Gondviselés által néki kijelölt hivatástudatból táplálkozik. A századforduló környékén új elem jelenik meg: Ausztria és a császár álnoksága, ármánya megakadályozza Magyarországot törökellenes hivatása beteljesítésében, pedig mindeddig Európa védőfalja és bástyája volt. Most végső elkeseredésükben török szövetségre szorultak.

1522-ben a nürnbergi birodalmi gyűlésen is a rendek elé lép Macedonai László, hogy *biztosítsa hallgatóit a magyarok kereszténységéről és a Birodalom iránti baráti érzelmeiről*: „Mindenekelőtt állapotunkat, hazánk állapotát kell magatok elé idéznetek, aztán az ellenség hatalmát és gőgjét, majd a cselekvésre alkalmas helyzetet. *Mert keresztények vagyunk, e Szent Római Birodalom szövetségesei és barátai*. Őseink már régtől fogva, mintegy százötven éve öröködnék a vártán nyugalomunk és a kereszténység közös nyugalma felett vigyázva. És korántsem vértelen harcban óvták meg a keresztény határokat; nagyon is kegyetlen ára volt annak. Hiszen a mindenféle csapatok tartásában, s az ellenség állandó zsákmányolása és öldöklése közepette – futván el az évek – mi, a Magyar Királyság minden rendjei megfogyatkoztunk. Aztán a nagy pusztaságtól és elhanyagoltságtól rútan merednek felénk Magyarország legnemesebb vidékei, melyeken hány mezőt, hány várost, hány templomot, hány oltárt, kegyhelyet forgattak fel vagy változtattak világi célúvá szentségtörő kezek? Nincs Magyarországon ház, melyből a bú és bánat hiányozna. A gyermekeket szüleik láttára, a szülőket szülőtteik szeme előtt, a tisztas családanyákat s a tisztas szüzeket (szörnyű még kimondani is) hol kegyetlenül lemészárolják, hol siralmas rabszolgaságba hajtják el a pökhendi ellenség ocsmány szenvedélyeinek kielégítésére. Ők az igában zokogva jajonganak, s égre emelt kezeikkel a ti segítségetekért könyörögnek ... Aki Németországot meg akarja támadni, annak Magyarországon kell átkelnie. Ezért, Legkeresztényibb Hercegek, Magyarországot kellene megerősítenetek mindenek fölött ... Ezért hát idézzétek fel magatokban, *milyen pajzsa, milyen bástyája volt eddig Magyarországot Németországnak*.”³³⁴

1541-ben a regensburgi birodalmi gyűlésen V. Károly jelenlétében mondja el szónoklatát *Frangepán Ferenc*. A lelkek megindítása helyett inkább politikai érdekeik szerinti cselekvésre akarja őket rábírní, ennek megfelelően érvelése, hangvétele is pragmatikus jellegű. Amennyiben Magyarország birodalmi segítséggel megőrizheti védőbástya szerepét, úgy a Birodalmat is kevésbé fenyegeti a török támadás. A lángoló házról könnyen terjedhet át a tűzvész a segíteni rest szomszéd épületére is: ennek kifejezéséhez Vergilius Aeneisének jól ismert sorait használja föl: „*Hactenus Hungaria vobis caeterisque Christianis, pro vallo atque aggere fuit, ea integra licebat vobis in utramque aurem quiescere, jam agitur utrum hoc anno tota Turcarum, an vestro auxilio liberatur a periculis. Quippe si hostis potietur Hungaria, quod procul dubio futurum est, nisi ei occurratur cum validissimo exercitu, quae sumus quid cogitatis de salute vestra? ... Videte, ne quum flamma sese late diffuderit, tarde ad incendium restinguendum accuratis, ac idem vobis accidat, quod Graecis, Bulgaris, Rascianis, propter lenta consilia accidit, proinde dicantur Germani sero, ut Phriges sapere.*”³³⁵

1595 márciusában tartják Krakkóban a lengyel országgyűlést, III. Zsigmond király és a rendek jelenlétében, itt mondják el segélykérő szónoklatukat az erdélyi követek: *Náprági Demeter, Kisvárdai Szokoli Miklós és Kellemesi Mihály*. A szónoklat e műfajtypus legirodalmiasabb változatai közé tartozik és a védőbástya gondolatkörének gazdag kifejtését adja. Az egész szónoklaton végigvonul a két ország, két nép történetében meghatározó szomszedság, barátság és a szövetség tudata: „*Nos Christiani sumus, socii, vicini, et amici vestri.*” A leghatalmasabb és leggazdagabb országok közé tartozott Magyarország nem is olyan régen. *Természeti kincsek sokasága gazdagította* hajdan, egy rendkívül bőséges felsorolásban vetíti elénk a szónoklat a *fertilitas Hungariae* képét: „*Hungaria quondam regnum magnitudine, elegantia, ubertate florentissimum ...*” Azonban nemcsak a természet boldogította ezt az országot, emberi alkotásokban is gazdag volt, tájain jómódú városok terültek el, büszke várak és kastélyok, békében élő falvak sokaságával. Jámborság és vallásos hit élt az emberek között, támogatták és becsülték a hit őrhelyeit, a vallás kultuszait, ugyanakkor vitézi erények és bátorság is ékesítette

népét. Olyannyira, hogy az egész keresztény világban a leggyakrabban idézett például szolgáltak a természeti gazdagságra, kegyességre, hősiességre, vendégszeretetre, nemeslelkűségre és erkölcsösségre: „...ut totum fere orbem Christianum ad naturalem sui reverentiam, et admirationem rapuerit: ad pietatis, fortitudinis, hospitalitatis, liberalitatis, pudicitiaeque exemplum incitarit.”³³⁶ A *laudatio* eszközeivel dicsérte a lehető legmagasabbra az ország értékeit a szónoklat, hogy utána mindezek elvesztése fölötti fájalmát, kétségbeesését fejezze ki. Múlt és jelen összehasonlítása kezdődik el a *comparatio* eszközeivel, amelynek betetőzése a mostani reménytelenség kifejezése: a hatalmas érzelmekkel fölszakadó *sirató*. Elhinni is alig lehet, hová tűnt azoknak a kiváló férfiaknak, hősöknek az áldozata, akiknek a neve, példaképe most is jelen van? „Quae enim gens unquam in sua patria tam dives, tam opulenta, generisque splendore tam praeclara extitit; quae aliquando ad honores titulosque Hungaricos non aspiraverit? Extant apud nos usque ad hodiernum diem multorum illustrium virorum nomina, qui relictis paternis laribus, solo Hungarico contenti, eiusque opibus ac divitiis illecti, vitam potius, quam ut in propria redirent, amiserunt.”³³⁷ A *luctus* fájdalmas panaszában elveszíti konkrétságát Magyarország, *allegorizálódik*, női attribútumai válnak meghatározóvá. Immáron legázolt, megkínzott, *koronájától megfosztott királyi rangú szűz*, akit vad ellenségei gyötörtek, tiportak, most ékszereit, hajdan ragyogó ruházatát elrabolták, kifosztva hever. Ábrázolása az allegorikus heroidák látásmódját követi: „Sed quomodo, Proceres amplissimi, mutatum est aurum? quomodo obscuratus color noster? quomodo deiecta pulcherrima capitis nostri corona? Eheu! in miserabilem luctum versa est cythara nostra. Eheu! *quomodo pudicissima lectissimaque virgo inauribus, monilibus, corona speciosa, gemmis et vestibus preciosissimus olim exornata, iam penitus nudata!* Nostrane obsecro socordia, vel Christianorum dissidiis discordibusque animis, vel certe Hungarorum peccatis id ita commentibus, impure, foede, barbaraque Turcorum et Scytharum genti violanda relinquitur? O tempora nunquam expectata! o fortunae inconstantiam! o miserandam felicitatis nostrae mutationem nunquam antea praevisam, sed ne cogitatam quidem!”³³⁸ Most az egész országot szörnyű pusztítás sújtja, melynek áldoza-

tául esik a hajdan oly gazdag természet és az emberi alkotások. Pedig hajdan *Lengyelországnak is védőbástyája volt a törökök ellen*, sokszor szövetségesként harcoltak sikerrel a pogány hódítóval. Az oráció itt nyilván az adott politikai helyzethez igazítja érvelését: „Nobilissimae Hungariae regiones; vasta solitudine et situ foede horrent: ubi quot agros, quot urbes, quot templa, quot aras, pietatis loca, profane et sacrilege teterrimi hostis manus, his tantum elapsis temporibus, everterunt: nec everterunt solum; sed in abominandam Mahumetis superstitionem mutaverunt? ... Perpendite, obsecro, et revocate in memoriam inter Hungaros et Polonos mutua ac alterna ex confoederatione antiqua auxilia et pacta sanctissima: et pro florentissimi quondam regni Hungariae libertate et defensione maiores vestros, regesque huius inclyti regni potentissimos sanguinem et vitam ultro patrum memoria profudisse ... Considerate itaque, Proceres inclyti, *qualis clypeus, qualisque murus fuerit hactenus Hungaria Poloniae*; et quantum praestiterint arma Hungarorum cum Orthodoxae fidei, tum maxime tranquillitati vestra, et quantum deinceps salva praestiture sint.”³³⁹ Mindig is a kellő időben vállalt igazságos háború tett naggyá igazi történelmi személyiségeket a világtörténelemben, de a lengyelek és magyarok történetében is. Őket kell most követni, ez adjon erőt és bátorságot a lengyel királynak és országa rendjeinek: „Quid enim, ut Iulius Caesar toto terrarum orbe ob res praeclare a se gestas celeberrimus, gloria suscipiendus esset, effecit? *virtus bellica*. Quid Pompeium, Scipionem, Hannibalem, Alexandrum Magnum, ad imperium totius orbis aspirantes incitavit? *virtus bellica*. Quid Carolum Magnum, Carolum Quintum, *Ioannem Corvinum*, regni Hungariae quondam gubernatorem fidelissimum, *Matthiam Regem* invictissimum, et alios complures praestantissimos regni nostri heroes, ad bella infracto inconsternatoque animo suscipiendo pro Christianae Reipublicae salute et conservatione.”³⁴⁰ Itt is felbukkan az égő házról a szomszédra is áttérjedő láng veszedelmének *Vergiliustól* eredő képe: „Videtis Christianum, amicum et vicinum regnum, concepto igni flagrare: videtis flammam longe funestissimam penetibus vestris iam iam, nisi occurratis, imminere.” Ezt olyannyira fontosnak tartják még egyszer nyomatékosítani, hogy közvetlenül a szónoklat után,

mintegy verses zárlatként, közölték Kisvárdai Szokoli Miklós *Epigrammáját*, amelynek ez a legfontosabb képi eleme:

Végül a bús Pannónia, már-már összeesőben
Még ezt kéri tehát tőletek, íme a szóm:
Felséges szomszéd, könyörülj, hisz a láng közeleg már
Hozzád, s jó ha okulsz Pannoniánk bajain.
Szomszéd háza ha ég, igyekezz, te is oltsd a lángot,
Hogyha te azt akarod, épületed legyen ép.³⁴¹

Hopp Lajos könyve (Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban) kétszáz eszten-dő történetét tekinti át, megállapításainak jelentős része közvetlenül érintkezik gondolatmenetünkkel. Ezek közül főlelevenítjük a számunkra legfontosabbakat. Jelentős számú humanista kép-zettségű lengyel diplomata működött a római kúrián, akiknek tevékenységében a XV. században egyre gyakrabban bukkant föl a Lengyelország, mint a törökkel-tatárral szembeni védőbástya propagált gondolata. „Lengyel megfigyelő szerint a nyugat-euró-pai közvéleményben kialakult egy olyan felfogás, hogy Magyar-ország és Lengyelország van hivatva Európa s a keresztény világ fő védelmezőjének történelmi szerepére, ők alkotják az alapját minden olyan törekvésnek, amely a pogány török kiűzését szolgálja. A két szomszédos ország történelmi hivatásának együttes szemlélete ekkor már nemcsak belső – magyar s lengyel –, hanem külső, külföldi forrásokra is kiterjed, főleg a római egyházi s olasz világi humanista kancelláriai s diplomáciai irodalom közvetítésé-vel.”³⁴² Ez azonban keveredik azzal a szemlélettel, amely e sze-repkörben a magyarság hegemoniáját hangoztatja s Lengyelors-zág elé rangsorolja. Hopp Lajos kutatásai azt is látványosan igazolják, hogy a magyar–lengyel unió időszakaiban érezhetően fölerősödik ez a folyamat, és hogy a XVI. sz. fordulója körüli korszakban e gondolat politikai-irodalmi propagátorai elsősorban a krakkói egyetem humanista műveltségét elsajátító értelmiség köreiből kerülnek ki. Közülük sokan magas politikai tisztséget, befolyásos beosztást töltöttek be világi és egyházi hatalmi köz-pontokban, diplomáciai küldetésben, ezen keresztül, valamint európai kulturális kapcsolatrendszerük közvetítésével, történet-

írói működésükkel lehetőségük volt az „antemurale, propugnaculum” közös gondolatának nyomtatásban, kéziratokban, szónoklat formájában történő széles körű elterjesztésére. Ez az egész századon keresztül erős összekötő láncszeme volt a lengyel–magyar hagyománynak, de mindenkori alkalmazása a belső társadalmi és külső reálpolitikai tényezőktől függött. Különösen gazdag korszaka volt ennek *Báthory István* királysága, amikor már a megválasztására készülő irodalmi és politikai propagandisztikus művek mindegyike ezt hangsúlyozza, de megválasztása után sem csökken a rá való hivatkozás.

Már a 17. sz. elejének új fejleményeihez való izgazodás, de a korábbi korszak jellemzőinek fölhasználása is jellemzi az 1605-ben, a Bocskai-szabadságharc által az európai közvéleménynek szánt manifesztumot: „*Querelae, excusationes cum protestatione Regni Hungariae praesertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiano.*” Hangvétele, érvelésének jelentős része maradandóan átkerül a XVII. sz. függetlenségi mozgalmainak publicisztikájába, de protestáns prédikációink jelentős részébe is. A már klasszikus formában fölelevenített gondolatmenet szerint Magyarország évszázadok óta saját testével, védőfalként fogja fel az egész kereszténység ellen irányuló török csapásait: „Tudják meg és ismerjék el a Magyarországgal szomszédos keresztények is azt, amit már az egész világ elismert, és amiről részben a történelmi emlékek is tanúskodnak, hogy a magyarok több mint kétszáz év óta kemény háborút viselnek a törökkel, hol győztesek, hol legyőzöttek maradtak, de *támadásukat és zsarnokságukat saját testükkal fogták fel*, és a szomszédos tartományokat és országokat mostanig saját virágzó és gazdag országuk pusztulása árán védelmezték; míg saját vérüket ontották és a szomszédos keresztényeket kímélték, elvesztették főnemeseiket, sőt néhányszor királyaikat és fejedelmeiket is ... a *szomszéd országok és tartományok védőbástyái voltak kelet felé*. Mindvégig szinte áldozati állatoknak tekintették őket, akik állandóan távoltartják a szolgaság jármát a keresztényektől. Most azonban, minden várakozás ellenére, a *kereszténységnek ez az ércfala megdőlt.*”³⁴³ Az eddig hagyományos nyomon járó gondolatmenet itt új fordulatot kap, hiszen nem a magyarság erőinek kimerülése, esetleges belső okok miatti alkalmatlanná válása, vagy a reménytelenül arány-

talán oszmán túlerő, hanem *saját koronás királya* okozta e végzetes változást. Vétke tehát rendkívüli, az egész kereszténységre hoz ezáltal veszedelmet, mivel maga nem képes és nem akarja e védelmező szerepet betölteni, sőt azt fosztja meg ezen képességétől, aki erre rendeltetett. Ez már a XVII. század függetlenségi mozgalmainak érvrendszere, amelyben már a múlté a Propugnaculum Germaniae kénytelen-kelletlen kialakult pozíciója s a *soror Germania* testvéri segítségét remélő, együttérzését elváró hangja. A védőbástya gondolat bonyolultabb politikai összefüggésrendszer, összetettebb érvrendszerének válik részben ideológiai, részben argumentatív retorikai elemévé, ezért mindenképpen indokolt a gondolatkör lényegesen *új fejezetéről beszélni a XVII. században*. Már ezt tükrözve folytatódik a manifesztum: „Ezért keresztény királyok, fejedelmek és népek, figyeljetelek, hallgassátok meg a magyarokat bajukban, vegyétek tekintetbe, mennyit szenvedtek életükben. *Védőfal és bástya voltak számotokra kelet felé*, Rudolf király kényszerítette őket, hogy a törökhöz csatlakozzanak. Nem lesz biztonságban Ausztria, Morvaország, a lengyel és cseh királyság, sem a magas hegyek, sem a mély folyók nem fogják föltartóztatni útját, semmi sem lesz legyőzhetetlen a török számára, ha Magyarországot legyőzte, semmi sem lesz lehetetlen annak, aki a világalomra törekszik. Micsoda hallatlan hálátlansággal fizetett Rudolf a magyaroknak, a kereszténység védelmezőinek!”¹⁷³⁴⁴

A XVI. század végére a propugnaculum Christianitatis gondolat már közel százötven éves múltra tekinthet vissza, és a kutatás valóban *tömeges előfordulását regisztrálta*, amint újabb föltárás ezt biztosan jelentősen bővíteni tudja. Fontos szerepet játszott a korszak ideológiai gondolkodásában, és politikai-eszmei propagandájának is lényeges eszköze volt. Elterjedtté igazán a humanizmus szemlélete és irodalmi műfajai tették: jól illeszkedik a humanizmus értékvilágába, amely nagyra becsüli a *virtus* erényeit: fegyveres, hősi erények gyakorlása, amely a legkiválóbbakat a hírnév halhatatlanságával és az utókor dicsőítésével jutalmazza (*fama, gloria, laus*). A kereszténység védőbástyájának gondolata ugyan mélységesen vallási értékfogalom oltalmazására irányul, azonban fejlődése során jelentős hangsúlyeltolódás következik be. Eredetileg e védelmezett értékeszmény konfeszi-

szionális, erkölcsi, politikai, kulturális mozzanatainak kimeríthetetlen gazdagságára irányul e szándék, később azonban az érte folytatott fegyveres erényeket megkövetelő hősi küzdelem mozzanataira helyeződik a hangsúly. Magának a küzdelemnek az ábrázolása, művészi eszközökkel történő kifejezése bővíti el egyre inkább sok alkotó tollát; az ókori irodalmi, kulturális hagyományrendszer eljárásai itt nagyon termékenyen fölhasználhatók. Rekvizítumaiban, de szemléletében is erősen antikizálódik, az eredeti szándék sokszor egészen elhalványul, vagy jelentéktelenné, súlytalanná válik. A küzdelem *tárgyáról* magára a küzdelemre helyeződik a hangsúly, ennek során egyre nagyobb teret kap az ellenség szörnyű erejének részletezése, pusztításainak ábrázolása, a vele folytatott küzdelem és az elszenvedett gyötrelmek minél szuggesztívebb bemutatása, mindez hitelesíti az ellene vállalt élethalálharcot. Jól fejezte ezt ki a Náprági Demeter és társai által elmondott 1595-ös oráció, ahol a *virtus bellica* értékeit és fontosságát nem győzték eléggé hangoztatni.

A progugnaculum-gondolat tömegesen fordul elő retorikus prózai művekben, retorizált költői alkotásokban, azonban *szinte teljesen csak latin nyelvű irodalmunkra korlátozódik jelenléte*. A XVI. század magyar irodalmának két olyan hatalmas területén, mint a prédikációirodalom és a reformáció érintésére viharosan kibontakozó énekköltészetünk, *alig lelünk a propugnaculum-gondolatra, de általában nagyon ritkán jelenik meg magyar nyelvű költészetünkben*.

1525-ből származik *Geszti László éneke* c. töredékes versünk, benne a következő, határozottan idevágó sorral:

„kereszténységnek jó vérti lennétek ...”

A vers keletkezéstörténetéből tudjuk, szerzője azt éppen török elleni adhortationak szánta, könnyedén fölismerhetjük a latin eredetét is: *clypeus Christianitatis*. A következő szerző *Göröcsöni Ambrus*, akinek 1567–68 táján a Mátyás király életéről szerzett versében olvashatjuk:

„Lám iámborul szolgál keresztyénségnek,
Isten után payzsa mű földünknek
Es rontója a dühös pogán népnek.”

Itt is a clypeus, scutum magyarításáról van szó, azonban az *Isten után* besorolás már a reformáció hangsúlyeltolódásából következik, a „mű földünknek” pedig erősen csökkent a korábbi értelmezési tartományt, amely azért kiterjedt a humanista változatban a keresztyénségnek országunkon kívüli részeire. Jelentése elsősorban Mátyás királyra vonatkozik. A kevés XVI. századi változat között azonban ott találjuk a korszak legnagyobb magyar költőjét; *Balassi Bálint* búcsúversében a latin nyelvű humanista művek legközelebbi rokona szólal meg anyanyelvünkön:

„Ó én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki keresztyénségnek viseled paizsát,
Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!”

A kezdő strófa hangsúlyos intonálása Magyarország legmeghatározóbb attribútumát mondja ki, éppen azt vállalja Balassi, amely már ott keringett majd másfél száz esztendő humanista latin irodalmában, politikai vélekedésében, s amelyet magáénak fogadott el a magyarság is önértékelésében. Csak ezt tudva értelmezhetjük igazán Balassi ezen strófáját, hiszen gyűjtőlencseként összegezi fókuszpontjában több mint száz év eszmetörténeti, irodalmi fejleményeinek sugárzását. Bármily egyéni ingenium és inventio is táplálja költészetét, óriási hiba lenne a magyar irodalom fejleményeitől függetlennek hinni zsenialitásával is mélyen a magyar kulturális-eszmei hagyományokba ágyazódó életművét. A *Valedicit patriae* nyitó versszaka azért is figyelmet érdemel, mert Balassi *meri, akarja leginkább vállalni a humanista latin nyelvű változat* egészét. Személyisége, költői alkata azért is a legalkalmasabb erre, mivel kortársai között legkevésbé kötötték őt a másoknál nagyon is érvényesülő tételes teológiai-ideológiai megfontolások, vagy felekezeti szorossággal működő szempontok. Márpedig – majd látni fogjuk – a propugnaculum-gondolat aktív, világi erényeket bőven vállaló heroizmusa, a fegyvers helytállás

hősiességének hangoztatása sokáig összeférhetetlen a wittenbergi történetfilozófia értékrendjével, ideológiai, erkölcsi intencióival. Másfelől Balassi életútjának egyik legmeghatározóbb és legtartósabb élménye a propugnaculum-gondolat erőterében zajlik, mindennapi próbatételei között telnek hétköznapjai: az innen származó megszenvedett élettények erkölcsi-eszmei konzekvenciái könnyedén és természetesen illeszthetők egy távlatosabb koncepcióba. A hősi életet élő alkotó tevékenységének *valóságos és eszményi tere a kereszténység védőbástyája: Magyarország*. A jól ismert etikai eszmények is közel esnek a propugnaculum értékvilágához, bár annak szűkebb, belső köréhez tartoznak:

„Az jó hírért névért s az szép tisztességért
ők mindent hátra hadnak,
Emberségről példát, vitézségről formát
mindeneknek ők adnak,
Midőn mint jó sólymok mezőn széllal járnak,
vagdalkoznak, futtatnak.”

Nem állítjuk azt, hogy ezek *azonosak lennének* a propugnaculum Christianitatis etikai eszményeivel, de igenis részei, fontos elemei a védőbástya gondolat hagyományrendszerében látott éthosznak s genetikailag minden bizonnyal jóval szorosabban összetartoznak, mint eddig azt gondoltuk.

Sok tényező együttes hatása tudatosíthatta mindezt Balassi alkotói szemléletében, amelyek származhattak irodalmi műveltségéből, vagy bármely más ideológiai orientációt hordozó kulturális-politikai ismeretekből. Mélyen gyökerezhetett ennek tudása a családi hagyományokban, hiszen a költő családját és édesapját: Balassi Jánost neves külföldi írástudók is e védőbástya fő harcosai között tartják számon. 1575-ben jelenik meg Baselben *J. Simler* kiadásában, jegyzeteivel *Aethicus Cosmographia* c. műve, melyet a sajtó alá rendező Balassi Jánosnak dedikált. (Ad Generosum et Magnificum dominum, D. Iannem Balassam de Gyarmath ...) Az ajánlás több okot is felsorol, amiért a szerző művét Balassinak dedikálja. Kultúrapártoló erényei mellett azért dicséri kiváltképpen a magyar arisztokratát, mivel az a Pannonia a hazája, amely már hosszú évek óta *Germania oltalmazó védőfala*, és

egyedül tartóztatja föl a törökök vad áradatát és visszaveri előnyomulásukat Németország irányába. Hálával kell gondolni egész Hungariára, kiváltképpen azokra, akik ezt a küzdelmet szervezik, irányítják, de saját vérüket is ontják hazájukért és vallásukért. Közöttük van a Balassi-család emberemlékezet óta, hiszen János apja ott küzdött a mohácsi csatában Lajos király oldalán: „Etenim Pannonia vestra iam a multis annis *Germaniae murus fuit*, quae sola Turcarum omnem impetum exceptit, sustinuit, et a *Germania avertit*, quo nomine cum toti regno Hungariae multum debemus, tum praecipue illis, qui belli duces omnia haec administrarunt, et sanguinem suum pro patria et religione effuderunt. Inter hos autem iam diu nobilissimum locum tenuit *Balassa familia*: nam ut vetera et ab hominum memoria remota omittamus, Magnificentiae tuae parens infoelici illo ad Mugacium proelio fortiter pugnans, morte generosa fidem suam et fortitudinem Ludovico regi et universae patriae approbavit.”³⁴⁵ Balassi azonban nem éri be ennyivel versében, hanem a csonkítatlan humanista értelmezés szerint hazáját nemcsak Germania, hanem az egész kereszténység védőbástyájának tekinti. (Még akkor is, ha Germania védelmezésében Pannoniának és benne a költő családjának, hízelgően előkelő helyet is jelölt ki J. Simler.)

A propugnaculum-toposz latinos műveltségű, humanista értelmiségi elit körében alakult ki és vált elterjedtté, ez volt a fő hordozója. A legújabb kutatás azonban azt bizonyítja, hogy – eléggé még nem ismert közvetítő csatornákon keresztül – lehetett a hétköznapi tudatba: *jelen volt a végvári élet mindennapjaiban*. Nemcsak a nagypolitika birodalmi gyűléseken, követségekben eruditus retorikai reprezentációval elmondott, kinyomtatott – az „opera antiturcica” szabályrendszerét követő – propagandaeszköze maradt, magukénak érezték az írásbeliség elemi fokára eljutó katonák, várbeli számtartók, kishivatalnokok, de bizonyára az illiteratus vitézek is számosan. Az olykor verbális mutatványokban megmutatkozó latin nyelvű ideológia számukra sokszor mindennapi vállalásaik, döntéseik, értékszempontjaik, erkölcsi felelősségük *távoli vezérlője*, tudatosítója lehetett; önbizalmuk forrása, de csüggedéseik, reménytelenségük, perlekedő elégedetlenségük is származhatott onnan. 1549–1562 között írta missilis leveleit, jelentéseit Csányi Ákos Nádasdy Tamáshoz a zalai vég-

vári rendszer mindennapjairól. Az elemi magyar nyelvű írástudás szintjén álló végvári tisztt mintegy hatszáz levelét őrizte meg az idő, páratlanul értékes információkat nyújtva erről a szűk másfél évtizedről. Megtaláljuk közöttük a propugnaculum-toposzfölbukkanását is, olykor áttételesen, körülírással, de az eredeti formához közeli változattal is találkozunk. 1561. aug. 18-i levelében Csányi azt panaszolja, hogy nap mint nap terjeszkedik a török hódítása, Erdély elveszésétől fél; mert „ha Erdéli övé lezen, *aból ül egez kereztienységnek torkára.*³⁴⁶ Fokozatosan veszíti el korábbi erejét a magyarság, ebben saját könnyelmű urai, de a németek és csehek is vétkesek, eddigi védőpajzsuk szomorú romlásában immár nem védelmezheti a korábban oltalmazottakat: „Bizoni zinte ígi lézen, *mind tseheknek, németeknek, mind nemeseknek, uraknak és markolaboknak, érsekek és püspököknek; tsak az falubeli és városbeli polkások maradnak hon, s az kort kezdenek sírni, jajkatni és senki rajtok köniörülő nem lezen, s akort siratják az mostani vadázásnak, multságoknak örömet, sírva édesen emlékezni az zekeni niomorú magyar nemzetről, kiknek ha orzákokat pajsul makoknak mektartoták volna, az niomorúsákra nem jutotak volna.*”³⁴⁷ Annyit talán megkockáztathatunk, hogy ez az álláspont közelebb esik Balassi verséhez, mint a protestantizmus prédikációinak és énekköltészetének e kérdésben kialakított hangneme.

9.2. A reformáció szemléletváltása

Sajátos ellentmondás kialakulását tapasztaljuk a XVI. század irodalmában: a védőbástya- gondolat politikai hangoztatásának és latin nyelvű publicisztikai-irodalmi földolgozásának csúcspontja ez az időszak, anyanyelvű irodalmunkban pedig ugyanekkor *elsorvadni látszik*, pontosabban alig van jelen. Első pillantásra oka lehet e furcsa aszimmetriának, hogy a propugnaculum

latin nyelvű műfaji hordozói (mind költői, mind retorikus prózai, publicisztikai) *magyar nyelven ekkor még nem léteznek*. Azonban valami mélyebben fekvő okot kell találni arra, vajon milyen körülmények fékezheték a szóban forgó műfajok párhuzamos meghonosodását anyanyelvű irodalmunkban. Ennek pedig nem formatörténeti, hanem elsősorban *eszmetörténeti okai vannak*. Luther reformációs tanai eleinte nem kedveztek a védőbástya-gondolat reformációba történő beépülésének. 1524-ben írja a *Zwei kaiserliche uneinige und widerwärtige Gebote den den Luther betreffend* c. művét, amelynek egyik fontos gondolatmenete a keresztény hit, kereszténység emberi védelmezhetőségének lehetősége. Válasza – az adott politikai szituációból következően is – ingerülten elutasító: „Mert íme látod, hogy a szegény halandó pondrósák, a császár, aki élete felől egy szempillantásig sem biztos, miként dicsekszik szemtelenül: ő a keresztyén hit igazi, legfőbb védelmezője. Az Írás azt mondja, hogy a keresztyén hit szikla, mely ördögnél, halálnál és minden hatalomnál erősebb (Máté 16.) és isteni erő (Róm.1.). És ekkora erő védesse magát a halál gyermekeivel, akit egy ótvar, vagy himlő is ágyba fektethet? Isten segíts, milyen oktalan a világ! Így dicsekszik Anglia királya is, hogy a keresztény egyház és a hit védője. *Sőt a magyarok azzal dicsekednek, hogy Isten védői* és azt éneklék a litániában: *ut nos defensores tuos exaudire digneris, hallgass meg minket, védelmezőidet*. Isten az ilyesmit káromlásnak tartja.”³⁴⁸ Az idézet azt mutatja, hogy Luther ismerte a propugnaculum Magyarországra alkalmazását, bár nyilván *nem azonos mértékben* volt elterjedve kora európai közvéleményében Anglia és Magyarország, illetve királyaik hitvédelmező szerepe. Nyilván ennek a lutheri elutasításnak folytatása C. Cordatus már idézett 1529-es véleménye: „Das sie sich beschützer des Glaubens inn gepeten und gefangen unvorschampt genennet haben.” Ez is azt mutatja, hogy a reformáció első német nemzedéke hevesen elutasította a védőbástya gondolat humanista örökségét. Ez részint következett a lutheri reformátori rendszer több eleméből, amely a török kérdést egy apokaliptikus koncepció részévé tette, ebben pedig nem elsősorban a heroikus értékek garantálhattak eredményt, hanem a bűnbánatra-könyörgésre épülő spirituális – végítéletre váró – készülés. A lutheri reformáció meghatározottságában szerveződő

eszmei és formai paradigmarendszer leértékeli, részben érvényteleníti a propugnaculum Christianitatis fejlődéstörténetében kialakult értékeszményeket, műfaji hagyományokat. (Persze mindez lényegesen eltérően jelenik meg a német és a magyar irodalomban!) E leértékelés azonban igazán a magyar irodalmat érinti erősen, hiszen nálunk alakult ki annak fontos eszmetörténeti-ideológiai súlya, formailag inspiráló szerepe.

A wittenbergi szemlélet mélységesen meghatározza protestantizmusunk történetfilozófiai látásmódját, de a reformáció sugallatára kifejlődő énekköltészetünket, prédikációinkat is, s ennek szemlélete akkor is mértékadó marad, amikor a helvét irányzat(ok) egyre inkább érvényesül. Jól mutatta ezt Károlyi Gáspár Két könyv c. művének érintése. Éppen Károlyi egy mondata példázhatja rendkívül szemléletesen, mennyire nincs helye a koncepcióban – legalábbis egyelőre – a propugnaculum Christianitatis örökségének: „*Ne bízzunk azért az mi nagy és híres-neves nemzetségünkhöz, mert ha az Isten az zsidó nemzetségnek nem engedett, minékünk inkább nem enged.*” Ez a magyarság már nemhogy mások oltalmazását nem vállalhatja, de önmaga védelmére sem képes, legfontosabb mélységes és gyötrő bűntudata és csak a Gondviseléstől kapott bűnbocsánatban reménykedhet.

„Mint tengernek fővénye meg számlalhatatlan,
Azok keppen mi bününc nalunc tudhatatlan.
Azert miis magunkat Istenseged előtt,
bűnösöknek vadollyuc mind ez világ előtt.
Azert bizzunc az Istenbe
es nem az mi érdemünkben,
nyugodgyéc ú benne lelkünc
ő legyen mi remensegünc,
nam ő nekünk azt ígéri,
hogy akor oltalmunc lenni,
azert mi hidgyünc őneki”³⁴⁹

Sorsa az űzött vadaké, menedéket a természettől sem remélhet,
mortalékául esik a prédára leső ragadozóknak:

„Beborult homalynac árnyeka,
bukalunc bokorral bokorra,
pusztabol nagy erdő pusztákba,
végre vadaknac be gyomrokba.”³⁵⁰

Ott találjuk ezt a hangot a végvárok világában is, nem csak az iskolázott énekszerzők műveltségének meghatározó eleme. Ugyancsak Csányi Ákosnak Nádasy Tamáshoz írott, 1558-as levelében találkozunk egészen szenvedélyes hangú, bibliás tónusú előfordulásával: *„Jaj nekünk, mert vétkeztünk, im rajtunk az üdő, hoga kialtiak az egeket, hoga elpuztétanak minket, mindeneknek Ura, Istene, teremtője és mektartója méltóltassál kegielmenesen mekemplékezni az Ábrahám köniörkéséről, hoga találtasék mek az tíz, hoga az te harakodnak tüzi mirejánk ne záljon.”*³⁵² Másutt a zsidó–magyar sorspárhuzamból táplálkozó választott nép gondolatával bővül: ez a méltatlan kiválasztottság „olvasatában” büntudat forrása, az ugyaninnen táplálkozó isteni megbocsátó kegyelem önbizalmat, reményt adhat, bűnbocsánatot kínál. 1561-es levelében írja Csányi Nádasynek: *„...az te zent fiadnak kinzenvedésének, halálának érdemeiért ved el az pokániok kegietlen kezét az te népedről, kit az te zent fiad vérével mek váltál. Könierüli rajtunk Uristen, és láts mek az pokánit, és tart mek az te hitedbe te népedet.”*³⁵¹ 1562-ben az isteni kegyelemről, pogányokat is lebíró, választott népét segítő reménykedésről olvashatunk: *„Vegük elönkbe az Istennek fiát, ki mekválta az örök haláltul. Senki elenünk: mekbátorétja züvünket, erősíti kezeinket, az pokánioktul eset mekzámlálhatatlan vérontásnak kiáltása, az pokániok kegietlen kezeiktül, által hatota az makos eket, és letékéntet az mindenható Uristen az nagi kiáltásra, az ő zent fia érdeméjért elvezi ez pokáninak kegietlen kezét vérontásátul az ő népének.”*³⁵³ Egy-két év választja el Csányi leveleit Károlyi Gáspár *Két könyv ...* (1563) c. művétől, meglepő párhuzamok találhatók a két szemlélet között: prófétai, bibliás hang, amely azonban áthatja a hétköznapi tudat világát, a választottság élményének páto-sza. Különbözik azonban Csányi levele abban Károlyiétól, hogy hitének föltétlen bizodalmaival, kétséget kizáróan, könyörgéseink meghallgatása után az Úr segedelmét érzi. Ez pedig a pogánnyal szemben *cselekvőképességünk forrása*, serkentője lehet a végvári

küzdelmek világában: „mekbátorétja züvünket, erősíti kezeinket.” Szinte egyensúlyba hozza a két komponenst: mélyen átéli a bűnösség teológiai ihletésű, konkrétan történelmileg – a törökök hódítása okán – megjelenő állapotát, a választottság tudatát; ugyanakkor azonban törhetetlen hitével biztosan reménykedik a pártfogó Gondviselés szabadító erejében, ennek tudása erőt és kezdeményező bátorságot ad. Megtartott valamennyit a védőbástya-toposz etikai jellemzőiből, feladatvállalásából, reformátori szemléletét a vállalt fegyveres küzdelmek színtereinek igényéhez igazította.³⁵⁴

Ritka kivétel a korszakban az ismeretlen szerzőtől, 1548-ból származó CIII. zoltárátdolgozás. A reformációban megújuló hit és hitélmény rajongó apoteózisának érezte már *Szilády Áron* is: „Minden oldalról szomorú, de elcsüggedni nem tudó lelke a zoltár hangjaival emelkedik föl a siralmas mélységből, melybe nemzetét a török fegyver, hite sorosait az üldözés döntötte. »A felhő és homályosság közül«, mely a Hóreb hegyét veszi körül, egész ama magasságig ragadja keresztyén hitének ereje, honnan az igazság fénye áthatva szegélyezi az alantabb úszó fellegeket. A zoltár architektúrájának égbe nyúló oszlopai fényes kapitellekkel ékesülnek, felettük a kiterjesztett erősség mennyboltozattá alakul, ez alatt egymásba olvadó fokozatokon angyali seregek, fejedelmek kara, egyházi népség, a szegény község és minden állatok az Istent áldják, őnéki szolgálnak, mert Krisztus Jézust nékiek adta! Ez a keresztyén hymnus harmóniája.

Ha Isten vélünk, Krisztus mellettünk
Akarnám látni, ki volna ellenünk?

*Az evangéliumi hit eme kihívó bátorsága a kort jellemzi, melyben a pogány ellenségtől fenyegetve is párt párt ellen, hit hit ellen, ember ember ellen tusakodott.*³⁵⁵ A hit törhetetlen erejével és reményeivel szinte a valóság fölötti *utópia világába* emelkedik a vers. Nem nyomasztja-sorvasztja büntudat reménytelenül, pedig él benne a választottságból származó érzés:

„Bízzál én lelkem az úristenben,
Igen irgalmas ő természetében,

És késedelmes az büntetésben,
Csakhogy megjobbúlj az te életedben.

*Nem bűnünk szerint teszen mivélünk,
Nem bűnünk szerint fizet meg minékünk,
Mely igen magas az ég mitőlünk,
Olyan igen nagy irgalmas minékünk.*

Oly igen messze vette bűnönket
Az napnyugathoz mely távuly napkelet,
Hogy immár az bűn hátra nem térhet,
Immáran minket pokolra nem vethet.³⁵⁶

Isten irgalmassága Krisztust adta nekünk, s ennek révén mindent remélhetünk az Atyától:

„Ha Krisztust Jézust minékünk adta,
Ki ő nékie nagy kincsös ládája,
Semmi nincs nála oly igen drága
*Kit az Krisztussal minékünk nem adna.*³⁵⁷

Nem is mérlegeli a szerző a különféle világi ellenség erejét, várható megpróbáltatásainak nagyságát, hiszen mindezek mértékét messze meghaladó oltalom és garancia érvényesül. Ellenük nincs is értelme a hagyományos, gyakorlatias erkölcsi erőfeszítéseknek, hiszen az eschatologikus erők kompetenciájával és működésével számolhatunk. Érezhetően itt emelkedik a leginkább a hétköznapi tudat fölé az ének és ebben az eschatologikus erőterben rajzolódik ki az utópisztikus – a valóság elemeit nem mérlegelő, általuk nem fékezett! – távlat:

„Vígasság nekünk háborúságban,
Mert vagyunk urunk magas mennyországban,
Mindenekkel bír királyságában,
Örökkévaló hatalmasságában.

Azért mindentől megótmazhat,
Az bűn, az ördög, az halál nem árthat,

Az tűz és az víz meg nem gyalázhat,
Tömlöcz és fegyver minket el nem ronthat.³⁵⁸

Itt már nincs szerepe, értelme a kereszténység védőbástyája feladatértelmezésének –, vállalásának.

A propugnaculum Christianitatis retorikai-képi szerkezetében a magyarság lehetett saját erejével mások számára oltalmazó *vár*, védelmező *pajzs*; ebben a paradigmarendszerben az Úr elesett népünk védelmezője, övé a *pajzs* és mindenható hatalma őrző *kővárunk*. A képi elemek azonosak, azonban teljesen más kontextusban jelennek meg és jelentenek különbözőt itt és ott.

„Czac te benned Uram Isten vagyon bizodalmonic,
mert sem egen sem ez földön nints több remensegünc,
azert halgasz meg minet mert neked könyörgünc,
es tekents le magas menyből könyörülly raytunc.

Legy vezerünc kegyes Isten legy erős hadnagyünc,
legy *kő varunc* legy *paisunc* legy minden oltalmonic,
ne mondgyac azt az poganoc hogy nintsen Istenünc,
ne karomlyac boszusagra Szent neuedet nekünc.³⁵⁹

A védőbástya-gondolat kifejezésére, megformálására közel százötven esztendeje alatt nyilván kialakultak bizonyos *formai jellemzők*, hagyományozódó konvenciók. A kérdés behatóbb vizsgálatot igényel, most csak néhány futólagos megállapítást teszünk. Már Terbe Lajos vizsgálta a szállóige nyelvi szerkezetét, felsorolva a lehetséges szinonimákat. A szállóige hatásosságának egyik forrása az lehet, hogy alapkijelentése nagyon tömör, ugyanakkor *a korszak tudati kontextusában rendkívül jelentésgazdag*. Ez pedig alkalmassá teszi a tartós fönmaradásra, de benne rejtőzik a variabilitás lehetősége is: láttuk, a lezajló politikai változások követésére is képes. A retorika megsokszorozza a benne rejlő lehetőségeket: forrása és alapja lehet a kibontakozó érvelésnek s mivel ennyire hatásos *értékmozzanat* szerepel benne, a leghatékonyabb argumentum, toposz vagy locus communis lehet. Ugyanakkor historizáló leírás indukálója lehet (narratio), amelyben a szerző gyakran él az *amplificatio* és *comparatio*,

sokszor a laudatio eszközeivel. Átvizsgált forrásanyagunkban láthattuk, gyakran szerepel a *termékeny Pannonia* (fertilitas Pannoniae) toposzával párhuzamosan, amivel a szerző Magyarország két meghatározó *értékaspektusát* kívánja kifejezni: egy vitális-naturális és egy etikai-politikai-ideológiai értékszférát. E két értékpólust is különböző összefüggésben lehet ábrázolni, a közöttük meglévő szinkronia, vagy aszinkronia eltérő fokozatai, harmóniája, vagy diszharmóniája szerint. A propugnaculum toposz mindvégig tartalmaz bizonyos etikai eszményeket, erkölcsi intenciókat, amely hatékony minta lehet a korszak irodalmának egészére. Bizonyos *stilisztikai jellemzők* kontinuitását is fölfedezhetjük, amelyek aprólékos vizsgálattal jól elkülöníthetőnek látszanak: közülük egyet regisztrált *Hopp Lajos*, amikor fölismerte Vergilius Aeneis 2. énekének sokszor parafrázált sorát: „...iam proximus ardet Ucalegon, Sigea igni freta lata relucent.” A propugnaculum toposznak ugyan számos formaképző eleme fölismerhető és folyamatos fölhasználása igazolható, mégsem szerveződik előfordulásai során egy egységes, zárt műalkotáshoz szükséges koherens egészé. Irodalmi művek esetében sokszor fontos kompozíciós elem, mivel azonban *nem önálló műfaj*, egyedül nem is válik zárt műalkotássá. Amennyiben azonban a korszak formai konvenciórendszerének valamely autentikus műfajába integrálódik, úgy nagyon fontos szerepet játszhat jelentésgazdagságával, formai jellemzőivel az egységes műalkotássá szerveződésben. Ez következik be azzal, hogy *az allegorikus heroida integrálja a propugnaculum Christianitas toposzát*, mintegy műfaji mederbe tereli.

A műfaj- és eszmetörténeti körületekintés után vissza kell térnünk hazai szerzőink műveire!

10. Sylvester János, A. Gerardus, G. Purkircher

1557-ben jelenik meg Ingolstadtban a Flandriából idevetődött humanistának, *Arnoldus Gerardus*nak, pozsonyi iskolai rektor-nak *Hungariae ad omnes Sacri Romani Imperii ordines pro subsidio adversus Turcam conferendo, Supplex Oratio* című műve. A szerző Oláh Miklós hívására érkezik hazánkba; carmen heroicumban írott műve az oratio megjelölése ellenére vers. Hungaria 454 soron keresztül beszél egyes szám első személyben.³⁶⁰ A külfönből érkezett szerző igencsak járatos lehetett a magyar viszonyokban, de jól ismerhette e panaszműfaj jellemzőit is, mivel tehetséges, gyakorlott versszerzőnek mutatkozik opusa alapján. Noha címe szerint is műve közvetlen politikai célokat szolgáló *adhortatio*, mégis nagy szerepet játszik benne a publicisztikai közvetlenséget csökkentő, esztétikai érdekű irodalmi törekvés. Éppen e kettősség párhuzamos érvényesülése jellemzi művét. E kettősségből következően az egyes szám első személyű lírai pozíció nem érvényesülhet csorbíthatlanul, a reflexivitás újra meg újra megtörik a benyomuló epikai anyagon; ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy az epikus jellegű részek a választott egyes szám első személyű pozícióból következően lirizálódni igyekeznek. Így aztán pszeudo-lírai és pszeudo-epikus kettősségű átmeneti formációk is jelen vannak a mű egészében, mindez még interferál a föl-fölbukkanó agitatív politikai jelleggel. Műve az allegorikus heroida jellemzőit mutatja, nyitása és zárata is határozottan levélszerű. Hungaria elhagyatott *királynőként* jelenik meg, aki könyörögve omlik a birodalmi rendek lába elé.

Elhagyom én, a királynő, most a hazám szomorúan,
S megtörtén borulok földre a lábak elé.
Jaj nekem, ó, ami még fáradt s tovaél ma belőlem,
Mind, mind reszket már: hirtelen éri halál.³⁶¹

Fölsorolja a korábbi dicső korszak jellemzőit, amelyben a *fegyveres erényekkel, hősiességgel* szerzett hírnév volt a meghatározó, amely bejárta az egész világot.

Másként volt régen! Dalok évig emelve a hírem,
Elzengtek mindig, mily gyönyörű alakom.
Akkor hogyha előfordult, hogy harcba kiszálltam,
Ellenség nemigen állt meg a kardom előtt.
Szomszéd volt vagy távoli ország, sorra legyőztem,
S nagy lett országom, mert diadalt aratott.
Mindez már elmúlt, testem darabokra szakadva,
S egykori vesztesből lett ma felettem az úr.³⁶²

Hosszasan korholja és buzdítja a gyötrődő védelmezésére a keresztény testvért, szomszédot, németországi rendeket. Figyelmezteti őket a vergiliusi alluzióval, az égő Ucalegon házáról könnyen átcsaphat hozzájuk is a láng.

Rólatok is szól! mert ha a szomszéd háza lobog már,
Könnyen lángba borul majd a ti házatok is.

Természetesen feltűnik a propugnaculum toposz is, amint Hungaria a bajban lévők hívására, de anélkül is fegyvert ragad a török ellen.

Hogyha velünk Isten, sisakot, pajzsot veszek újra,
És a csupasz keblem védi hideg vas, a kard.³⁶³

A romlás oka a gonosz fátum fölülkerekedése, s most kétségbeesetten látja a kezeire-lábaira kerülő vasláncot.

Jaj nekem, így szóltam, még mennyi vihar szakad énrám,
S mennyi ijesztő rém gyötri az életemet?
Jöjjön a harc? egyedül már erre a harcra erőm nincs.
Esdjek az életemért? Szégyen a kézibilincs.³⁶⁴

Van azonban remény a sikerre a keresztények egyetértésével, hősi vitézséggel, hiszen a mieink Krisztust hordozzák szívükben:

Effigiem Christi pectora nostra gerunt. Bármily tájékozott is azonban ügyeinkben Gerardus, magyar szerzőtől eképzzelhetetlen optimizmussal bizakodik a keresztény egység csodatévő, újból Jerikó falait döntő erejében, közeli sikerében.

Hát bizakodjunk, mert most Krisztus lesz a vezérünk,
Ő, aki győzte le már, nagy Jerikó, falaid.
Ellen nincs ki előtt, s népét diadalra vezette,
Zsákmányt adva neki, mert maga volt a vezér.³⁶⁵

1551-ben jelenik meg Bécsben *Sylvester János Querela fidei* c. 424 sorból álló disztichonban írott költeménye. A vers a megszemélyesített Fides egyes szám első személyű panasza az őt ért sérelmek miatt. Középkori hagyományokat követve allegorikus heroidát ír Sylvester is, mintája volt Erasmus Querela Pacis c. műve. A Fides az egész kereszténység fájdalmas visszatekintése, de mostani önmagán is végignéz. Királynő volt hajdan, kinek dicsősége s hírneve a legmagasabb csillagokig ért. Magas trónuson ült, arannyal, ezüsttel, gyémánttal ékesítve:

Íme nevem Hűség, kit a hírnév égbe emelt már,
És emiatt lett fönt csillagos ég a hazám.
Egykor földi királynőként lent jártam e tájon,
Szolgálók serege szokta kísérni utam.
Szép trón, fenséges diadém ragyogott szinaranyból,
Jámbor az országon, szent az egész vagyonom.
Ékszereim mind, mind a szemérem képei voltak,
Tiszták mind valahány, mint ahogy illik is az.³⁶⁶

Hiába van üdvözítő ereje, az ostoba emberek ellene támadtak ezernyi formában s most boldogtalanná tették a világot. Erkölcsaik elzüllöttek; mohók, ragadozók, önzők és buják lettek, eretnecségek pusztítanak közöttük, hatalomvágyuk újabb és újabb háborúba sodorja őket; kívülről pedig a legretentőbb: a török leselkedik az elhanyagolt kereszténységre. Kétségbeesetten fordul a világi hatalom oszlopaihoz: derítsék föl a gyászruhába borított királynő arcát, oltalmazzák az elesőt, irgalmazzanak néki és emeljék föl.

Felségek s fejedelmek, hallgassátok a szómat:
Tenger már a bajom, menteni fogtok-e majd?
Mindenem elvitték, nézzétek a bánatos asszonyt,
Most ha vigasztaltok, nem sok ugyan, de segít.
Jertek a szennyes homlokomat mielőbb letörölni,
És felemelni a nőt, azt, aki földre esett.³⁶⁷

Tépett hajamat védelmezzétek, díszes ruháimtól megfosztott testem meztelenségét takarjátok el.

Összezilált a hajam, hát védjétek engem, a testem
Fedjétek be hamar, meztelen így ne legyen.
Hírem is óvjátok, ne legyen más, mint ami volt már,
Mert a dicsőségem szerte dicsérte a föld.³⁶⁸

A század derekától e folyamatban jelentős változást érzékelhetünk; ennek egyik lényeges körülménye, hogy a protestáns irodalmi közegben a wittenbergi történetfilozófia meghatározó érvényűvé válik, hiszen a számba vehető szerzők is kivétel nélkül valamelyik protestáns felekezethez tartoznak. Ez azonban nemcsak az eszmetörténeti tényezők megváltozását jelenti, hanem esztétikai-formatörténeti szemléletváltozással is jár. Ez ugyan nem vegytisztán jelenik meg, hanem még sokszor keveredik a humanizmus látásmódjával. Ezt példázzák *Georgius Purkircher* művei.

G. Purkircher (1530–1578) pozsonyi születésű, német anyanyelvű, hungarus tudatú orvos, művelt humanista, a korszak jeles poétája. Stöckel Lénárd bártfai iskolájában folytatott előtanulmányok után iratkozott be 1556-ban a műveltségét alapvetően meghatározó *wittenbergi egyetemre*. Tanulmányait 1561-ben fejezi be; bizalmas kapcsolatba kerül Melanchthonnal és humanista körével, az itt működő költői iskolával. Irodalmi műveinek jelentős részét is itt adja ki. 1560-ban nagy veszteség éri a reformáció egész műveltségét: meghal Melanchthon, de ugyanabban az évben követi a hozzá szorosan kapcsolódó költői iskolából *G. Sabinus* és *Petrus Lotichius Secundus*. Utóbbi kettőt mesterének tekintette költőként is, tudatosan törekedett imitálásukra. Purkircher költészetfelfogásában is igazodott példaképeihez,

jól érzékelhetően törekedett a Schriftsteller és a Lehrer paradigmarendszerének követésére külön-külön, de a közöttük lévő interferencia is megszokott verseiben. 1559-ben adja ki Wittenbergben *Liber Sapientiae Salomonis* c. művét. A disztichonokban készült vers az ószövetségi könyv parafrázisa, de eredeti jelentésével legalább egyenértékű a kibontakozó aktualizálás és rendkívül gazdag antikizáló allegorizálás. A gyászos 1560-as esztendő élményeiből született az *Anniversarium Sacrum Philomelae ecloga* c. műve, amelyben szeretett mesterét (Melanchthon) és tisztelt költői mintaképeit (Sabinus, Lotichius Secundus) siratja el. Sabinus a Pegasus feletti hatalmat kapta Pallastól; könnyedén, gyeplővel fékezte a szárnyas lovat, amely megérezte, hogy most végre igazi gazdája üli meg. Patája nyomával áldásos forrásokat fakasztott, lovasát pedig felrepítette a magasba, hogy megmutassa azt a világnak. Sabinus pedig olyan szépséggel és könnyedén dalolt, akár a pacsirta, énekétől felvidultak az emberek és állatok egyaránt. Halálát most gyászolja a mező, a pásztorok és a pásztorsíp is keservesen elsiratja:

Hallgat mind a mező, gyászolja Sabinusa sorsát,
Pásztori nép kesereg sóhajtva a nagy hegyek alján,
Jajgat a pásztorsíp, csupa bús dal szárnyal a hangján.³⁶⁹

1565-ben jelenik meg Bécsben *Pannonia lugens* című 212 soros disztichonban írott műve. A szerző I. Ferdinánd halálára írta s azt az elhunyt uralkodó szellemének ajánlotta: *Divi Ferdinandi I. Romanorum Imperatoris et Hungariae regis etc. Manibus Sacrum*. Noha a vers formailag Ferdinándot sirató naenia, legalább ennyire meghatározó jellemzője, hogy Pannonia a császár mellett *önmagát siratja*. Hiszen Pannonia szerencsétlenségének csak egyik – bár különlegesen fájdalmas – oka az uralkodó halála. A hosszabb költeményt a reneszánsz kedves mesterkedő ekhós verse vezeti be, ahol Ferdinánd szelleme felel minden sor végén a gyászoló Pannoniának. A gyászdal az állhatatlan szerencsére panaszkodik (*Instabilis fortuna suus mutatur ut orbis ...*), amely kiszámíthatatlan; hiszen egyszer bőkezűen adományozó, tékozló, másszor elveszi a legkevesebbet is. Példázza ezt az én esetem is, Pannoniáé, hiszen a világ díszje voltam, mostanra pedig legnyo-

morultabbja lettem. Pannonia egyes szám első személyben jelenik meg a versben, s határozottan női attribútumok jellemzik.

Édeni kert lévén, szebb, vonzóbb része a földnek
Nem volt még sohasem, nála sehol gyönyörűbb.
Most mese, az vagyok én az elalvó, túnya világnak,
S nincs a világon most hely szomorúbb, nyomorúbb.
Testvérharc keserít, most az dül sok honi tájon,
Tenger vér folyik el, s ázik a föld színe fent.³⁷⁰

Soha senki olyan kegyetlen ellenség nem volt mint a török, ezeknek a kutyáknak én már sok esztendeje a prédájuk vagyok: His ego sum canibus multos iam praeda per annos, / Tuta nec a rabido dente medulla manet. Ferdinánd bölcs kézzel kormányozta országait, türelemmel, ha kellett, olykor fegyverrel fékezte meg a vakmerőket. A Pannoniára törő törököket a birodalom más részeiből hozott erővel verte vissza; mint az atya, mikor látja, hogy gyermekei közül a beteg szorul különösen kíméletre, segítségre. Ferdinánd volt a haza atyja, az én váram, gyötrelmeimben is biztos gyámolom. Halálával rám is veszedelem vár, még több. Gyászoljatok hát, gyászoljon az egész világ: az emberek és a természet is. Hatalmas erejű képsorban szólal meg a planctus.

Sírjatok, ó, ti hegyek, hervadjon a zöldlevelű lomb,
S jöjjön, Ekhó, tőled csak szomorú felelet.
Csörgedező patakok, vizetek duplára dagadjon,
Könnyetek árja miatt, hogy ne rohanjatok úgy.
Kettőzzétek a gyászt, falvak, ti mezők, zokogással
Valljátok meg a hű s nagy kegyelet jeleit ...
Fel-feljajdul Itália sok nagy városa is már,
S megtéped magad is, gógteli Róma, hajad.
Meggyászolja fiát az ibér szigeten Spanyolország,
Napbarnult testét gyászruha leplezi most.³⁷¹

A fájdalom miatt: mikor fog megrendülni a gigászi Alpok, mikor omlanak le mind a tornyok, a templomok; mikor fog az Aetna kínjában kénköves tüzet okádni? Pannonia szomorú haraggal inti polgárait, ne egymás ellen harcoljanak, hanem a haza ellensége,

a török ellen forduljanak. Isten látja, mily megpróbáltatások érték Magyarországot, ezért bölcs órállókat rendelt, akik kivezet-
hetik innen azt; ehhez segítőket az egyesített nyugati fejedelmek-
től remél. Bűnös ugyan a nemzet, magára vonta ezzel Isten
haragját, de remélhet bűnbocsánatot és irgalmat.

Mondd az imát, az imával csillapul isteni bosszú,
Egy hit s egy szeretet lakja a szíveket itt!³⁷²

A múlt nagyszerűsége csak áttételesen és halványan jelenik meg,
de úgy, amelynek követésére a jelen nem képes. Nincsenek már
a Hunyadi véreből származók, akik kikergették országába a
törököt, pedig hamvaik ezt tanítják a ma élők számára is. Míg a
múltban egyfelől a törökkel szembeni eredményes fegyveres harc
példáját látja, másfelől – ezzel némileg ellentétben – a Krisztus
névéért vállalt küzdelem, az érte vállalt halál szépségét hangoz-
tatja. Ez a kettősség részint a humanista nézőpont érvényesülését
mutatja, amely magára a *küzdelemre* tolja át a hangsúlyt, részint
pedig a harcban a *mártírium megdicsőítő értékét, lehetőségét látja.*

Nem születik már hős Hunyadink véreből a harcos,
Az, ki merészelné űzni a vad törököt.
Régi magyarnak volt a szokása, leverje az ellent,
Erre tanít temetőnk, s erre tanít a hazánk.
Térjen vissza szívünkbe az ősök harci erénye,
Mert gyönyörű a halál, Krisztus urunk ha vezér.³⁷³

Purkircher nézőpontjainak ingadozását azonban jól mutatja, ho-
gy közvetlenül ez után a török ellen harcoló császárnak kér
segítést a *mindenható, leghatalmasabb oliümposzi kormányzó-
tól!* (omnipotens summi moderator olympi)

A belső bűnök inkább *célszerűtlenek*, mintsem végzetesek,
hiszen következményük a széthúzás, az erőtlenség. Purkircher
jól követhetően, de az imitált minta meghaladására is törekedve
– követve az aemulatio gyakorlatát – latin költők nyomában jár.
Legtöbb példája ókori: Ovidius, *Tristia*; Vergilius, *Aeneis*, *Geor-
gica*, *Bucolica*; Ovidius, *Ars amatoria*, *Metamorphoses*; Horatius,
Lucretius, *De rerum natura*; néhány helyen pedig Cicero. Azon-

ban a kortárs neolatin költő, *Rákóczi Márton* is mintái között szerepel.³⁷⁴ Purkircher műve csak kis részben eredeztethető a wittenbergi szemléletből, hiszen a Gondviselésnek fontos kiegészítője a fatum és a fortuna, és csak korlátozott mértékben érvényesül az isteni kompetenciába tartozó bűnbánat-bűnbocsánat mechanizmusa. Annyiban viszont távolodott a humanizmus morális értékrendjétől, hogy a laus, fama, virtus, gloria már nem képezi a nemzet attribútumát, ezek önálló visszanyerésére nem is látja esélyesnek. Még annyiban is a humanizmus örököse, hogy főként ókori szerzők műveit imitálja, műfajukat követi. A humanizmus műfajelemmélete szerint elégia, ugyanakkor a *panegyricus* jellemzőit is mutatja; ezt kívánja Ferdinánd dicsérete.

11. Kassai Dávid Zsigmond

Az előzőekhez hasonló átmeneti jelleg, kettősség tűnik föl – még a humanista látásmód dominanciájával – *Kassai Dávid Zsigmond Elegia Pannoniae gravissima pestilentia conflictantis* című, 1577-ben Wittenbergben kiadott 298 soros disztichonjában. Éppen 1577-ben ér a szerző Wittenbergbe, amikor itt szerkesztik a Szikszai Fabricius Balázst búcsúztató lugubrációs kötetet, ebbe szánta *Elegia*-ját, ami önálló kötetként is megjelent. A vers azonban csak formálisan kapcsolódik Szikszai Fabricius búcsúztatásához, legfeljebb hat sora vonatkozatható erre, lényegében attól független. A szerző jeles műveltséget szerzett peregrinus, aki tehetséges versszerzőként az iskolai penzum fölé emelkedett költői alkotásaival. Wittenbergben pedig kapcsolódik a bursa keretében itt tevékenykedő és kiemelkedő fontosságú későhumanista alkotói közösséghez, amely éppen ekkoriban ér működése csúcspontjára. Kassai is eddig még kellően nem méltatott költői tehetséggel rendelkezett, amelyet most tárgyalandó műve is bizonyít.³⁷⁵ E verses panaszirodalom egyik legkomorabb, legreménytelenebb művét írja meg, s ebben eltér mindkét eddigi emle-

getett típustól, hiszen a *humanista típus* nem adja föl a keresztény szolidaritás, vagy a jobbra forduló szerencse reményét, esetleg a német birodalmi segítség vágyát, esélyét; a *protestáns típus* pedig a bűnbánat után garantált segítséget kap a Gondviselés erőitől. Pannonia egyes szám 1. személyben beszél jobbra monológ formájában, ez azonban többször áldialógus formát ölt: szavait gyermekeihez (vagyis a magyarokhoz) és olykor a szomszédos Germaniához intézi, néhányszor *önmegszóllító jelleggel* saját magához fordul. A vers egésze hangsúlyozottan az allegorikus heroida szabályai szerint épül föl: érvényesül ez szerkezetében (nyitó- és záróformula), scenikai jellemzőiben, Pannonia képi megjelenítésében, a fájdalom, szenvedés leírásaiban, de kiváltképp Pannonia királynői, történelmi hősként való kiválasztásában. Kassai műve az allegorikus heroidák azon csoportjához tartozik, amelyben haldokló, halálra készülő hősnő jelenik meg, már levelét is a halálból küldi gyermekének.

Üdv neked, ó, szép gyermekem! innen küldöm a sírból,
Bár tudom, innen az üdv nem sokat ér teneked.
Bárcsak az írás jobb sorsról számolna be néked,
És levelemben a tárgy volna ha még nemesebb.
Ámde a téma adott, nem a múzsa kereste ki, sajnos,
Ez bizonyítja: nekem sors szava volt a parancs.³⁷⁶

A királynői múltú Pannonia már-már mitologikus méretű hősi múlt elvesztésén jajong, minél fájdalmasabb a jelen és közelmúlt vesztesége, annál erősebben nagyítja föl a múlt értékeit, ha kell, – átlépve a historikumból a mitologizált fantazmagória világába. Olyan volt, aki hajdan birtokolta a számára legtöbbet jelentő értékeket: életet, hírnevet, győzelmet, legyőzhetetlenséget, az erőt, dicsőséget, uralkodást, ragyogást, fegyvereket, királyi ékességet, a leghíresebbek ismertségét, a leghatalmasabbnak volt sokszor győztes ellenfele. Mind-mind olyan fogalom ez, amely a reneszánsz értékvilág csúcsán helyezkedik el.

Élet-e ez, vaj, még, utamon ha halál vagy az élet
Váltva kisér, és így vonszolom életemet?
Régi dicsőségem, látjátok, a sírba hanyatlott,

És a dicső névnek már csak az árnya maradt.
Mind elmúlt, odavan: diadal, hír, élet, a fegyver,
Mind odavan, mert így döntenek isteneink.
Nem volt régen ez így, nem győzött egy se király még,
Nőként versengtem, római nép, teveled ...
Akkoriban nemesebb asszony nem akadt, ki a trónon
Ült, és híre se volt akkora, mint az enyém.
Voltam a példa, ha bármi nagy is, de legyőzheti kardom,
Sokszor már a nevem kelti a rémületet.
És ime, most ez a név, e dicső név mennyire semmi,
Másnak a lábánál földre taszítva hever.³⁷⁷

Mérhetetlen hatalom és dicsőség ütközik megsemmisítő pusztulással, a *comparatio* retorikai eszközét nagyon tudatosan alkalmazó részben sűrűn jelennek meg a nyomatékosító időhatározók: tunc ... tunc ... tunc – nunc ... nunc ... nunc.

Mostanra már a világ csúfsága lett, visszataszító; rég eltemetett fejedelmek, vezérek sírján maga is félhalott.

Nő vagyok én, ám mind e világnak a csúfja, a réme,
Ősök sírja felett fekszem, a szinte halott.
Régi királyi díszem, vele életerőm odavan már,
S mára az országom hatni se tudna, szegény.³⁷⁸

Egykor félték tőlem a szomszédaim, egész Ausztria rettegett vitézeimtől; sápadt, izgatott arccal látta az én birodalmam gazdagságát és erejét. Európa-szerte félték katonáimtól, nem tartotta vissza őket Ibéria, Noricum, Moesia, Gallia, Thracia, Görögország, sem a pelasgok, illírek. Széttéekintve Phoebus magas égi pólusai alatt sehol, senki nem volt nagyobb a világon. Tetteim, győzelmeim jogán származott hozzám az egykori rómaiak hatalma, hatalmasabb nép sem lépte át sohasem az Alpokat.

Mit használ nekem az, mint nőt ismertek a földön,
És mint hős amazont Mars soha nem veri le?
Hadratörő seregem már megvert sok fene hordát,
S győztes előtt sok ezer már menekülve futott ...³⁷⁹

Pannonia szereptudatában, hivatástudatában is *kettősség fejeződik ki*, hiszen mérhetetlen módon fölfokozott katonai erényei, sikerei a múltban is kettős irányultságúak voltak. A heroikus-esztétizáló népzóport igényei szerint küzdelmét fűtötte önmagában a *virtussal* megszerezhető *fama* és *gloria*, *decus* becsvágya, azonban ennek érvényesítése megegyezett az égiek várakozásával, akiknek szolgálatába szegődve is vívta harcát, mindig a legjobb ügyek mellé állva. Ezzel a mozzanattal morális többletet kap a virtus kiválósága, hiszen értékét immár emeli a mások védelméért vállalt áldozat és kockázat. (Nem véletlen, hogy amikor szerzőnk szemlét tart a dicső múlt fölött, az legalább két rétegben jelenik meg. Amikor először a virtus-gloria-deecus jegyében idézi azt, a kalandozások kora jelenik meg, illetve egy ahistorikusan pontatlan, önkényes vízió. Amikor azonban már az erkölcsi indíttatású küzdelem múltját idézi, akkor a török elleni harc emlékei jelennek meg.) Az etikai nézőpont szerint értelmezett szereptudatában vitézi erényei biztosították a másokért – a szomszédos Ausztria, és az egész kereszténység – vállalt rendkívüli áldozatot. Hiszen én voltam az, aki gyakran hozott néktek segítséget, a véremmel teremtettem néked (Austria) nyugalmat, fegyveres kézzel, sebektől vérzőn és vertem vissza a pogányt. Testemmel voltam oltalmadra *védőfalként*, legyőzhetetlen *bástyaként*, megjelenik a propugnaculum Christianitatis toposz.

Én vagyok az, ki miattad is annyi csatára kiszálltam
S vállaltam sokszor érted is ütközetet.
Hányszor védte meg itt a szabadságod fejem, és mint
Szomszédod hányszor voltam a védfalad is.
Védtelek úgy, ahogyan sánc védeni szokta a tábornok,
Hogy ne szorongasson téged a géta sereg.³⁸⁰

Azonban nemcsak a szokásos adhortatioval fordul Ausztriához, szinte *követeli* a méltán kijáró, végső elveszettségében megillető segítséget. Még megjelenik a *testvér* segítő kötelességére apelláló gondolat és a *szomszédságra* való hivatkozás.

Hisz te nekem vagy a szomszédom s nővérem is egyként,
Kettős cím kötelez, újra meg újra segíts.

Szomszéd szomszédját, nővér ha segíti a nővért,
Nemde helyes? s téged sürget a két nevezet.
Mit vonakodsz? késésed fájhat a rászorulónak,
És ha te most habozol, alkalom eshet-e még?
Most kell, most a segítség, tüstént vond ki a kardod,
Tudd meg, a kard nemcsak cirkuszi harcra való.
Íme a zsarnok már közeleg, csattognak a kardok,
S fegyvere nemcsak rám tör, te is erre kerülsz.³⁸¹

Döbenten látja azonban, hogy a hitegetés ellenére valójában
senki sincs a földkerekségen, aki a magyarságnak segítséget nyújtana,
segélykiáltásunkat nem akarja hallani sem Germania, sem
Itália.

Hát ez a szomszédság nem hozhat-e rád veszedelmet?
Hogyha te rajtam nem, rajta, segíts magadon!
Ámde minek fecsegek? tudom, úgy sincs súlya szavamnak,
S elviszi majd panaszom Iszter a habjaival.
Elhagyatom, s nem akad majd senki e földi világon,
Nagy veszedelmében bajba jutón ki segít.
Most is lám, a süket Germánia másra figyel már,
És az olasz föld sem hallja az én panaszom.
Mit tegyek én? Mi remény? a szemem, jaj, merre
tekintsen?³⁸²

Pannonia ebben a harcában is a legtöbbet tette, többet minden
népnél, hiszen a *világ üdvösségéért* visel háborút, hozván akkora
áldozatot az *igaz hitért*, amekkorát még egyetlen nép sem.

Akkor már Európát meg-megtépte a zsarnok,
S ellene én egyedül szálltam a harcba ki már.
Védtem a Föld népét diadalmas hadsereggemmel,
És az igaz harcban mindenek üdve a cél.
Már az egész testem bevetem, mert így tudom akkor
Védeni más testét, hogy ne arasson a vész.
Mennyi nemes várost szabadít akkor meg a kardom,

Hogyha elűztem már tőlük a géta hadat.
Végül is én az igaz vallást is védtem a harcban,
Ennyi veszélyt más nép vett-e magára hitért?³⁸³

Pannonia szereptudatában így keveredik *Bellona* és a propugnaculum Christianitatis kettőssége. Most mégis a legszörnyűbb pusztítás lesz úrrá rajtam; s bőségesen zúdulnak Pannonia szenvedésének képsorai. Városaim lángolnak az ellenség gyújtogató tüzétől, a mezőket holttestek borítják, a patakok, folyók vértől megáradva kicsapni készülnek medreikből. A punok nem végeztek ilyen pusztítást Latiumban! Soha nem látott sebességgel az örvongó pusztítás dühöng bennem, városaimban halál és betegség járkal, körülöttem megölt gyermekeim rothadó tetemei fekszenek; a népek szétfoszlanak, mint a könnyű árnyak. Mintegy 90 soron keresztül hömpölyögnek a képek, olykor látomásokba átcsapva; gyakran bukkan föl nyílt, vagy lappangó mitológiai utalás, ahogyan stílusán is átüt latin auktorok allúziója.

Akkortól, hej, mennyi veszélyt, bajt tűrt el a testem?
S mekkora kárt okozott itthon a Mars dühe már!
Hány várost gyújtott fel az ellenség keze, hányat?
És ahol egykor a vár állt, ma miért van a rom?
Intőjel bizony ez, szívem megdermed a perctől,
Hogyha a lelkemben újra feléled a mult.
Szolgasereg vett kézbe kaszát, jaj, láttuk a harcot,
Nemrég volt, amikor kint a mezőn csata dúlt.
Láttuk a mély talajig rombolt nagy városokat mind,
Szerte a sok hullát szinte borítva mezőt.
Erre tanúm a Temes, de tanúm vele stájeri Iszter,
És az euxini tenger is erre tanúm.
Dácia nagy földjén véres tócsák sora látszik,
Dácia adta nekik, nagy vezetőknak a sírt.
Vér színe festi pirosra a part mentén a mezőket,
És a folyó maga is vért visz a habja színén ...
Olvastál-e, fiam, már szörnyűbb dolgokat ennél,
Ily szomorú sorsot, könyvre ha néha hajolsz?
Most meg a rút kór fertezi pannón városainkat,
És aki fertőzött, halnia kell, ez a sors.

Hallatlan sebesen szedi áldozatát ez a kór ma,
Ez kire nem hat már, nincs szive, vas dobog ott.
Árnyékként tűnnek szerte az emberek el.
Itt a szemem láttára kerülnek nagy nyomorultul
Sírba a gyermekeim, kór viszi őket oda.³⁸⁴

Az égiek azonban hallgatnak, Phoebus pedig látja mindezt az istenek birodalmából. De miért kell szenvedni? Két okát tudjuk meg ennek. Maga Pannonia is csak gyanítja az egyiket: talán az égiek vak haragja, kiismerhetetlen szeszélyük sújt le, ugyanúgy, ahogy hajdan nagygyá tett.

Hiába aposztrofálta korábban úgy önmagát, mint aki a világ üdvösségéért visel háborút, s aki a legtöbb áldozatot hozza az igaz hitért, most mégsem a *Gondviselést* tartja léte irányítójának, helyette a *fatum* és *numen* könyörtelen, kiismerhetetlen akarata dönt. Nem élvezi a Gondviselés rendkívüli áldozatot méltányoló pártfogását sem. Nagy erejű képekkel fejezi ki a közelgő pusztulást, ahová tekint, mindenünnen csak a halál néz rá és életének, létének hatalmas romja mered föl.

Íme előttem fekszik a szörnyü halálnak a képe,
Íme előttem a sors: emberi létben a vég.
Mennyi, de mennyi derék ivadékom szerte előttem,
Mind elhullt, mindnek élete vége e nap ...
Míg a beszédem tart, azalatt is romlik a sorsom,
Minden perc növeli rámszakadó bajomat ...
Nem tudom én, mi kemény sorsot jósolnak a felhők:
Jaj, nekem, ó, szomorú, mostoha sors a jövőm.
Él még aggodalom, remegés, a halálnak a képe,
Házunk szöglete mind rejti e gyásznak okát.
Bárhova néz a szemem, s lép bárhova tétova lábam,
Mindenhol szomorú kép vetül itt ma elém.
Végső romlásnak int ma a képe nekem.³⁸⁵

Szörnyű szenvedéseimnek oka tán bűneimben van? Valamely bűneimmal rászolgáltam az isteni bosszú vad haragjára? Fegyveres jobbommal az istenek hajlékát megszenteltettem,

vagy tán megszagattam azok köntösét; netán elutasítással megsértettem az égiek vallását?

Nem tudom én, mivel érdemlettem az isteni bosszút,
Romlásomra törő csillagok élnek-e ott?
Vagy lehet egyszer e jobb kéz megsértett valakit fent,
Maglehet, áldozatom sérti a templomokat.
Nemde lehet, megtéptem a gúnyolt isteni köntöst,
És ha a rontott hit sérti az isteneket?³⁸⁶

Esetleg örvöngő tervvel az égiek ellen gigászok módjára vad csatát vívtam; netán esztelen módon halandó létemre a nagy istenekhez hasonlónak akartam látszani, átírva a sorsot? Pannonia nem zárja ki, hogy közülük valamiben vétkes, amit a kegyetlen harcokban követhetett el, ezt azonban nem a keresztény bűnfogalom szerint értelmezi, még csak kilátásba sem helyezi, hogy bűnbánat, vagy bűnbocsánat követhetné. A halhatatlan istennel szemben elkövetett halandói hiba is sokkal inkább vált ki Pannoniában nyugtalanságot és szorongást; ez közel áll az ókoriak *hübrisz* fogalmához.

Fellázdaltam-e ártó céllal az istenek ellen?
Gigász módra talán törtem az égbe fel én?
Vagy lehet, esztelenül keltettem a látszatot úgy fel,
Ember létemre: isteni sarj vagyok én.
S így letagadva halandó emberi voltom, utána
Tetteim úgy írtam, mintha az istenekét.³⁸⁷

Szenvedéseinek másik okát a másoktól várható segítség elmaradásában látja, legfőképpen Ausztria bűnös ebben. Égiektől és földiektől elhagyatva csak a reménytelen pusztulás várhat Pannoniára. Már nemcsak gyermekei hullanak a romlásba, de a hajdani királynői alak is. Teste sorvad, haja csapzott, fejedelmi öltözéke rongyos; búcsúzik egykori országa szeretett tájaitól, halálra készül, ahová magával hurcolja a végzet. Végző búcsújában szeretett tájaira, gazdag és termő vidékeire gondol, áttekin-tésében megjelenik a *fertilitas Pannoniae* toposza.

Merre vagy, ó, nyomorult anya gyermeke, ősi Dicsőség?
 Árva anyád vigasza csak te vagy, ó, egyedüll ...
 Hol van a nyelv? hol a test? és hol van a harci erény már?
 Elhagy a szín, el a testi erő, csak sorvadok én most,
 Nézdelsz és véled, már nem is él az anyád.
 Nincs gondom fésűre, hajam sem ápolom immár,
 S nem veszem én fel már, hogyha ruhám aranyos.
 Ó, nem öröm már zöld koszorút rátenni fejemre,
 És nem öröm, hidd el, már a virágkoszorú.
 Sok nyomorúság és baj közt csak tengetem éltem,
 Annyi a gondom, hogy töltene bármi teret.
 És ti aranytermő hegyek, árnyas, hús liget, erdő,
 Sorsomat ismerem én, elmegyek innen ezért.
 Ég veletek, ti folyók, árnyas ligetek, tavak, erdők,
 Városok és a folyók védte, ti várfalak is!
 Ég veled, ó, földünk! évszázadok óta szeretlek,
 S bár nem vagy fiatal, gyermekem, int a kezem.
 Császárok s ti királyok, jussak majd eszetekbe,
 Bárhol uralkodtok, s bármi a számotok is.
 Míg éltem, titeket kardom hánszor kisegített,
 Várjon rátok a sors, mint az enyém, ugyanaz.³⁸⁸

Kassai Dávid Zsigmond kimondja azt, amit a humanizmus alkotói különböző árnyalatokban és változatokban érzékeltettek a török elleni fegyveres küzdelem irodalmi kifejezéseiben. Nála a propagandaculm Christianitatis hivatástudata s az ahhoz szükséges vitézi erények a nemzet korábbi korszakát is meghatározó, ám mérhetetlenül fölfokozott képességekből és eredményes történelmi szerepből erednek. Nemzeti erényeink ebben a képességben összegeződnek s ezért érezheti úgy, hogy „Édes volt a háborúval szerzett dicsőség”, beszélni róla, azt kifejezni igazi írói feladat.

Tettük mindezeket, míg nagy volt s ép az uralmunk,
 Volt-e dicsőség szebb, mint a csatában a díj.
 Jöttek az évek ránk, mind rosszabb, mint az előző,
 Éltünk, múlt az idő: int ha a sors, mi megyünk.³⁸⁹

Nyilván a jelen kudarcainak mélypontján Kassai Dávid a múlt értékeinek, sikereinek oly történelmietlenül fölfokozott vízióját adja, amellyel saját századában talán egyedül áll. Sokan fogják azonban követni majd a XVII. században és *nemzettudatunk sajátosan mitologizált rétegét hozzák létre*. Talán érdemes megemlíteni, hogy a nemzeti önszemléletnek ebben a változatában egy elem abszolutizálódik s teszi azt aránytalanná, ezzel éppen diametrálisan ellentétesen, de szerkezetében hasonlóan: a reformáció nemzeti önszemléletében pedig a *bűntudat, bűnbánat* válik éppennyire dominálóvá.

12. Martin Schrott

A *Querela Hungariae* toposz a XVI. század utolsó negyedére olyannyira ismertté, elterjedtté vált, hogy országunktól távol élő, külföldi szerző munkásságában is találkozunk földolgozásával. 1587-ben jelenik meg Münchenben a *Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs und allgemaines Christenheit in Europa isonderheit des Teutschen Keyserthumbs...*, igazi reneszánsz pompájú, metszetekkel zsúfolt hatalmas kötete. Szerkesztője s jelentős részben szerzője *Martin Schrott*. Schrott harcias protestáns szerzőként részt vett a korszak vallási küzdelmeiben, költői működésével populárisra tette a Meistergesang eredményeit, több művével igyekezett mozgósítani a német közvéleményt a török ellen. Itt tárgyalandó művein kívül is számos jelét adta Magyarország iránti érdeklődésének; 1584-ben például latinból németre fordította *Budina Sámuelnek* a szigetvári ostromról szóló művét.³⁹⁰ E kötetben két verse és egy fametszet tartozik tárgyunkhoz. Első a *Lachrimabilis miserandae, et multis modis afflictiae Hungariae ad Germaniam, Querela* c. 230 soros latin verse. Ennek a szövegébe ékelten találjuk *Johann Nel* folio nagyságú fametszetét, ezt a latin vers német nyelvű párdarabja követi *Das Ungerland an alle ehrliebende Teutschen wider den blutdürstigen Türcken* cím-

mel. A két vers – noha a latinnak nem tükörképe a német – és a metszet tematikus egységet alkotnak. A fametszet kiemelkedő műtörténeti jelentőségére *Galavics Géza* hívta föl a figyelmet: „A 16. század utolsó harmadának leginkább reprezentatív műalkotása, amely a magyarországi török háborúk egész addigi szakaszát kívánta egyetlen képi ábrázolásban összefoglalni ... Ez a ... fametszet *egyedül áll* a ... 16. századi képzőművészeti alkotások között. Ezek legtöbbje ugyanis egy adott eseményhez kötődik, mondanivalóját annak kapcsán fogalmazza meg, s még ha általánosabb jelentésre törekszik is, ábrázolásával meghatározott időhatárok között mozog. E fametszet művésze másként közeledett témájához.”³⁹¹ J. Nel tehát allegorikusan szerkesztett kompozíciójával általános érvényű képi kifejezést talált. A fametszet jelentőségét növeli, hogy szorosan illeszkedik a két vers témaköréhez, a *Querela Hungariae* toposz *egyetlen ismert ikonográfiai változata*.³⁹² Rokon azonban más költői alkotásokkal, irodalmi feldolgozásokkal abban is, hogy allegorikusan ábrázolja tárgyát, ahogyan a heroidák is allegorikus jellegűek, mintha csak azok ikonográfiai párhuzama lenne. A kép középpontjában a koronás, ruháitól már részben megfosztott királynői alakot, Hungariát látjuk. Megbilincselten és láncra verve török martalócok fogságában szenved, mellén az ország címere. A törökök egyike a szenvedő haját tépi, a másik láncot teker teste köré; két karját már levágták, melyek ott hevernek a lábai előtt és kutyák marcangolják azokat, egyikük pedig ágaskodva a combjába harap. A török ellen vívott küzdelem hősei is jelen vannak a kompozíció jobb oldalán, kiterítve itt fekszenek: Thury György, Zrínyi Miklós, Hunyadi János, Bakics Pál, Ulászló és Mátyás király, legalul pedig lován a Csele patakba hanyatló Lajos. Középen és jobbról háború pusztította táj, bitófák, kínzóeszközök; balról gazdag táj, békés város, fölragyogó napkorong: ez Germania. Innen páncélos lovagok közelítenek a fogoly kiszabadítására.

Schrott művei annyiban is érdekesek számunkra, hogy belőlük egy birodalmi nézőpont érvényesülését ismerjük meg. Lássuk először a latin nyelvű verset! A szerző egyes szám első személyben beszél el, hogy igazi lágy, pompás tavaszi idillben sétálgat a természetben. Zephyrus simogatja, madarak zenélő hangja hallatszik, a sétáló múzsák csapatját követve az Ister partján elte-

rülő Bécs várfalaihoz, tornyaihoz érkezik. A fűbe heveredve azonban komor gondolatok rohanják meg, tépelődő monológ indul meg benne: Incepi mecum tristi sic dicere corde ... Jaj, semmi sem állandó e világon, a gonosz *szerencse* olykor tetszése szerint felemeli a gonosztevőt és lesújtja a becsületest. Van-e vadabb, gonoszabb nép a töröknél, a szerencse néki mégis galádul kedvez; háborúiban anyaként támogatja azt, de velünk irgalmatlan mostohaanyaként viselkedik, javainkat elrabolja. Elragadta Lycurgos egykori városát: Spártát, a Márvány-tengert, Hellespontust, Konstantinápolyt, Rhodos szigetét. De talán mindennél gyalázatosabb, ahogyan Pannoniát elragadta. Míg e pusztuláson borongott, képzeletében fölidézte a török ellen küzdő magyar hősök végtelen sokaságát, Mátyás király árnya tűnik elébe. A nagy király szelleme szól hozzá, az elysiumi mezőkről érkezett, ahol együtt van azokkal a hősökkel, akik a legtöbbet áldozták hazájukért fáradsalmakkal, sebekkel, halállal: Ad me conversus tum sic Rex optimus inquit. Mátyás felsorolja az elysiumi mezőkre érkezett legkiválóbb törökverő hősöket. Bizony a birodalmi német szemlélete állítja össze ezt a furcsa névsort, amiben találunk három német-római császárt és mindössze egyetlen magyart. Az pedig már egyenesen groteszk, hogy a dicséret hősök sorában ez a Mátyás egyik legádázabb ellenfelét, *Frigyest* említi elsőként; a másik kettő Miksa és V. Károly. Bőséges dicsérettel ugyan, de csak egyetlen magyar hőst említ: Zrínyi Miklóst.

Itt „él”, itt a Zerín s Illíría főura, grófja,
Miklós, hős védőnk, a töröknek réme, veszélye.
Jóllehet, elhullt ő a csatán, de a kardja megölt már
Sok törököt ...

Mátyás most azért tért vissza, hogy szemügyre vegye, mily szörnyű is a pusztulás, a virágzó birodalom helyén már csak városok romjait találja, vagy olyanokat, amelyek török kézre kerültek.

Látni akartam az ország állapotát meg a végső
Nagy romlást. ”, mennyire más most, mint azelőtt volt.
Holtom után békét, jólétet hagytam a népre,
Most meg a rablók, vad katonák prédája az ország.

Hol van az ős Buda vára, a kincse, a férfira büszke?
Hej, pedig, ő volt nagy birodalmam székhelye akkor.
Új ura most a török, ki a templomait kirabolja,
Ám megесik: szentségtelenül használja fel őket,
És ahol egykor a szent hit tételeit predikálta
Krisztus papja, nos, ott Mohamed szava hirdeti álnok
Vallás tételeit, Krisztust megalázva, gyalázva.
Mert Mohamedről tudjuk, az anyja a lenti világban
Szülte Kokütosz partjainál, nemző Phlegethón volt.
Elvetemült, vad Eumenidák adtak neki emlőt,
Ám ezek emlőit nem tej, Sztüx mérge feszíti.³⁹³

Áldozatul estek, vagy barbár kézre jutottak Székesfehérvár, Belgrád, Thracia, Bosnia, Dalmatia, Illyria, Cyprus és Szigetvár. A fõlsorolás azonban elárulja, hogy Schrott még ha Hungaria veszteségeit is fájlalja a Mátyás szájába adott szavakkal, szemlélete mindig szétfeszíti a sajátosan magyar, nemzeti nézõpontot, az általános keresztényivé szélesedik. Mátyás hosszú adhortatioja következik, amelyben keményen elmarasztalja, felelõsségre vonja a Birodalom fõembereit, fejedelmeit, amiért oly bántó, kegyetlen közönnyel szemlélik Hungaria pusztulását. Ebben sajátosan kettõs nézõpont érvényesül, részint magyar szemmel vádolja a részvétlen testvért, szomszédot, részint német szemmel fájlalja az ott dühöngõ egyenetlenséget, széthúzást, aminek szításában dühvel marasztalja el Rómát. Látható, ki-kiesik a Mátyás alakjában vállalt szerepbõl, az elbeszélés, panaszolkodás, vádolás egyes szám elsõ személyû pozíciójából, néha jobban aggódik a Birodalmat sújtó pusztító viszály miatt, mint Hungaria sorsán. Pedig titeket is fenyeget az ellenség, hiszen az mindenkit igájába akar hajtani; ti még nem ismeritek: olyan az, mint a líbiai oroszlán, mindig prédára áhítozik. Alvilági szörnyek gyûlöletes mérge van benne. Serkenjetek végre, német fõrendek; Bacchusnak hódolók vagytok, lusta bujaság tart benneteket fogságában. Hozz segítséget az elhagyatottnak, emeld fel a lehanyatlót, szabadítsd meg *láncaitól*, mert így kívánja a testvéri szeretet és Krisztus hite.

Nem hat rátok a szomszéd nép baja, ekkora kára?
Nem szomorít titeket Magyarország bánatos arca?
Önként mért hizelegtek e szörnyű, vad törököknek,
Míg Magyarországért nem nyúltok a fegyveretekhez?
Mert ha a gyászos jóslatokat jól érti az elmém,
Hogyha ti elkéstek, hiszen akkor semmi se fogja
Meggátolni, hogy elfoglalja e tájat egészen
Már a török ... hát tüstént ébresztő, ki az ágyból
Germán főnemese, hagyjátok a bakkhoszi tort el.
Míg ti az otthonotokban örömmel csak heverésztetek,
Addig az ellenség Magyarországot kirabolja,
És a nyögő Pannónia sírva kitárja kezét, hogy
Küldd a segítséged neki, hős Germánia, végre,
Védőn óvjad az elhagyatottat, emeld fel a fekvőt,
Vond ki nyakát az igából, mentsd ki kezét a bilincsből.
Ezt kívánja a testvérség, szeretet meg a Krisztus
Fenséges hite ...³⁹⁴

Rudolf császárhoz könyörög, segítse meg vergődő országát. Hiszen milliányi értékem volt és ma is van számtalan, amit a török rabolt el tőlem és 20 soron keresztül sorolja föl Hungaria egykori természeti gazdagságát. Ez a máshonnan is jól ismert toposz: a *fertilitas Hungariae*. Messze földön nem volt gazdagabb ország, borai, gabonája jobb volt sokakénál, az Ister, Tibiscus és a Sava ezüstszerű halaktól csillogott. Ásványkincsekben India, Hispania, Thracia, Lydia gazdagságával vetekedett. Hegyei, tavai, erdői gazdagságuk mellett szépségükkel tündököltek, amiket békés falvak és városok ékesítettek.

Én vagyok az, ki előbb, mikor ép volt nagy birodalmam,
Sok-sok aranyt, szinezüstöt, kincset küldtem a szomszéd
Népeknek, de e kincsek, sajnos, mind töröké ma.
Nem hozok én be igásbarmot, Germánia tudja,
És az olasz lakosok szintén tudják, hiszen innen
Nagy hosszú utakon viszik ők el a barmot, a nyáját.
Gazdag volt ez a föld, bora bőven, nyáj is elég sok,
Fájdalom, ámde az ellenség már mind elorozta.
Mondjam-e még a vetést, a halakban dús vizeinket?

Itt folyik Iszter atyánk széles medrében e földön,
Óvele társul a Rába, a Száva folyók vize, és a
Gyors Tisza is, *magyaroknál ő a király a folyók közt.*
Medrében sokféle hal úszik, s nagy tömegekben.
Vedd figyelembe, amit tutajok szállítva levisznek,
És ne feledd, sok helyt vizeinkben aranyhomok is van.
Indus, a lid, hispán meg a bős trák, mind lemaradnak,
Íríg Paktólusz meg a Hermusz, mert aranyam van.
Már nem is említem hegyeim, tavaim sem az erdőm,
S mondjam a városaim, tornyokkal a várfalaim még?³⁹⁵

Ezt kellene megvédenetek, s ti most mégis bűnös álmotokat
alusszátok. A szenvedő Hungaria rajzában itt kerül legközelebb
J. Nel metszetének motívumaihoz.

Lám, ti alusztok még, s ti nem érzitek azt a veszélyt sem,
Mely körülünk van; most a levert népen könyörölni
Nektek kell, *a török ráverte kezére bilincset ...*
Szertezilált haj, vérteli arc: ime látni lehet már
Pannoniát, és csonka kezét már nyújtja felétek,
Arcán könnye pereg, tört gallyal a földre borulva
Kéri segítségetek, jaj, mint letepert anya kéri.³⁹⁶

Schrott itt tovább is folytatja a kép cselekményét az áhított
irányba: az alélt szenvedő, megpillantva a segítséget, maga is
leigázói ellen tud fordulni.

És a tirannustól leigázott
Nép amikor csata közben látja a krisztusi zászlót
Jönni felé, lelkében pezsdül a vér, s csapatával
Csatlakozik hozzátok, a zsarnokot újra szorítva
Rátámad, hogy a régi barátait így kisegítse.³⁹⁷

Biztosak lehettek a győzelemben, mert Isten a maga táborát
hozzátok helyezi és vitézeket ad a küzdelemhez a magasságból.
Immáron bizodalmat táplálva: a nagy király árnya elenyészett a
levegőben; biztosan visszatért a kegyes hősök közé az elysiumi
mezőkre. Schrott verse azért is tanulságos, mert így párhuzamba

állíthatjuk a toposz hazai és külföldi változatát. Noha Schrott szenvedélyesen elkötelezett protestáns szerző, mégis lényeges különbség van az ő látásmódja és a hazai protestánsoké között, annak ellenére, hogy választott tárgyuk ugyanaz. A vers egészét föltétlenül a reneszánsz jellemzői határozzák meg; kompozíciója, szerkezete az áttekintett művek között talán a legbonyolultabb. (Mitológiája, szellemidézése, ókori irodalmi allúziói, imitációs technikája.) Protestantizmusa ellenére Schrottnak esze ágában sincs hogy érvényesítse a wittenbergi történefilozófia konzekvenciáit. Magabiztosan reméli a Gondviselés segítségét, annak ellenére, hogy végig kitart a török veszedelem gonosz fatumtól való eredeztetése mellett. Bűn–bűnbánat–bűnbocsánat nem játszik szerepet e folyamatban, a török itt nem a Gondviselés büntető vesszeje. Az ellene folytatott küzdelem is eredményesnek látszik a keresztény szolidaritás eszközeivel, az isteni segítség többlettel megtoldva. Schrott műve arra figyelmeztet, *Benda Kálmán* megállapítása érvényes ebben az esetben is. Noha szerzőnk protestáns, mégis a küzdelem esztétikus, heroikus vonásait domborította ki. A magyar protestantizmust ugyan erősen inspirálta a német törökellenes irodalom, mégsem annak mechanikus átvételéről van szó. Az erősen teológiai–morális szemlélet *sokkal mélyebben áthatja a magyar protestantizmus irodalmát, amelyben a bűn meghatározó érték kategóriává növekszik, s ez a specifikum már a magyar körülmények folyománya.* Hazai szerzőinknél a protestantizmussal való elkötelezett azonosulás egyre inkább kizárja e toposz irodalmi kifejezésének reneszánsz változatát.

A német nyelvű vers lényegesen egyszerűbb felépítésű mint latin párja, sokban hasonlít a mohácsi csatavesztést követő időszakban megjelenő „schönes neues Klaglied”, Klaglied, Sendbrieff, Klagschrift, Klage műfajokra.³⁹⁸ Ezek aktualizáló publicisztikai igénytelenségét azonban a toposz több elemével igyekszik irodalmivá nemesíteni, terjedelme 139 sornyi. Sajátosan vegyíti az előző vers szerencsét-fátumot és Gondviselést érvényesítő kettőségét, de itt annyival furcsább, hogy Istennek panaszkodik a szerencse állhatatlanságáról.

„Ach Gott wie unbestendig ist
Das glück auff erd zu aller frist,

Es thut sich offt ver ändern zwar,
Welchs ich an mir befinde wahr ...³⁹⁹

Ungerland egyes szám első személyben beszél hol monológyszerűen, hol pedig Istenhez intézvén szavait. Először földidéri rendkívüli gazdag országát, – amely valójában a termékenység toposz néhány soros összefoglalása – különösen Mátyás király uralkodása alatt vált hódításokkal hatalmassá.

„Ich Ungerland ein Königreich,
Wie solchs bewust ist menigleich,
Vor zeiten meine fruchtbarkeit
Man hat gepriesen weit und brait,
An Traid, an Viech, an grüner wait,
An Gold, Silber, desselben gleich,
An vilen Wassern gantz Visch reich:
Under König Matthia zwar
Im höchsten auffnemen ich war,
Der offt mit höldes muthund hand
Dem Türcken thet groß widerstand,
Sein reich erweittert mit dem schwert ...⁴⁰⁰

Most azonban minden a visszájára fordult (Jetzt aber hat sichs alls verkehrt ...), szembeállítja a nagyszerű múltat a nyomorult jelennel, a török pusztítással. Tétélesen fölsorolja a magyar (azonban hasonlóan az előző vershez: az európai keresztény) veszteséget: Buda, (Ofen), Stulweissenburg (Székesfehérvár), Griechischenweissenburg (Nándorfehérvár), Fünffkirchen (Pécs), Jula (Gyula), Sigeth; Dalmácia, Croatia, Wallachey, Misia, Thracia, Sibenburg, Moldaui, és még számtalan ország esett a barbár hódító áldozatául. Pedig a hős Mátyás – akinek dicső híre elhatott az egész világra – vitézül védelmezte még országát a hódító ellen. Később is voltak ugyan az országnak hős védelmezői, a fölsorolásban azonban itt meghökkenően nagyot hibázik Schrott, úgy tudja, Mátyás királynak volt a fia *Hunyadi János*. Még részletezi is pedig Hunyadi János kiválóságát, aki Szkander béggel sok-sok csatában küzdött együtt.

„Sein son Johannes Huniad
Vil manche that begangen hat,
Des lob man nicht aussprechen kan,
Mit dem feind er vil schlachten gethan.
Der Schanderbeg auch lobens werd,
Wider den Türcken braucht das schwerd,
Mit im thet er wol dreissig schlacht,
Allzeit den sieg zu wegen bracht ...”⁴⁰¹

Említi még Ulászló és Lajos királyokat, Zrínyi Miklóst (akinek dicséreténél néhány sor erejéig elidőz) és Thury Györgyöt; így Bakics Pál kivételével fősorolja mindazokat, akiket kiterítve ábrázol a fametszet. Zrínyi és a szigeti védők hősiességét azzal érzékelteti, hogy ott éppen tíz török jutott egy keresztényre.

„Graff Niclas von Serin darnach,
Der Mannlich Höld fürs Vatterland
Gestritten hat mit starcker hand,
Im Sigeth da er sich nit gab,
Bis man das haupt im schlug ab,
Zehen Türckn an ein Christen warn,
Wie man gewißlich hat erfarn,
Die haben sich gehalten recht,
Ins felld sie brachten manchen Knecht,
Bis sie zu letzt all dran gemust
O jamer des grossen verlust.”⁴⁰²

Más vonatkozásban is igazodik a metszethez, két esetben is említi gyötrő *bilincset* és a béklyózó *vasláncait*. Miután fősorolta korábbi védelmezőit, följajdul mostani védtelenségén

„Jetzt ist niemand dem mein elendt
Zu herzen geh ...
Und steh jetzt in höchster gefahr ...
Ich bin betrangt auff allen seiten,
Und niemand wil für mich streitten,
Niemand's thut sich mein nemen an,
Drumb muß ich hie verlassen stahn,

*Geschlagen hart in eysen bandt ...
Mancher der ligt in schwärem band,
Mit ketten hard geschmidet an ...*⁴⁰³

Németországhoz könyörög, mint nővéréhez, hiszen a *török véreb* nem ismer könyörületet. (der Bluthund der grausam Tyrann) Könyörgését megismétli immár Rudolf császárhoz fordulva. *Magyarország török elleni küzdelme hasonlatos Dávid és Góliát harcához*, de Isten is támogatja a keresztényeket, ha a német főemberek és fejedelmek nem haboznak segítséget nyújtani. (Emlékezzünk rá: *Sebastian Glaser* művének címlapmetszete is Dávid és Góliát küzdelmével ábrázolta allegorikusan a török–magyar élethalálharcot!)

„Gott wird dir gwißlich beystand than,
Die weil der krieg sein ehr trifft an,
Gleich wie er wieder Goliath,
Dauid den sieg gegeben hat,
Daß er den Risen ohne wehr,
On schwerdt erlegt mit grosser ehr,
Erretten also Gottes heer,
Wie uns die Schriffte das gibt bericht ...
Gott wöll dir sieg und heil verleihen ...”⁴⁰⁴

13. A LXXIX. zsoltár a magyar 16. században

Korábban láttuk, a LXXIX. zsoltár sajátosan kiemelkedő helyet kapott a német reformáció énekköltészetében, prédikációs irodalmában, exegézisében. Maga Luther jelölt ki néki lényeges helyet, amikor a török elleni lelki készülés, bűnbánati folyamat döntő imádságává avatta. Szinte törvényszerű, hogy meg kell találnunk e német reformációban kibontakozó folyamat magyar visszfényét.

Meg is találjuk, s az összefüggést akkor is hangoztatnunk kell, ha a magyar változat nem oly szerteágazó és dús lombozatú.

A Buda elveszése utáni évek turcica irodalmának egyik fontos darabja *Sylvester János* kiadványa 1544-ben: *De bello Turcis inferendo elegia nunc primum et nata et aedita. – Psalmi, Deus venerunt gentes etc. Paraphrasis*. A kiadvány két részből áll, az első a közvetlen török elleni küzdelemre biztató verses mű, a második a 79. zsoltár átdolgozása. Balázs János Sylvester-monográfiájában behatóan foglalkozott a kiadvány első részével és megállapította, hogy az Erasmus, Nagyszombati Márton és Melanchthon hatásait mutatja. 1530-ban jelent meg a gondolatmenet mintáját adó Erasmus-mű: *Ultissima consultatio de bello turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII. Afferte Domino filii Dei*. Ez is két részre oszlik, egy prózai értekezést a XXVIII. psalmus parafrázisa követi. Sylvester gondolatmenetét befolyásolta a németalföldi humanistának, Oláh Miklós barátjának, *Petrus Nannius*nak 1536-ban megjelent *De bello Turcis inferendo* c. műve. Mind Erasmus, mind Nannius a török elleni háború jogosságáról és a kereszténység számára elkerülhetetlen mivoltáról értekeznek. Sylvester műve is szónoklat, sőt valóságos szónoki remekmű. Ezt a jellegét nem is akarja álcázni, hiszen a lapszálon közli a szónoklat éppen soron következő részét (exordium a re ductum, propositio, narratio, újabb propositio, confirmatio: ennek részei – Ab honesto, Ab utili, A facili, A necessario; confutatio, peroratio). Harcos adhortatio a mű nagyobb része, amely fölhívja a főembereket, fejedelmeket a rájuk nehezedő felelősségre s ebben kétségtelenül erasmusi elveket követ.

„Fegyverrel harcolni hazájáért a deréktól
mindíg szép tett volt, s mindig kegyes is ...
S most a török kiűzése az isteni munka az összes
jámbor császár és más fejedelmek előtt ...
meg kell védeni hát a hitet, törvényt, tudományt, a
tiprott országot s benne az Úr juhait.
Hajdan a nép vezetői, de legfőképp maga Krisztus,
tényleg pásztorként jártak a népük előtt.”⁴⁰⁵

Főként Nagyszombati művét mintául használva drámai képsorok mutatják be a tengernyi szenvedést. Sylvester szemléletét kettősség jellemzi: részint humanista módon antikizál és az esztelen Fortuna és a kegyetlen Lachesis művének látja mindezt, részint a magyarság egészét reménytelenül elárasztó bűnökben látja a ránk szakadó veszedelem, a törökpusztítás okát. Jellemző, hogy a fegyveres küzdelemre buzdítás részeinél éppúgy idéz példaként számos bibliai hőst, de a görögök és rómaiak közül is ott kavarog Marcellus, Decius, Priamus, Camillus, Attilius, Fabius és Paulus hősie mintája, ahogy helyt kap Hunyadi János és Mátyás is. Meglepő azonban, hogy a 456 soros disztichon, amely valóban gazdagon ötvözi a turcica irodalom jellemzőit (mind hazai, mind külföldi mintákat követve), föltűnő módon *mellőzi a propugnaculum Christianitatisra való hivatkozást!* Pedig a humanizmus paradigmarendszerében ez egyike a leghatásosabb retorikai eszközöknek! Jól megragadható *wittenbergi hatást* bizonyít Balázs János retorikai vizsgálata, amikor igazolja, hogy az egész mű szónoki megformálásában döntő szerepe volt Melanchthon *Rhetoricae Libri duo* c. művének. Annak eszköztárát használja a kompozíció egészében, de a részelemekben is: láthatóan követi a „lelkek felgyújtásának” intencióját. Az *Elegia* végszavában még az erasmusi-humanista remények kapnak esélyt: részint a magyarság képes lehet a bűnbánatra, remélhetőleg harci erényei is föléleszthetők, részint a keresztény összefogás fegyveres ereje eredménnyel segíthet rajtunk.

„Most könnyű is lenne, bizony, fegyverrel elűzni
Krisztus népeinek innen a vad törököt.
Mert hisz az Ur (aki másutt is harcol, s aki itt is
okkal küzdene) majd jönne segílni tudom ...
Akkor az Isten is ott lesz, s bátor fáradozástok
fényes eredménnyel majd betetőzi kegye.”⁴⁰⁶

Balázs János ugyan gazdag és máig időtálló elemzést adott, azonban nem oldotta meg az *Elegia* és a 79. zsoltár összefüggésének kérdését. Monográfiájában kitért előle, mondván: „A költemény követő zsoltár-parafrázis ismét Erasmus említett művé-

nek hatását tükrözi ... Ezt a zsoldárt a török háborútól rettegő európai keresztények gyakran idézték.⁴⁰⁷

A két verses mű előtt Sylvester Ferdinánd királyhoz intézett latin nyelvű ajánlása áll. Ebben magyarázza vállalkozása célját, mivel nagy veszedelemben látja forogni a kereszténység ügyét: elhatározta, hogy verseivel a késlekedő uralkodókat a kegyes életre való törekvésre buzdítja (ad pietatis studium exhortari). Kétségtelen, ennek elhanyagolása az oka, hogy *e végső (legutolsó) időknek legvégső szerencsétlenségeibe jutottunk*, amelyek már évek óta nyomorultul romlásba döntenek bennünket. Az eredeti latin szöveg idézése egyértelművé teszi, hogy itt a wittenbergi történetfilozófiában megjelenő *apokaliptikus végítéletre utal a szerző*: „Cuius neglectu haud dubie factum est, ut *in haec extrema, extremi temporis huius mala*, quibus annis iam aliquot miserrime affligimur, incideremus.”⁴⁰⁸ Balázs János fordítását itt semmiképpen sem fogadhatjuk el: „e végzetes időknek e végzetes veszedelmeibe”.⁴⁰⁹ Megítélésünk szerint az Elegia és a 79. zsoldár kapcsolata a wittenbergi történetfilozófia alapján értelmezhető. Az Elegia részben adhortatio, részben azonban a magyarság bűneinek kimondására, megvallására késztet, *bűnbánatra ösztönöz*. Sylvesternél megtaláljuk a wittenbergi szemlélet más fontos elemét is ugyanitt: csak az *Úr bűnbocsánata* segíthet rajtunk hathatósan a török ellen, *minden fegyvernél hatalmasabban!*

„Jó, de miért csak a hajdani példákat sorolom föl,
itt is akad nálunk és ma is éppen elég.
Oly példák, hogy nyilván megtudhatni belőlük:
nem kard s dárda segít minket: az Úr kegye csak.
Mert (higgyétek!) meg tud védeni, hogyha akarja,
s adhat az ellenség kényire kedve szerint.”⁴¹⁰

A bűnbocsánat elnyerésének fontos eszköze az *imádság és könyörgés*: így Sylvester 79. zsoldára a bűnbánatra felhívó Elegiát követően a végítélet közelében a törökkel viaskodó magyarság bűnbocsánatért esdeklő könyörgő imádsága, – *Türkengebet*, éppúgy, ahogyan azt a wittenbergi sugallatú német példák sokaságánál tapasztalhattuk. A zsoldárátköltés formailag még a humanista hagyományokhoz kötődik, jól gördülő *disztichon* nagyobb része,

ezek Sylvester parafrázáló sorai. A vers szerkezetileg úgy épül föl, hogy idézi előre haladva az eredeti psalmus minden strófájának egy-két sorát, majd ezt követi Sylvester disztichonos parafrázisa. A mű két nagy gondolati tömbre oszlik: első részében a pogányok pusztításának szörnyű képei hömpölyögnek. Jól kivehetően látszik a retorikus építési elv, az eredeti zsoltársorokat az *amplificatio*, *gradatio*, *digressio* eszközeivel sarjasztja tovább. Egyértelműen aktualizál a magyar történelmi jelenre.

„Ontották vérüket, mint a vizet
Jeruzsálem körül.

Mint a törött vázából földre folyik le a hitvány
víz és nedvessé válik alatta az út,
s egyszer emerre, utána amarra halad kanyarogva,
szinte folyónyira nő, és amit ér viszi is:
ez történt ama vérpatakokkal, amelyeket ország
szerte fakasztottak a törökök vasai.”⁴¹¹

A második gondolatkörben a bűn–bűnösség–bűnbánat–bűnbocsánat fejeződik ki. Itt már nem antikizál, mindent elöntő bűnök szögeznek sorsához a magyarságot. A mindenható Gondviselés az egyetlen törvényhozó, aki rettentő erővel sújt le a hűtlen, bűnös nemzetre, aki atyái sorozatos vétkei miatt is szenved. E büntetés eszköze a török, s hiába vonulnának ellene Akhilleuszok, Hektorok és Scipiók erejével a vitézek, csak az Úr irgalmában és a magunk bűnbánatában reménykedhetünk.

„Ránk nehezednek atyáink vétkei: hajdani vétkek,
joggal vonták ránk rettenetes haragod.
Jöjj, és légy segedelmünk, törteknek, kegyes Isten,
Hisz te teremtsz békét, s védve te is növeled,
és a te neved dicsőségéért ments meg minket!
És bocsásd meg vétkeinket a te nevedért.
Végre bocsásd meg, tévelygőknek, botladozásunk,
s fényleni láttassál mind a világ helyein.
Végy körül inkább irgalmaddal minket azonnal,
ments meg, mert immár szüntelenek bajaink.”⁴¹²

Megállapíthatjuk tehát, hogy Sylvester kiadványa noha valóban *erasmusi mintákat is követő*, a két verses mű együttese, ideológiai összefüggésük, a jól kitapintható eschatológikus jelleg (a török, mint virga Dei) s a zsoltárnak ebből adódó jelentése, a melancthoni retorikai elvek érvényesítése, – mindez *jóval mélyebben ágyazódik a wittenbergi szellemi közegbe*, mint azt Balázs János úttörő vizsgálatai kijelölték s a korszak kutatása azóta is véli.

1566-ban újabb művet ad ki Purkircher: *Psalmus LXXIX. Deus venerunt gentes, etc.* címmel. A bővített cím egyértelműen jelzi: a wittenbergi történetfilozófia világába lépünk, ahol már a Gondviselés, és csakis a Gondviselés szól Dávid király zsoltárából, a könyörgő fohász sem irányulhat máshová, csak az Úrhoz, hiszen „Öröködbe Uram pogányok jöttek, És szent Templomodat megferteztették”. Ez a mű már a török halálos szorításában vergődő magyarság protestáns artikulációjú könyörgő panasza: *Carmine redditus, pro Hungaria gravissime cum Turcis conflictante*. Ennek már nem lehetnek ókori írók-költők, ennek csak a Szentírás lehet a forrása, maga az isteni kinyilatkoztatás; ennek mintája a Liber Hymnorum. Legközvetlenebb forrása a címadó 79. zsoltár, ennek közel 60 sorát imitálja-parafrázálja szövegszerűen, de frazeológiájában, stilisztikájában az egész vers ezt követi, alapvetően a *biblicitás* válik meghatározójává. Többször fölbukkan a nagy szenvedő-panaszkodó, *Jeremiás* szavai visszhangoznak, különösen a Lamentatio Ieremiae soraihoz fordul.⁴¹³ Néhány sora a 21., és 63. zsoltárt visszhangozza. Már csak nyolc sornyi jut az ókori auktorok emlékének: Vergilius, Aeneis, Georgica; Ovidius, *Epistulae ex Ponto*, *Metamorphoses*; Horatius egy-egy sora, azonban még végig szabályos *disztichonok* kötik formailag is a verset az antik hagyományhoz. Purkircher a vers fölé írta: *Hungaria loquitur*; Hungaria egyes szám 1. személyben beszél, ez még valamegyest emlékeztet az *allegorikus heroidák* eljárására. Még az allegorikus jelleg emléke az is, hogy végig megőrzi az egyes szám első személyű beszélői pozíciót. Szavai már nem Germania sororhoz szólnak dialógusszerűen, vagy monológ formájában, nem is az olvasóhoz, nem is monológ, hanem végig Istenhez intézett *könyörgés*, váltakozva a querelával: *Sancte parens ...DEUS*. Már nem ragyogó királynőként jelenik meg, hanem alázatos könyörgőként, *mint egy gyülekezet szószólója, papja*. Purkircher műve retorika-

ilag most is szervezett, azonban már nem *oratio*, hanem *concio*, ami inkább a homiletika eszköztárát kívánja. Múltjából Hungaria is inkább azt tartja számon és emlékeztet rá, ami egyértelműen keresztény erény, a reneszánsz értékvilágához tartozó profán erények elhomályosulnak, értéküket veszítik. Istennek emelt templomaikban aranyozott oszlopok emelkedtek, e templomokban a te dicsőséged válhatott híressé, itt mindenkinek Krisztus neve volt az ajkán.

Jól tudod, Isten, a templomod itt aranyoszlopokat bírt,
Jól tudod, itt nálunk mily nagy a tiszteleted.
Itt egymást oktattuk a vallásunkra nevelve,
Itt ki-ki csak Krisztust mondta, ha ajka beszélt.
Templomaid most tolvajok aljas fészke, tanyája,
És ahol oltár volt, ott ma az ól helye van.
Innen okádják Krisztus urunkra a mocskot, a szennyet,
Bár tudom én, hogy bűn, már ha kimondom a tényt.⁴¹⁴

A legfájdalmasabb, a hit veszteségeinek számbavétele után, a világi értékek romlása fölött tart szemlét.

Mondjam-e, hogy Jeruzsálem szent helye nemde ma parlag?
Szenved, mert a török tett a nyakára igát.
Látom, az ismert városaim sorakoznak előttem,
Félek azonban már mondani: mind az enyém.
Jogtalanul települt többjükre a zsarnok, a kényúr,
Nincs rangjuk, szerepük, fényük is, ó, odavan.
Ott, hol a udvarházak tornyai felmagasodtak,
Ott már nincs ma lakás, ól, akol áll helyükön.
Mindenem elhagyatott, a romok rogyadoznak előttünk,
Szép, nagy városaink képe se nyújt ma vigaszt ...
Kint a mezők tele vannak büzlő hullahegyekkel,
Dús lakomát csapnak köztük a vadmadarak.⁴¹⁵

Az egész mező már a kiontott vértől tajtézkiz, nincs aki eltemetné a szerencsétleneket, de a rég eltemetetteket gyalázatosan kiforgatja sírjukból a vad ellenség. Megláthatod, Uram, a mezőkön a mezítelen holttesteket, amelyek ocsmány madarak eledelül szol-

gálnak. Egykori sírokat fosztanak ki; hol vannak most Székesfehérváron hajdani királyaink fejedelmi nyughelyei? Ahol a kövér disznó a földön fetreng. A királyok urnái, tumbái szétszórva hevernek itt, tagjaik, csontjaik pedig szerteséjjel a földön, szemétben.

Holttetemek sűrűn beborítják mind a mezőket,
S nincs, aki megkönyörül: gödröket ásva nekik.
Ámde az ott nyugvót a gonosz nép újra kiássa,
Nem túrvén, neki ott végre nyugalma legyen.
És a kihantolt emberi hullát szintre kihúzza,
Azt hiszi, így minket kétszeresen megaláz.
Székesvárt hogy esett, ismert, a királyi tetemmel,
Hogy ment semmibe ott eddigi sírkegyelet.
Sertés hempereg ott a kövér földben kutakodva,
Túrja a rőt földet orra hegyével a dög.
Így fertőzi az ellenség a királyi koporsót
És a koporsóból szertedobált tagokat.⁴¹⁶

Gonosz szomszédaim gyalázatos gúnyolódással fogadják szenvedéseimet, segítséget azonban egyikük sem hoz. A 69. sortól meghatározóvá válik a zsoltár eredeti gondolatmenete, a bűn–bűnbánat–irgalom–bűnbocsánat mechanizmusa válik döntővé. Nemcsak egyenlően vagyunk Isten előtt bűnösök, de a magyarság még többet vétkezett bűneivel, amiért a büntető Úrtól bűnhődnie kell. Könyörülj azonban rajtunk Uram, hiszen még bűnbánatra is csak segítséggel vagyunk képesek, de a mi szenvedéseinkben Krisztus sebei is fájnak. Azonban könyörülj rajtunk, hiszen mi a te nyájad vagyunk. Elesettségünket látván a mi ellenségeink gonoszul kérdezik: hol van a te segítő Istened? Hozz nekünk Uram gyorsan segedelmet, elhat hozzád a mi panaszolkodásunk.

Nyújtsd a segítséged, de ne késs, mert hogyha te elhagysz,
Nagy nyomorúság vár, ezt ugye látod, Uram? ...
Add a segítséged, mert régtől vagy segedelmünk,
S nézzed csak te magad és ne az én nevemet.

Légy a vezér, szabadíts, és végre felejtsd el a bűnöm,
Mert a dicsőséged egyre nagyobb nevedért.⁴¹⁷

Evilági erőtől nem is kér, nem is remél segítséget, így önmaga sem alkalmas a pogány elleni védekezésre, erre csak a bűnbánat és bűnbocsánat megszerzése után van esélye. Ezért aztán szót sem ejt a nemzet – másutt olyannyira méltányolt – *korábbi katonai erényeiről*. Isteni segítséggel azonban minden veszteségét visszanyerheti az ország, a magyarság; a befejezés Krisztusnak, mint vezérnek a segítségül hívása.

Régi dicsőségünk, fényünk add vissza hazánknek,
Vallja hogy itt Krisztust, mint ezelőtt, ez a föld.
És a mi gyermekeink és gyermekeink unokái
Hálával köszönik majd a kapott adományt.
Kérik: vagy pusztítsd ki a vad törököt közülünk már,
Vagy hagyd: meghaljunk, Krisztus, a szent hitedért.
Állj hát, Krisztus, élénk, és kell ha, vezesd a mi harcunk,
Mert ha vezérelsz majd, törhet-e bárki reánk?⁴¹⁸

Itt már nyomát sem találjuk annak a föltétlen és reményteli várakozásnak, amellyel a Habsburgokra tekintett. Ebben vélhetően szerepet játszott a megjelenés évének keserves történelmi tanulsága: 1566-ban elveszíteni kényszerült az ország Gyula és Szigetvár várát, az udvar legkisebb segítségét is nélkülözve. A befejezés kissé kilép a zsoltár logikájából, mivel korábban szóba sem hozta a törökkel szembeni eredményes fegyveres küzdelem lehetőségét, most a verszárlatban mégis erre gondol: *Aut cupiunt penitus saevos extinguere Turcos*. Igaz, e fegyveres harc áldozata már a mártíromság jegyeit viseli magán inkább, s ez *nem evilági győzelem* esélyét helyezi kilátásba. A humanista változatban a hősi, katonai erényekkel végzett cselekvés irányultsága evilági volt: patria, gens, gloria, fama, laus. A mártíromság eredendően számol az erők egyenlőtlenségével, az ellenfél túlerejével s a magunk halálraszántságával, föláldozásával. A mártíriumnak ez nem passzív változata, de a fegyveres erényeknek csak annyiban van létjogosultsága, értéke, amennyiben Isten bűnös – ám bűneitől szabadulni akaró – népe (*Integra turba tibi*) pogányok elleni

küzdelemben elszenvedett halálával önnön bűneitől megszabadulhat. Purkircher is inkább a Krisztusért és a kereszténységért vállalt mártíriumhoz vezető útnak tekinti a fegyveres harcot: *Aut pro Christe tua religione mori*. Két alternatívát helyez kilátásba; az elsőnek azonban nincs meg a nemzet immanens értékeiben nyugvó fedezete és az azt serkentő elszánás, érezhetően a második látszik esélyesebbnek és a nemzet számára üdvösebbnek. (Aut ...Aut) (A magyar költészetben és politikai gondolkodásban nagy jövő előtt áll az ilyen kétségbeesett alternatívák kényszerű mérlegelése!) Ez a gondolatmenet a humanista szemlélet bizonyos részelemeit fölhasználja, vállalja, azonban lényegesen módosítja is azokat, új értékek kontextusába helyezi. A mártíromság ezen változata dinamikus szerkezetű, hiszen az arra törekvő a legodaadóbb, a legöbbit kívánó emberi erőfeszítésre – fegyveres harcban akár a halálra – elszánt. A mártíriumért küzdőnek más a kockázata, mint az evilági értékekért harcolónak, hiszen nem leselkedik rá a bukás, megsemmisülés réme. Hősies cselekvésre, vakmerőségre éppen a mártírium lényege ösztönzi: minél jobban képes leszámolni saját szenvedéseinek visszatartó erejével, annál biztosabb és hamarabb bekövetkező ennek isteni elismerése, jutalmazása. Ugyanennek a műnek Purkircher német nyelvű változatát is elkészítette: *Der 79. Psalm Davids, Herr es find Heyden in dein Erbe gefallen*. A cím után illesztett mondat elárulja, milyen szándék is vezérelte a szerzőt: *in disem (sic!) Krieglleuffen wider den Türcken gantz nötig zu singen*. Azzal, hogy a török ellen vívott háborúban Purkircher felettebb szükségesnek tartja a zsoltár éneklését, nem egyéni ízlését juttatja kifejezésre, műve illeszkedik a német példák sorozatába: maga is *Türkengebetnek* tekinti, amint a latin nyelvű vers is az.⁴¹⁹ Föltétlenül igazat kell adnunk *Turóczi-Trostler Józsefnek*, amikor a kereszténység (fokozottabb mértékben a magyarság) törökellenes küzdelme erkölcsfilozófiai megítélésének humanista és protestáns irodalmi változatát egymástól elkülöníti: „A humanizmus elhomályosítja a gondolat (u.i.: hogy a kereszténységet-magyarságot nem a fatum, hanem bűneieért a Gondviselés sújtja a törökkel. I. M.) erkölcsi vonatkozásait, a „tragikus vétség” magvát, inkább csak arra szorítkozik, hogy *esztétizálja, heroizálja a küzdelmet és eseményeit*. A reformáció viszont újra etikai tartalmat önt a heroizmusba, újra jogaiba

iktatja a bűn és bűnhődés dialektikus folyamatát ...”⁴²⁰ Ezt bizonyította P. Rubigallus, J. Sambucus, G. Rotaller, A. Gerardus műveinek sora, a *Luctus Pannoniae* kötet költeményei, amelyek az esztétizáló-heroizáló látásmód jellemzőit hordozzák; míg J. Sylvester és G. Purkircher munkái már részben a wittenbergi szemlélet irányába mozdulnak el.

Az 1570-es években születik a *Christian Schesaeus*-nak tulajdonítható latin nyelvű parafrázis. A 28 soros disztichon elég szorosan követi az eredeti zoltárt: *Psalmus LXXIX.*, hangulatában azonban tartózkodóbb, az eredeti megrázóbb szenvedéseket drámaibb érzelmekkel fejez ki, amint könyörgése is mélyebbről, nagyobb elesettségből szárnyal föl. Szerzője most is *könyörgésnek* tekinti, verséből azonban hiányoznak a történelmi aktualizálások, általában az egyház üldözőiről beszél: *Deus, venerunt gentes etc. – Continens precationem contra persecutores ecclesiae.*⁴²¹

1583-ban jelenik meg Bártfán *Pilcius Gáspár* *Meditationes Piaae, vario metri genere ex Euangeliis concinnatae; quibus etiam alia quaedam pia carmina sunt ediecta c. verseskötete.*⁴²² Az eddig még kellően figyelemre nem méltatott kötet – bevezetőjének retorikai szemléletével, verseinek meglepő formagazdagságával –, több zoltárátköltés között, közli a 79. parafrázisát is: „*Psalmus LXXIX. Deus venarunt gentes is haereditatem tuam.*” A felvidéki felekezeti csatározásokban is jelentős szerepet vállaló református szerző ezt a versét is – akárcsak az egész kötetet – *Rueber János* felső-magyarországi főkapitánynak ajánlja, akinek 1576–1578 között udvari papja volt. Rueber többször is részt vett törökellenes harcokban személyesen, sokszor pedig azokat előkészítette, szervezte. A jambikus 7-es, 8-asokban írott zoltár elé négysoros disztichont illeszt a szerző. Ez a törökverő hőst ünnepli, egyben a zoltár értelmezését is adja. Eszerint az továbbra is a *legfontosabb imádság* szerepét tölti be a pogánnyal harcolva, ebben a wittenbergi hagyományokat követi: a bűnbánó imádság lehet a siker föltétele. Ezt azonban kiegészíti a hősi, fegyveres harcot vállaló életre biztatással: *kapcsold az imádságot össze a kard és fegyverek heroikus erejével! Mert példák mutatják: van, hogy az imádság, máskor a fegyverek vezethetnek sikerhez.*

„*Iunge preces gladiis, Heros insignis, et armis,
Sic expugnari Turcica castra queunt.
Exemplo docet hoc princeps Iesseus, ab hoste
Qui prece, qui gladio multa trophaea tulit.*”⁴²³

Művét Pilcius tehát maga is Türkengebetnek tekinti, a fegyveres harcnak is esélyt adó, szerepét hangoztató szemlélete azonban református látásmódjával s a magyar körülményekkel való számvetéssel magyarázható. Zsoltárátköltését erősen krisztianizálja és aktualizálja: Jeruzsálem a jelen szenvedéseinek színhelye és a török a vérszomjas pusztító:

„*Tandem fac Ottomanica
Te sentiat potentia,
Blasphema Regna corruant,
Quae non tuum nomen sonant.*

*Hostes velut lupi tuas
Exterminant ouiculas,
Vastata sunt palatia,
Restantque sola rudera.*

*Ne Christe praecedentium
Urge memoriam criminum,
Nostram ruinam quin tua
Praeoccupat clementia.*”⁴²⁴

A XVI. században később a 79. zsoltárnak már csak magyar nyelvű átköltéseiről tudunk.

Bencédi Székely István 1548-as zsoltárkönyvében prózai fordítást olvashatunk, egyáltalán nem törekszik aktualizálásra, nem is tulajdonít ennek a zsoltárnak valamely különleges jelentőséget a többihez viszonyítva. *Huszár Gál* 1560–61-es énekeskönyve bár csak válogatást ad a zsoltárokból, igaz: verses változatukat közli. A 79. zsoltárnak azonban mindjárt *két változatát* is megtaláljuk, ily kezdőszóval: Felseges Isten neked ielentyüc mi nagy nyaualyankot; Keresztyenekne Istene, te vagy hiuekne örzője. Az ismeretlen szerző határozottan krisztianizál, vele aktualizál is: Mind

el pusztítác Ierusalemet, az Keresztyenseget, más felöl benne Christust kergetic az egy iduösséget.

„Oltalmazd a te nepedet,
nyomorult Kerestyenidet,
fordits reanc kegyesseged,
hadd lassuc te szent szinyedet,
Christus Iesusnac érdeme,
kit nekünc adtal iduössegre,
tartson meg minket hitben.

Ur Isten az te haragod,
ime most mi reanc szállott,
országunc meg pusztítatott,
te szent templomod el romlott ...

Szent Daud a Soltar könyvben
Keresztyenekneć képében,
könyörgest teszen ecképpen,
mi es köüessüc őt ebben,
hogy Isten az pogansagot
rolunc el vegye az fogsagot,
es adgyon szabadságot.⁴²⁵

A szerző szándéka szerint *könyörgés (imádság)* a zsolttár, azt azonban csak gyaníthatjuk, hogy német párhuzmaihoz hasonlóan szabályozták használatát. Valószínű, hogy magyar közegben is megmaradt Türkengebet jellege, ennek minden föltétele adott volt. A magyar gyülekezeti éneklés történetét azonban nem ismerjük oly részletesen, hogy erre eligazítást kapnánk, maguk az énekeskönyvek pedig ilyesfajta intenciót nem közölnek. Az azonban bizonyos, hogy nagyon ismert, elterjedt volt mindkét változat. Jelentéktelen változtatással meg is találjuk a *Váradí énekeskönyvben* (1566), *Szegedi Gergely Enekes könyv-ében* (1569), *Huszár Gál komjáti Graduáljában* (1574) és *Bornemisza Péter Enekeć Harom Rendbe* című (1582) monumentális antológiájában.⁴²⁶ Ez lényeges változás a tekintetben is, hogy *énekversként gyüleke-*

zeti énekké vált, most hatott igazán a Lehrer paradigmarendszerében. Annak azonban nem sikerült eddig a nyomára bukkanni, hogy megőrzött volna valamit a zsolttár német közegben hordozott jelentéseiből, úgymint apokaliptikus-eschatológikus, a végítélet váradalmához kötődő sajátosságából. Éppen az látszik valószínűnek, hogy magyar közegben ez erősen kopik, mérséklődik a század második felében. Azzal azonban, hogy a magyar nyelvű parafrázisok kevésbé aktualizálnak, nem kötődnek konkrétan koruk történelmi–politikai–konfesszionális körülményeihez, hanem csak teológiai–erkölcsi közvetettséggel, ezzel a változással a 79. psalmus ezen alakváltozatai *csak részben* folytathatják a Querela Hungariae költői átörökítését. A toposz eredeti formájához Sylvester és Purkircher, Pilcius latin nyelvű parafrázisai közelebb álltak.

14. Rákóci Márton és a jeremiádok

A Querela Hungariae toposz latin nyelvű változatának életrajzában fontos fordulat jele *Rákóci Márton* verse. 1556-ban jelenik meg Prágában *Elegiae et epigrammata ad aliquot Nobiles et Doctissimos Viros, Mecaenatesq̄ fidelissimos* c. verseskötete. Már a címlapon bejelenti, hogy fontos verses függelék csatolt az előkelőségeket magasztaló elogiumokhoz. Jeremiás próféta siralmának olyan parafrázisát, amely ebben a mostani időben fölöttebb hasonló a töröktől sanyargatott szerencsétlen pannoniai nép nyomorúságához: *Addita est praeterea Lamentatio Ieremiae Prophetae, quae hoc tempore quadrat ad aerumnas Pannoniorum, et gentium a Turcis oppressarum*. Magának a versnek is igen hoszszadalmas címet adott: *Quae accidit propter impietatem, et crudelitatem Manassis, Regis Iuda, Cum abducerentur tribus a Nabuchodonosor*. Az 50 sornyi disztichon a wittenbergi történet-szemlélet tömény kifejezése. Fölépítése igen egyszerű: végig az Úrhoz intézett panasz és könyörgés többes szám első személyben

(csak néhány mondatban vált át egyes szám első személyre). A gyülekezet hangja ez, vagy papjáé, a költő meg sem kísérli, hogy egyéni módon megszólaljon; tulajdonképpen Jeremiás siralmi 2-3-4-5. fejezetéből parafrázálja a szerző művét. A bűnbánatra való fölhívásnak és a bűnbocsánat elnyerésének lehet fontos segítője a *könyörgés*, csak ennek van esélye a török ellen. Olyannyira a könyörgés általános gesztusa a meghatározó, hogy a vers szövegében nem is szerepel a török veszedelem, ezt csak a verseskötet címlapján olvasható – már idézett – megjegyzés fejezi ki. A vers egészére jellemző az *ahistorizálás*. Amíg a toposz korábbi változataiban (kivéve Sambucust) egyértelműen a magyar történelem jelent meg a maga konkrét emlékeivel, eseményeivel, ez itt teljesen átalakul. Legtöbb esetben a részletesen fölidézt, heroikusan küzdő múlt jelent meg kronológiai sorrendet tartva, a nemzet nagyszerű áldozataként mutatták be ezt a szerzők, kiemelkedő hősokeket büszkén felsorolva. Ebben a küzdelemben a magyarságnak volt küldetése, hősi méltósága, amely világi érényekben gyökerezett; egy keresztény közösség tagjaként méltán érezhette úgy, hogy korábbi önfeláldozó – egész kereszténységet védő – segítségéért most számíthat mások pártfogására. Rákóci versében sajátos *redukció* jellemzi a történet szemléletet: általában csak annyi jelenik meg a történelemből, ami párhuzamos a Biblia historikumával, a zsidóság történetével. A magyarság történelme mintegy föloldódik a Biblia történetiségében, erősen elbibliásodik. Igaznak érezzük *Fekete Csaba* és *Incze Gábor* megállapítását egyaránt: „A való életnek ábrázolása hirtelen átcsap Gedeonnak, vagy Dávidnak a világába. Teljesen egybeolvad a két történelem, sokszor nem is tudjuk, hogy kik vagyunk: az ótestamentomi Izrael, vagy XVII. századbeli magyarok, annyira a magunk sorsát látjuk az Ótestamentom hőseiben, annyira vigaszt nyújtanak az előképekkel felsereglettek a mi küzdelmeinkhez.”⁴²⁷ Míg korábban a múlt igen *értékgazdag* volt sok árnyalattal és jelentéssel, most mindössze egyetlen hipertrófiásan fölnagyított jelentése marad minden egyebet kioltva és elfedve: gonoszul vétkeztek a mi szüleink, akiknek a bűnei és büntetései ránk maradtak.

Sokszor vétkeztek szüleink, sajnós, kegyes Isten,
Ámde a vétkeikért majd mi, utód, lakolunk.⁴²⁸

A múlt kizárólag teológiai-erkölcsfilozófiai megítéltetésűvé válik. Így a nemzetnek kizárólag önmagának kell szembenéznie saját bűnhődésével, az isteni bosszúállással; azt mások át nem vállalhatják, de segítőkészen nem is könnyíthetnek rajta. Itt a fegyvereknek, vagy akármilyen heroikus elszántságnak nincs esélye a bűnhődőn segíteni, magának nincs ehhez ereje, erre büntudata sem sarkallja, beletörődően másoktól sem várja ezt el.

Itt már nincs, aki majd felszabadítani tud.
Sértődöttek már, sajnós, az isteneink.
Éppen ezért a mi fájdalomunkkal telve a szívek,
És a szemünk fényét már beborítja homály.⁴²⁹

Hosszasan sorolja föl a szenvedés képeit panaszolkodó hangnemben, ennek azonban nem mások együttérzésének megszerzése a célja, hanem az *isteni irgalom* elnyerése. Sajátos kettősség alakul ki ebben a folyamatban: a *szenvedés és életösztön fokozó*, kimondást, részletezést kívánó érzelmileg hiteles szenvedélye és a *bűntudat fékező* ereje: csak ezek elfogadása vezethet isteni irgalommal a bűnbocsánathoz. Csak ez a szándék fogadtathatja el a szenvedések kimondását, *a szenvedések heroikus-esztétikai indítékú megjelenítésének itt nincs helye*, nem katarzis kiváltása, hanem bűnbocsánat elnyerése lehet csak a cél. Jeremiás siralmi 5. fejezetére alapozza a szenvedések fősorolását.

Egy idegen nép büszke az egykori nagy vagyonunkra,
Elrablotta e nép egykori tűzhelyeink.
Elvitték szüleink, most árván éljük a sorsunk,
Bús, zokogó asszony ülve siratja fiát.
Még vizet is pénzért folytatunk korsónkba a kútnál ...
Sőt a mi nyakszirtünk mellé teszik ők a hideg tört,
Nincs már itt nyugalom, óra se, perc se nekünk.⁴³⁰

Bőségesen találunk azonban olyan részeket is, amelyek a bibliai szöveg alig parafrázált változatai.

Fénylik a bőrünk, mintha kemencében sütögetnék,
Éhség nagy súllyal csontra tapasztja a bőrt.
Aljasul elhajtják az anyákat mind a Sionból,
S elhajtják ugyanúgy Júdea szép szüzeit ...
Fognak a városatyák, számúzik az élemedett vént,
Hallgat a törvényszék, nincs joga senkinek itt ...
Sok fiatal menekül tova, táncra se perdül elűzve,
Nincs lehetőség már hogyha tanulni akar.
Szép zene nincs, nem hallszik a dal, múzsákra se gondol
Senki, ha nincs tudomány: semmi se kell, ami jó ...
Meglepetés tán: szent koronám eltűnt a fejemről?⁴³¹

Mivel ennyire ragaszkodik forrásához, ezzel le is mond az önálló *kompozíció és formateremtés* lehetőségéről. Módszere már nem a humanizmus imitatio–aemulatio elveihez igazodik; Rákóci verse is a dekomponálódás, elformátlanodás jeleit mutatja. A humanizmus szemléletmódjára, formakultúrájára itt már csak versformája, a *hexameter* emlékeztet. Sajátos hibrid jön így létre, a továbbiakban a querela wittenbergi protestáns változata soha nem is használ antik versformát anyanyelvű variánsában.

Rákóci műve a jelek szerint összefügg az 1552-es nagy török hadjáratral. Ehhez a korabeli magyar nyelvű költészet emlékei is kapcsolódnak, hiszen 1552–53-ból két hasonló verset is ismerünk: *Jeremiás Proféta siralmas panaszolkodása*, és *Jeremiás prófétának könyörgéséből*. Mindkét vers ismeretlen szerzője Jeremiás siralmi 5. fejezetét költi át, szemléletükben, szándékukban, szerkezetükben, stílusukban Rákóci művének ikertestvérei – magyarul. A közös ihlető körülményeken túl, nagyon is elkézelhető, hogy a három vers szövegszerű összefüggésben is áll egymással – ami nemcsak az azonos forrásból adódik, hiszen Rákóci műve 2-3 évre követi a másik kettőt. A toposz gyökeres átalakulását bizonyítja a két magyar jeremiád; noha mindkét esetben a magyarság panasz-könyörgése szól, Magyarország nem jelenik meg allegorizáltan, de a nép, vagy ország humanista irodalomban szokásos identifikálásáról is lemondanak. Lemondanak, mert belőle csak azt tartják fontosnak, ami a jeremiási szituációval megjeleníthető, kifejezhető. Elhomályosulnak a korábban érvényesnek tartott *nemzeti attribútumok*, azok érdektelenné válnak

a bűnbocsánat megszerzésének teológiaiailag modellezett folyamatában. A magyarság itt elveszíti történelmileg kialakult *világi szereptudatát*, lényegének nem ez a meghatározója, hanem a történelmi meghatározottságtól, értékszemlélettől független *képesség a bűnbocsánat elnyerésére*. Csak akkor esélyes, kecsegtető a bűnbocsánat megszerzéséért vívott küzdelem, ha magunk is minél inkább „jeremiásivá” leszünk, azzá hasonulunk. Ez azonban azzal a sajátossággal jár, hogy túlzottan helytől, időtől, társadalmi közegtől elszakadva absztrahálódik a querela, történelmi-nemzeti-ideológiai meghatározottságából, teológiai-morálteológiai meghatározottságúvá párolódik. Mérsékelt formájában persze ennek van hozadéka: ez a látásmód lekoptatja a toposz korábbi változatainak (a humanista ágon) epikusán részletező, túlzóan „krónikás” jellegét, modellszerűvé feszesedik a szerkezet. Már ott találjuk az 1555-ös Hoffgreff énekeskönyvben a *Ieremias propheta siralmas panaszolkodassijnac 5. Resze. énekbe szerzetet c.* verset, melynek kezdő sora: Emlekezzel mü túrtinec uram mü erettünc. Huszár Gál 1560–61-es énekeskönyvében találjuk a Magyarország siralma, kinec romlása es nagy pusztolasa, a baluany imadasert kegyetlen hamissagert es fertelmes élet miatt lett c. verset (első sora: Tekents reanc immar nagy Ur Isten). Közvetlenül utána áll: Mas siralma az Magyar országnac a Ieremias Prophe tanac irasa szerent (első sora: Keserves sziucl Magyaroszagban). Huszár Gál komjáti énekeskönyvében (Graduál) már négy változatát találjuk a „jeremiádnak”; így ír róluk *Botta István*: „Külön kell megemlékeznünk a jeremiádokról. Egyház és ország sorsa egybefonódott, s az egyház feladatának tekintette, hogy elsírja a nemzet fájdalmát, panaszát, bűnbánatra intsen és Istenhez forduljon segítségért. Huszár énekeskönyvében négy ilyen ének van. 1. Keserves szívvel Magyarorszagban, „A Magyar Ország siralma, kinek romlása és nagy pusztolása, a balvany imádásért kegyetlen hamisságért és fertelmes élet miatt lett” (t. 15.). 2. Tekints reánk immár nagy Uristen a mennyekből, „Más siralma a Magyar országnac a Ieremiás Prophetanac írása szerint.” Jeremiás próféta siralmát Jeruzsálem pusztulása felett országunkra értelmezték. (16. t.) 3. Hallgasd meg mostan, Felséges Isten, „Háborúságnak idején való könyörgés”. 4. Fényességes tengernek csillaga, „könyörgés a mi nyomorult országunknak meg szabadolá-

sáért” (t. 28.).⁴³² Megtaláljuk mind a négyet Bornemisza gyűjteményében is.

A szemléletváltás jele, hogy a nemzet közössége *gyülekezet formájában* jelenik meg, ez ad a nemzetnek valóságos és spirituális létezési keretet.

„Az mi hitünknek minden öröme már elfogyatkozec,
gyülekezetünc nagy siralomra fordula változec.”⁴³³

A magyarságot ért sérelmek is a *gyülekezet rombolásának*, pusztításának formájában jelennek meg.

„Imé most minket az pogan népec,
kic ellenségi az te szent Igednec,
mint oroszlanoc környül vötnenec,
te szentegyhazad ők meg környekeztec.

„Legyen bekeseg felseges Isten az *Anya-szentegyházban*,
oltalmaz minket minden nyavalyatol.”⁴³⁴

A gyülekezet az eszményi spirituális közösség értékeinek megalkotója, megvalósítója és védelmezője is egyben.

Közösségi célként ennek megalkotási szándéka jelenik meg, ez a kollektív értékeszmény metaforikus és történelmileg konkrét megnevezése, foglalata. (Ez lényegesen eltér – az eddig még föl sem tárt és összehasonlító módszerrel nem vizsgált! – humanista irodalmi és történetírói nemzeti identifikációs fogalomkészlettől, szimbolizációs eljárásoktól, mint pl.: a regnum, imperium, gens, patria, populus, natio, civitas, communitas, vagy éppen a prqpug-naculum Christianitatis.)

„Es a mi magzatinc teneked élynenec,
szent esmeretedben fel neuekedgyenec,
te szent egyházaddá mind éppülhessenec,
az öröc életben hogy veled legyenec.”⁴³⁵

A gyülekezetnek, mint valóságos és mint spirituális térnek erejét Istenbe vetett hite adja.

„Az te nepeidet Uram immár szand meg,
az te ostorodat tölünc immár vond meg,
te nagy haragodat szent Atyam enyhíts meg,
Gyülekezetedet immaran építs meg.”⁴³⁶

„Vegezd el Uram magas kő falát az te egyházadnac,
adgyad kezekhez már az országot áldott fiaidnac,
bizodalomual nagy remensgueuel kit regulta várnac.”⁴³⁷

A paradigmaváltás lezajlását éppen a jeremiádok esetében figyelhetjük meg. A *Querela Hungariae* toposz a humanista irodalom paradigmarendszerében fejlődött ki latin nyelven, alapvetően a Schriftsteller tulajdonságai jellemezték, azonban létrejöttek olyan latin nyelvű változatai is, amelyek a Lehrer paradigmarendszerének részleges érvényesülését mutatták, *a két szisztéma gazdag interferenciákat hozott létre*. A toposz humanista fejlődésű változata *meg sem jelenik* a XVI. század magyar nyelvű irodalmában, csak azon részelemek, amelyek átültethetők a Lehrer paradigmarendszerébe. Itt is megjelenik a toposz, azonban e paradigmarendszer magyar eszmetörténeti és formai konvenciórendszerének fejleményeihez igazodva. Ez valósul meg részben a 79. zsoltár átköltéseiben, részben a jeremiádok megjelenésében, ez azonban a humanista irodalmi hagyományrendszer helyett egy másik hagyományrendszert preferál, a kettő közötti interferencia csak szerény mértékben alakul ki. A humanista változat – noha nagyon gazdag régebbi és kortárs világirodalmi minták, műfajok imitálásában, formai, poétikai invenciók fölhasználásában – jóval exkluzívabb maradt, mivel anyanyelvű változata nem született meg; illetve belőle annyi fejeződhetett ki, amennyit a Lehrer magyar nyelvű paradigmarendszere integrálni képes volt. A magyar nyelvű változat rendkívül elterjedtté vált gyülekezeti ének-ként, (tovább élő liturgikus hagyomány volt a nagyheti gyász-zsolozsma részeként a *Lamentatio Jeremiae Prophetae*, nemzeti nyelven), mélyen beivódott épülő nemzettudatunk értékszemléletébe, képzetköreibe. Értékszemlélete, erkölcsi kategóriái, frazeológiája, műfaji karaktere, képalkotása, stilisztikája nagy sugalló hatással volt irodalmunkra.

Az elmondottak alapján fontos azonban megállapítanunk és tudatosítanunk, hogy a magyar irodalomban megjelenő és ható hagyományrendszerek (paradigmák) között a XVI. században *elég erős elkülönülést, olykor elhatárolódást érzékelhetünk*, nem alakul ki az interferenciák inspiratív és gazdag hálózata úgy, mint arra másutt a kortárs irodalomban példákat láthattunk.

A toposz fejlődéstörténetének következő szakasza a *tizenötéves háború* időszakára esik. Ebben a periódusban immár a magyar nyelvű változat a meghatározó, a latin nyelvű csak szórványosan bukkan föl. A latin nyelvű humanista szemléletű variáns pedig végképp elenyészik a költészetben, hogy majd annál erősebben bukkanjon fel immár *retorikus prózában, prédikációkban* a XVII. században, mind latin, mind magyar nyelvű alakváltozatban. A XVI. sz. utolsó évtizedében és a századfordulón keletkező verses művek alkotói valamennyien protestánsok és szemléletüket a wittenbergi történet szemlélet látásmódja alapvetően meghatározza, a konfesszionalitás azonban alig jelenik meg. E korszak műveiben is meghatározó a toposz jeremiádszerű változata, bár ez módosul az 1550–60-as években tapasztaltakhoz viszonyítva.

Hegyi Pál Magyar országnac panaszsza c. 56 soros versében és a *Cantio Optima* címűben is Magyarország és a nemzet mint egy *gyülekezet közössége jelenik meg*.

„Egesz életünknek minden idejében,
Diczérünc mindnyájan *szent gyülekezetben*.
Magaztallyuc neved szép éneklésekben,
Öröc Isten czac légy velünc mi igyünkben ...
Siralmas panassat *Magiar orszagnak*
Halgazd megh Istenem te fiaidnak,
Christus Jesusban giült *szent egyhazadnak*.”⁴³⁸

Utóbbi – a zsidósághoz hasonlóan – a magyarságot is választott népek tudja:

„El uetéd előled *kedues népedet*,
Tőle el forditad *szent szemeidet*
Igen el feleited te hiueidet.”⁴³⁹

Gyarmati Imre Cantio Pulchraja is a zsidó néphez tartja sorsunkat hasonlatosnak.

„Iay azért immar en szegeny feiemnek,
Mert dolgom ugy lón, mint az sido népnek,
Kik nem engednek te szent folsigednek ...”⁴⁴⁰

Az ekkor született művekben a nemzet újra harcos, katonai erények birtokosa; igaz, a küzdelem célja Isten káromlói ellen irányul, s nem immanens nemzeti érdek. Hasonlít ez valamelyest a védőbástya gondolatra, noha az jóval magabiztosabb és dinamikusabb, ezt a defenzíva határozza meg. A nemzet fegyvert is azért fogott, hogy az isteni igazságot oltalmazza, annak megsértőivel szembeszálljon. Ezen képességei kibontakoztatásának *csak e folyamat* értékrendjében van létjogosultsága.

„Igaz áldott isten Könyörűly miraytunc,
Kic te szent nevednek oltalmaert vivunc,
Es az töled vött hirért névért baylunc,
Hazánkért árvákért, özvegyekert vivunc ...
... Kic az te nevedért forgunc mostan hadban,
Szegény néped mellett támadgy fel hadunkban.”⁴⁴¹

Kezd visszalopakodni a *múlt*, ha nem is abban a krónikásan részletező formában, ahogyan a humanista változatnál tapasztaltuk. Inkább a *jelen értékellentétéként* jelenik meg, elveszíti történelmi definiáltságát; inkább a Pannonia/Hungaria fertilis korábban bőségesen részletezett gazdagságának törmelékei bukkannak föl. Különösen Gyarmati Imre verse alkalmazza ezt az eljárást.

„... Sok népeimtől mert megh foztattam,
Sok varosimtol pustaua marattam,
Sok faluimtol, marhamtul meg ualtam ...
Most de hol uagion nagy io hirem, neuem,
Hol előbeni nagy io remenységem,
Hol feiedelmem, nagy io erősigem? ...
Regen hatarom szelliel terül uala,
De most egy darab, mert mind el pustula

Régen ep uala, de most csak galléra,
De szöt annakis immar csak az fottia.”⁴⁴²

E múltra tekintő, s azt a jelennel szembesítő szerkesztői eljárás olyan művekben is előkerül, amelyek nem teremtik meg a querela zártabb kompozícióját, a panasz-formula a hosszabb epikus kompozíciónak csak részmozzanata marad. Így van ez *Wathay Ferenc* verses művének egyik fejezetet nyitó kezdőstrófájában.

„Aldott Magyar nemzeth keues maradekia,
Regen Europeanak ky ualall Czillagia,
Auagi ez Wilagnak, Tüköre s Szazloia,
Az io tiztesseges Hirnek kyuanioya.”⁴⁴³

Hungaria királynői allegorikus ábrázolásának már csak ritkán lelhetünk a nyomára, Gyarmati Imrénél ennek a határozott emlékét láthatjuk.

„Giazban öltözék szegeny Magyar orszagh,
Az földre burult mert nagy sidalmassagh,
Ó rea szallott iszoniu pusztasagh,
Az ő orczaian gialazat, szidalom.”⁴⁴⁴

Az egész nemzetet terhelő *bűntudat* továbbra is a versek többségét meghatározó jellemző marad, ennek hosszadalmas kifejtése erősen *moralizáló jelleget* kölcsönöz e műveknek. E tulajdonság általában a szerves, feszesen kialakított kompozíció ellen szólhat, sokszor okoz terjengősséget, a didaxis igényei a poétikai megfontolások fölé emelkednek. Kivételt csak Hegyi Pál műve képvisel, amely teljesen mellőzi a bűntudat kifejezését, a pogány itt nem is Isten büntető vesszeje, a magyarságot sújtó szenvedések oka pedig homályban marad.

Költészetünkben éppen a XVI–XVII. század fordulóján alakul ki a *politikai líra*, aminek rendkívül bonyolult fejlődési folyamatában korábban szorosan teologikus fogalomkörök, értékek laicizálód(hat)nak és válnak lassan alkalmassá világi érdekeltségű mondanivaló kifejezésére is. Fontos alkotóelemei e folyamatnak természetesen a XVI. sz. epikus alkotásai, katonanépek, vitézi

versek, ezek azonban ritka kivétellel – megmaradnak a verses epika fogságában, alig jutnak el a *zárt, lírai formációkig*. A *Querela Hungariae* toposz áttekintett fejlődése éppen arra figyelmeztet, hogy politikai líránknak e panasz-formula lényeges előzménye és követve a század eszme- és formatörténeti változásait, annak végkifejlete a magyar nyelvű politikai lírába torkollik.

A latin nyelvű humanista toposznak a századfordulón születik még egy verses változata. Föléleszti a királynői allegorizálást, azonban szinte már epigrammává tömöríti mondandóját *Filiczki János Hungaria c. verse*.

Ó, hol a méltóság, a dicsőségem velem együtt?
Mily mélységbe taszít le a sors meg az égi harag most?
Én, ki királynóként híremmel töltöm a földet,
S győztes gyermekeim hős nagy csapatával övezve
Lépdeltem: most én ugyanaz megfosztva a tróntól,
Földtől, gyermekeimtől, búsan szerte bolyongok,
(Gyermekeim vagy a kard, vagy a rabság volt, ami vitte.)
Kérem: mért tilos itt a panasz s kikerülni a sorsot?
S mért bűn meggyászolni a múlt iszonyú eseményét?⁴⁴⁵

Csaknem ugyanebben az időszakban keletkezett *Rimay János* nevezetes verse is: *Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán, s fogyássán*. Rimay műve egy nagy költő tudatos alkotása, amely következő évszázadokra ad fontos sugallatot politikai költészetünk számára, ezt azonban úgy teszi, hogy maga is fontos *szintézist teremt*. Összegezi azokat a fejlődéstörténeti előzményeket, amelyeknek kibontakozását és alakulását a *Querela Hungariae* toposz humanista és protestáns ágának bemutatott folyamatában szemlélhettük. Művének költői többlete éppen annyival nagyobb a korábbiakénál, amennyivel az ő alkotói képességei meghaladják a művelt humanisták és hitük, hazaszeretetük lázában égő protestáns értelmiségiek megbecsülendő, ám olykor szerény talentumát.

15. *Fertilitas Pannoniae / Hungariae*

Mivel az eddig tárgyalt művek nagyobb részében szerepet játszott a gazdag Pannonia toposza s az beépült a *Querela Hungariae* kompozíciójába, mindenképpen indokolt ennek részletesebb kifejtése.

Első fölbukkanását A. S. *Piccolomini* munkásságában regisztráltuk, utána hazai szerzőnél is föllelhetjük. Meggyökeresedésében vélhetően jelentős szerepet játszott *Isidorus Hispalensis* *Ety-mologiarum libri XX.* című évszázadokon át sokat forgatott műve, amely etimologizálás ürügyén a természeti gazdagság sok képzetét köti Pannoniához. Hatása talán már a XIV. századtól jelen van és innen eredeztethető majd a későbbiekben elterjedő *Pannonia panis* (kenyér) szóból való naiv etimológiai magyarázata.⁴⁴⁶ A XV. században már szélesebb körben volt ismert, ezt erősítette föl *Laskai Osvát* két monumentális prédikációkötete: *Biga Salutis* és a *Gemma fidei*, amelyek jó néhányszor emlegetik az ország természeti gazdagságát. Ehhez azonban többször már hozzáköti a *védőbástya toposzt*: „...az egész népet felruházta ...a már vagy száz éve ismert „kereszténység védőbástyája” hivatással.”⁴⁴⁷ Ez egyértelműen a törökellenes küzdelmekben nyilvánul meg, vélhetően inspirálták ezt a humanizmus irodalmi-publicisztikai földolgozásai. Jelen ismereteink szerint ugyan a védőbástya és termékenység toposz nem rendeződik még olyan logikai szerkezetbe, mint majd a Mohács utáni időszakban, ez azonban érthető is, hiszen a veszély és egyre fenyegetőbb támadás ellenére a magyar királyság még áll. A patetikus, heroikus szereptudatot így fogalmazza meg *Laskai*: „Et quamquam sepe liberauerit cum triumpho dominus, nunc tamen (opinione mea) propter defectum fidei adeo spreuit hereditatem suam ut vix in regnis Serviae, Bulgariae et Bosue (sic!) valles, colles, campi et montes hungaricis ossibus usque quaque non repleti reperiantur, et sanguinibus copiose non respersi. Videat ex alto ultor iniquitatum deus et dijudicet et auferat opprobrium a fidei christiane scuto Hungarie s. regno, quare amaritudo eius est amarissima, pro eo presertim, quod se opposuit insultibus et inquietitudinibus et conflictibus

acerrimis infidelium thurcorum murum et antemurale, ut sic pondus prelij in se excipiens ceteri fidelium optata pace potiantur. Que quidem plerique fidelium nec attendunt, sed paruipendunt, his ingrati, afflicto afflictionem addunt.”⁴⁴⁸ Isidorus Etym. XIV. 4, 16. alapján Laskai a termékenység következő leírását adja: „Est enim terra spaciosissima et fertilissima montibus et silvis munitissima, multis fluminibus et aquis irrigua, venis aureis et aliis metallis ditissima, sal etiam optimum in quibusdam montibus effoditur, propter pascua uberrima feris et pecudibus adimpletur, gleba eius valde est frugifera in multis locis.”⁴⁴⁹

Jelenléte innen megszakítatlan a XVI. században, elsősorban a humanista irodalom hagyományrendszere folyamodik hozzá következetesen. Hazai szerzők mellett külföldiek is előszeretettel komponálják bele műveikbe és Magyarország meghatározó attribútumaként állandósul a propugnaculum Christianitatis mellett. Meghonosodásában, állandósulásában nyilván meghatározó szerepe volt a Mohács utáni *veszteség-tudatnak*. Ennek irodalmi-publicisztikai kifejezői valamennyien a retorika eszköztárát használták; a drámai módon hirtelen bekövetkezett *értékvesztés* fölérősíti a korábban meglévő értékek fölmutatásának, kimondásának igényét. Ennek tükrében még fájdalmasabb a bekövetkezett veszteség, bemutatása pedig másokat is rádöbbsenhet erre, együttérzést válthat ki, amely segítségre ösztönözhet. A toposznak retorikailag viszonylag rögzített funkciója alakul ki, ez pedig a *laudatio*. A termékenységnek a dicsőítésben betölthető retorikai szerepét olyannyira fontosnak tartották, hogy korabeli retorikák elfogadott gyakorlatként hivatkoznak is rá. Példát találunk erre *Iacobus Omphalius De elocutionis imitatione ac apparatu liber unus* c., 1572-ben, Kölnben megjelent művében. A *genus demonstrativum* tárgyalásánál beszél különböző helyek, helyszínnek (Locus) dicsőítésének retorikai eszközeiről, közöttük önállóan említi a *termékenység* fölhasználásának eszközét. Egy földrajzi terület becését leginkább *naturális-vitális értékeinek* felsorolása szemléltetheti, ennek azonban része lehet a városok gazdagsága, híressége, szellemi nagysága, művelt embereinek kiválósága, amint az *Párizs esetében* érvényes lehet. Dicsőíthetjük azért is, mert a gondolkodás, elmélyedés számára lehetőséget ad. Megmutatta már ennek példáját Cicero is híres Szicília *laudatio*jában.

„Locorum laus a fertilitate fructuum, et pastionis magnitudine, et huiusmodi fere dicitur. Quasi dicas: Asia optima regio est, et fertilis ubertate agrorum, varietate fructuum, magnitudine pastionis. Lutetia urbs omnium gentium orbisque, terrarum celeberrima, copiosa, eruditissimis hominibus, liberalissimisque studiis affluens. Crescit enim praecipue locorum laus ex circumstantiis: quas qui animo cogitationeque tenet, non admodum in locorum descriptione laborabit. Extat autem apud M. T. Ciceronem insignis laus Siciliae, Tusculorum, ac Laurentis apud Plinium non sunt obscura exempla. Dicitur autem locus amoenus celebris, desertus, lubricus, et periculosus, opacus, et frigidus in sylva, salubris, pestilens, copiosus a frumento, maritimus, planus, montuosus, vastus, obscurus.” A reneszánsz retorikák tehát nyilván imitációs alapjuknak tekintették e tekintetben is Cicerót, azonban *Vergilius* *Georgica* c. művének II. könyvében az *Italia dicséreté*ként emlegetett részt is a kiemelten követett ókori szerzők példái közé sorolhatjuk.⁴⁵⁰

A reneszánszban maga *Petrarca* éleszti újjá a laus Italiae ókori hagyományát, amelyben buzgón imitálja Vergiliust és Cicerót. *Ad Italiam* és az *Ad Aeneam Senensem* című episztolája a fertilitas változatos és gazdag fölhasználása, a szülőföld dicséretének sokak által követett példáját alkotta meg e két versével.⁴⁵¹ Magyar szerzők közül már említettük Hagymássy Bálint *Magyarországhoz* című versét, amely az első Petrarca-vers fölépítését, szemléletét követi.

Nagyszombati Mártonnak, a magyar főrangúakhoz írott törökellenes, buzdító verse is nagy terjedelemben mutatja be a termékeny Pannoniát. Rögtön a mohácsi csata után írta *J. Cuspinianus* részben már említett művét, amely néhol együttérzően, másutt elmarasztalóan értékeli a magyar történelem eseményét, a magyarságot. Bőségesen részletezi a propugnaculum és a fertilitas toposzt is. Elsiratja Pécs és Buda pusztulását, fájjalja gazdaságuk földülését, majd innen tér át az egész ország hajdani bőségének bemutatására. „Quis haec videns non ingemiscat ac doleat tantae urbis tam citum interitum et desolationem? Tanti, inquam, regni, quod in Europa unicum est et solum archiregnum tam citam eversionem? De cuius *bonitate et fertilitate* nunc latius differam, ut omnes intelligant, non abs re antiquitus Archireg-

num dictum et habitum. *In primis bonitas terrae et fertilitas agri consideratur ...*⁴⁵² Kiváló borokat terem Vác környéke, fehéret, vöröset egyaránt. A legjobb krétai és korzikai boroknál is jobb a szerémségi. Ezért tiltotta meg Probus császár, hogy a szerémségi és galliain kívül más bort adjanak az ő uralkodói asztalánál. Temes vidékén a legjobb gabonát termesztik, amelyből kiváló lisztet őrölnek. Oly bőven terem itt a föld áldása, hogy belőle két királyság szükséglete is kielégíthető. A Tisza folyó halban rendkívül gazdag. A meder melletti holt ágak kiöntéseiben lévő tömérdék halat disznók hizlalására is használják. Én magam is sokszor láttam Bécsben halakkal teli szekereket, ezek mind tiszai halak voltak, közülük a legízletesebb a csont nélküli viza. Szamba vehetjük azokat a barmokat, amelyekből táplálkozik Európa jelentős része; van közöttük ökör, borjas tehén, fiatal üsző, kecskék, a lovak közül kancák és csődörök, kiscsikók, juhok. A gyors lovak száguldva vonják a kocsit – amelyet gyártóinak városáról neveztek el (qui *vulgo Gotschi* ab oppido passim nominantur), egy nap alatt képesek megtenni könnyedén akár tizenöt mérföldet. Ausztria nagy vásáraitra ezrével hajtják ezeket az állatokat, de bőven jut belőlük Bajorországba, Tirolba s még a távolibb német tartományokba is. A tömérdék állat láttán azt hihetnénk, Pannónia minden jószága ott nyüzsög a bécsi vásáron. Mindehhez még számítsuk hozzá a mezőkön, erdőkben, hegyekben vadon élő állatokat: őzeket, szarvasokat, vadkecskéket. Nagyobb vadászatokon olykor százhusz szarvast is ejtenek. A levegő szárnyasai is hatalmas számban és bőségben röpködnek. Én magam egyszer Mária születésének ünnepén Budán időztem s fölfigyeltem a város egyik terén a galambok sokaságára. Az állandóan itt lévő kereskedők beszámolója szerint naponta olykor nyolcvanezer hatszáz (!) galambot is megszámláltak. Drágakövekből és fémekből Pannoniában egyedül annyi lelhető, mint sok más országban együttesen sem. Folyókból, patakokból lehet kimosni aranyat, ezüstöt, de ugyanezeket rejti bőven a hegyek gyomra is. A bányákból a legtisztább fémeket lehet kibányászni, amit a kohók, öntők, pénzverdék és fémművesek örömmel dolgoznak föl. Szerte a hegyekben találunk rezet, vasat, ólmot, ónt, a nemes kőzetek közül pedig a ragyogó márvány sok-sok nemét. Az erdélyi hegyekben, erdőkben találjuk a különlegesen illatos viaszt, gazdag bányái

adják a csillogó kőst. Kolozsvár mellett bányásszák legbősegebben s oly nagy jövedelmet biztosított a királyoknak, hogy hasznából a hadsereget fönn lehetett tartani. E gazdag országban hajdan császárok születtek, így: Decius, II. Claudius, Aurelianus, Diocletianus, Valentinianus, Valens, Gratianus. Az ő arany és ezüst pénzeik gyakran kerülnek elő a pannon földből. Az elmondottak szolgáljanak *kellő argumentumként* a német főrangúaknak, fejedelmeknek: mert mindez a természeti gazdagság mostanra már jelentős részben a rabló török kezére került; elpusztítja a híres városokat és letarolja a termékeny földeket. Ha már az emberi kegyesség nem, legalább ez indítson meg benneteket német fejedelmek! „Sed quae regio omnia, quae diximus, tam ubertim? Nulla profecto. Hoc tam felix beatumque regnum patiemini, o principes et sacri Romani Imperii Proceres, *esse in manibus Turcorum*, ut pro sua libidine tot regias et inclitas urbes depopulentur et fertiles agros evastent? Si nulla vos movet, o principes, pietas humana et dilectio proximi: at sperate Deos, memores fandi atque nefandi. Ponite ante oculos, qualis rumor vix vestris auribus audiendus clementissimis, o viri Germani, per universum paene orbem circumfertur: vos residere ignavos, vicinos dilacerari: et id quidem apertis oculis cernere, et non vestris strenius manibus malum hoc ulcisci; sed inultum praeterire.”⁴⁵³

A költői műfajok mellett áthatja a történeti műveket is a termékenység bemutatásának szándéka; jól tükrözi ezt *Oláh Miklós* 1536-ban, idegen földön írott történeti-geográfiai művének, a *Hungariának* 17–18. fejezete. Benne összezsúfolja mindazokat a természeti szépségeket és a gazdagságot kifejező mozzanatokat, amelyek a kortársak költészetében is jelen vannak.⁴⁵⁴ Föltétlenül igazat kell adnunk *Kerecsényi Dezsőnek* Oláh Miklós értékelésében, a *gazdagság részletező leírása a fájdalommal jelen fölé való emelkedés igényéből is táplálkozik*: „... a múltat valóban a maga elmúltságában simogató Oláh Miklós ... egy aktualizált Attilát és egy elsüllyedt Hungáriát emelt e történet- és ez új feladatlátás körébe. A válságba került egyén a múlt írásban való újraéléséhez menekült, a magyar humanizmus pedig az országromlás megrázó élményén át találta meg a maga helyhez kötött feladatait. Egyelőre a múlt emlékeivel emelkedett az ideiglenesnek tartott jelen fölé.”⁴⁵⁵ Ez a szemlélet a termékenység-bőség

toposz sok hazai szerzőjére, felhasználójára ugyanígy elmondható. *Wernher Georgius* latinul és németül is többször kiadott, Magyarország csodálatos vizeiről írott műve ugyan tudományos igényű, amely elsősorban a felszíni és a mélyben fakadó folyók, vizek leírására vállalkozik: *De admirandis Hungariae aquis hypomnematium*.⁴⁵⁶ Források, csermelyek, patakok, folyók növekvő sorrendjében tart szemlét az ország vizei fölött. Sokat ír a gyógyforrásokról, gyógyvizekről, az aranybányászat vizeiről. Legjobban a felvidéki hévforrások – Pöstyén és Stubnya – jellemzőit mutatja be igen részletezően, de önálló fejezetet szentel a budai gyógyító vizek leírásának is. Róluk megemlékezve azonban dicséretre fájdalommal telítődik: hiába volt ez a város Európában a legkülönb klímájú, fekvésű, leggazdagabb. Erejével, hatalmával nemcsak saját népét, országát, de másokat is oltalmazott: mára csak sirathatjuk, hogy a hódító prédájává vált: „Nam quis fuit in tota Europa locus, qui se Buda comparare potuerit, sive situs amoenitatem, sive coeli salubritatem, sive soli foecunditatem, sive aliarum quarumcunque rerum ad quoslibet usus, ad splendorem, denique ad luxum pertinentium ubertatem et affluentiam spectes? *ut ne quid dicam de opportunitate, in qua non Hungarorum tantum, sed etiam multorum aliorum populorum defensionem, et salutem sitam fuisse quotidianis damnis, et periculis experimur. Quo gravior et acerbior est iactura, quam erepto nobis per Turcas hoc loco, fecimus. Sed facessant querelae, quae suum alibi locum sunt habiturae.*”⁴⁵⁷

Különösen a halak sokféleségét, bőségét csodálja, éppúgy részletezi előfordulásukat az árvizek után, mint Cuspinianus. Főként emberek fogyasztják ugyan, de állatok – leginkább disznók – táplálására is alkalmas.

Az értekező stílust azonban legyőzi a téma elragadtatott retorikus laudatiója: a vizek gazdagsága mellett a fertilitas Hungariae szárnyaló leírása bontakozik ki, különösen a Tisza (*Rex fluviorum Hungariae*) ábrázolásánál figyelhetjük meg ezt.⁴⁵⁸ Itt egy egész országrész gazdagságának leírása bomlik ki, de azzal a fájdalmas lezárással: most ennek nagy részét letarolta a barbár török.

1578–79-ből származik a fertilitas toposz talán legterjedelmesebb XVI. századi változata. Ekkor nyújtja be *Szántó István* XIII.

Gergely pápának kérelmét és tervezetét egy Rómában felállítandó magyar kollégiumról: „Ad Sanctissimum Dominum Nostrum Gregorium XIII. pontificem maximum de statu totius Pannoniae et seminario seu collegio ungarico in Urbe excitando oratio.”⁴⁵⁹ A terjedelmes beadvány meggyőzni kívánja a pápát az intézmény fölállításának szükségességéről, ezért a pápai támogatás megszerzése érdekében hosszasan taglalja az ország természeti-erkölcsi értékeit. Írásműve tulajdonképpen oratio svasoria s ebben meghatározó argumentum a genus demonstrativum eszközének, a laudationak fölhasználása. 14 lapnyi hatalmas dicsőítés önzlik-tódul élénk: az elragadtatott csodálat és büszkeség váltakozik epikus bőségű leírásokkal. Meg-megszakítja ezt időről-időre a fájdalmas föleszmélés: mindezt most a török pusztítja, vagy zsákmányként szerezte meg magának. Egyetlen hatalmas bekezdésben zsúfolja össze mondandójának részleteit: „Primum autem explicandum mihi videtur, *quis olim fuerit status Pannoniae*, et in quanta sit nunc constituta calamitate ... Inter florentissima et opulentissima totius Europae regna nullum est, Pater Sancte, quocum non possit facile Hungaria contendere sive regionis antiquitate, sive multitudine castrorum, urbium et provinciarum, sive aeris salubritate, sive fontium et thermarum diversitate, sive camporum fertilitate agrorumque faecunditate, sive montium, vitium, vini ac metallorum omnis generis copia et varietate; sive fluminum, piscium, lacuum, pecorum, armentorum, volatilium et ferarum abundantia; sive rerum quarumcunque aliarum ad usum hominum necessariarum ubertate; sive denique populi pietate, ducum prudentia, militum fortitudine, rerumque bellicarum pericia et regum sapientia vitaeque integritate.”⁴⁶⁰ Ezt a tételmondatot fejti ki Szántó, tölti meg változatos és kimerítő tartalommal. Ehhez a fertilitas toposz nyomtatott műveit is fölhasználta, beépítette sajátjába: így Wernher használatát biztosra vehetjük, de valószínű Oláh Miklós és más hazai, vagy külföldi szerzők ismerete is. Még valamilyen történeti hagyományt is beépít leírásába, amikor a pöstyéni gyógyforrás fölfedezését Szent Istvánnak tulajdonítja. (Bár lehet, hogy ez sajátos *katolikus argumentum*nak került be a bőségeírások láncolatába! Emellett szól az is, hogy a dicséret kegyesség és hitélet bemutatása jól felismerhetően, karakterisztikusan katolikus jellemzőket mutat!) Megtaláljuk a

termékenység toposz kiegészítőjét is: Magyarország, amióta befogadta Krisztus vallását, *a mai napig rendtthetetlenül az egész kereszténység védőbástyája.*⁴⁶¹

A politikai műfajok közül már említettük Náprági Demeterék 1595-ben, Krakkóban elmondott orációját. Benne a fertilitas toposz egészen gazdag leírása szerepel: „Hungaria quondam regnum magnitudine, elegantia, ubertate florentissimum: camporum omnia pecorum genera sponte producentium spacio latissimum; fruges omnigenas, quas ad usum humani generis providentissimus Deus ex terrae visceribus saltem modicis laboribus educit, unico aut altero aratro eam colentibus copiosissime producit: et saepe dum siliginem recipit, selectissimum triticum effundit, et quidem tanta in abundantia; ut cumulis et acervis, non horti, non horrea, non pagus integer, imo vix campi ipsi sufficiant: eadem terra, eodem anno in iisdem pascuis greges pecorum pascit: foenum copiosissime largitur: tandem aratro sulcata, dives fructibus, messorum laetos excipit. Accedit tanta ovium, bovum, omnisque generis pecorum multitudo; ut unius tantummodo oppidi, non dico sigillatim, sed greges numerandi frustra laborem suscipias. Et quamvis vicinas provincias et regna singulis annis aliquot armentorum millibus reficiat, suisque etiam incolis sufficientem carniū copiam praebet; integros tamen campi et pastores habent greges: non decrescit eorum numerus: nihil accolis desit: non conqueruntur Ianii: ac veluti sylva feris plena, et externis venatoribus, edicto proprii possessoris publico prohibita, apris, cetrinis, damis, leporibus, et aliis quamplurimis feris, cum ad necessitatem, tum ad voluptatem hominum procreatis refertissima est; sic per totum fere regnum Hungariae pecorum innumerabilis copia diffunditur. Quid commemorem sinuosos, profundos, latos, rapidosque fluvios? quorum, ut plerique fide digni historici tradunt, tertia pars variis piscium generibus decurrit; Tibiscum, intelligo, Danubium, Savum, Dravum, quibus Hungaria, veluti platea quaedam contra irruentes hostes ferries catenis cincta, hostem tutior et securior speculabatur. Taceo montium altissimorum admirabilem fertilitatem: qui quam praestantia claritate, odore, suavitate et fragrantia progenerent vina; testes sunt cum aliae vicinae nationes; tum Poloni ipsi, qui singulis annis horum beneficio recreantur, ornantur, exhilantur.

Praetereo cum feris varii generis, tum aere, cupro, stanno, argento, auro denique, aliisque preciosissimisque metallis superbos montes. Quod enim aurum huic nostro, vel puritate, vel splendore, vel pondere comparandum?"⁴⁶² Utána még hosszasan értekeznek a falvak, városok gazdagságáról, lakosainak szellemi, erkölcsi erényeiről, vallásos jámborságukról.

Önálló vers témájaként is feltűnik a fertilitas, amikor 1590-ben megjelenik *Nicolaus Gabelmann Monomachiae Hungaroturcicae Carminum Libri duo* c. verseskötete Padovában, benne a *De fertilitate Hungarica* c. 88 soros vers. Valószínű, Petrarca ihlető hatásával is kell ebben az esetben számolnunk.

„Pannon hazánknak földje, csodálatos,
dús táj, javakkal boldog öled tele,
s mindazt, mit ember megkívánhat,
jó anyaként megadod te bőven.

Lent dús a mélyed, gazdag aranyvidék,
aranyrögökkel, s fut sok ezüst folyód,
mind telve rákkal, s fém ahány van,
nyujtod elénk tele, bő kezekkel ...

Pannon hazánknak földje, csodálatos,
s drága Ceres tégedet úgy szeret,
hogy néki szállást csak te nyújtasz,
s szüntelen itt lakik égi Ceres.

Szegényt vad éhség itt sose kényszerít
hitvány kenyéren tengeni nincstelen,
s az asztalok négy sarka nyögve

Pannon hazánknak földje, csodálatos,
Üdv néked! Isten nagy kegye megnövelt,
bár, jaj, pogány lator bitorló
dúlja csodás, gyönyörű vidéked.

Elűzi Isten nagy keze majd a gaz
pogányt, ne ártson néked a szörnyeteg
török, s a hun majd gazdagulva
lel pihenőt e szelíd mezőkön.⁴⁶³

Fölvonultatott szemlénk csak töredékes, ennek sokszorososa van jelen a XVI. század műveltségében, – beleértve a *Querela Hungariae* toposz szerzőinek csapatát és a még föl nem mért külföldi szerzők eddig csak gyanított alkotásait.⁴⁶⁴ Látva e népes alkotói csoportot s hallva hangjukat, az a benyomásunk támad, hogy a költők és diplomaták, tudósok, történetírók nem tudnak belenyugodni a történelmi végzet kegyetlenségébe, amely Magyarország jelentős részét romba döntötte, kifosztotta; meg kell idézni, föl kell eleveníteni újra és újra legalább a régi gazdagság emlékeztét, vagy annak eszményített képét. Kifosztottságunkban is valami vigaszt adhat a múlt megidézése, érvet jelenthet önmagunknak, de mások számára is: büszkeségünk és önérzetünk erősítője, mások segítő szándékának serkentője. Mindez ugyan a retorika adta keretek között zajlik, azonban csak annak számlájára írni és onnan eredeztetni nagy hiba volna. Persze ebben is benne rejlik a kiürülés veszélye, a penzumhá merevedés lehetősége.

Amint azt a védőbástya toposz esetében megállapítottuk, az alapvetően a humanista szemléletű latin írásbeliségben virágzott, a reformáció magyar nyelvű irodalmában csak szórványos előfordulását tapasztaltuk. Ugyanezt a megfigyelést tehetjük a termékenység toposz esetében, tömegesen fordul elő latinul humanista szemlélettel, *a XVI. sz. protestáns irodalmában magyarul csak egyszer sikerült regisztrálnunk*. Farkas András nevezetes zsidó–magyar sorspárhuzamot bemutató versében bukkan föl 1538-ban.

„Hét kapitányokat köztök emelének,
Béjövének ah jó Magyarországbán,
Kit neveznek vala bő Pannóniának,
Mert ím az kenyérnek dejákol neve: panis.
Ah panistól híják jó Magyarországot
Bő Pannóniának, bő kenyérő országnak.

Azért ez országot mind nevezik vala
Tejjel, mézzel folyó, az kövér földnek,
Mert ő bővölködik arannyal, ezüsttel,
Ónnal, vassal, ércsel, sóval, öreg barmokkal,
Ah Szerém borával, ah Somogy borával
Ah Makra borával, ah felföldi jó borval.

Ah Duna vizivel, ah Tisza vizivel,
Száva, Dráva, Szamos, Maros vizivel,
Erdőkkel, mezőkkel, szép zsíros fűvekkkel,
Juhokkal, lovakval, tikval, lúdval, disznóval.”

Farkast bizonyára befolyásolta Isidorus Hispalensis etimologizáló ötlete, de még inkább a humanisták toposzteremtő eljárása, hiszen annak szinte minden elemét megtaláljuk nála is a versbe zsúfolva. (Még akkor is ez a döntő, ha esetleg némi bibliás allúzió is érvényesül a kánaáni bőség emlegetésével.) A reformáció bizonyára már bemutatott értékszemponjtjai, értékszemlélete miatt mellőzte a bőség toposz fölhasználását, hiszen az alapvetően a reneszánsz világi értéktudatán nyugodott. Ez azonban csak a protestáns szerzők *magyar nyelvű műveiben* érvényesül, hiszen ugyanezen szerzők latin nyelvű irodalmi műveiben (mint például az 1550–80 között tömegesen – németországi tanulmányaik során – írott propempticonokban) lépten-nyomon megjeljük a fertilitas toposz szerepeltetését. A fertilitas toposz nagyon mélyen gyökerzik a század kultúrájában, áthalad a következőbe is és *Szörényi László* kutatásai és sejtései bizonyították, új arculatot kap a XVIII. században, hogy utolsó, igazán termékenyítő impulzust a Hymnus költőjének, Kölcsey Ferencnek is adjon.⁴⁶⁵

16. E. R. Curtius néhány tanulsága

1948-ban jelenik meg *Ernst Robert Curtius* nevezetes könyve: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* címmel. Különösképpen a *Rhetorik* és a *Topik* című fejezete hozott új fordulatot az európai irodalomelméletben és irodalomtörténet-írásban. A toposzkutatásnak máig is legtöbbször hivatkozott alapműve, szerzője megállapítása szerint: „Der Geist braucht Formen, um zu kristallisieren.”⁴⁶⁶ A szellem eme kristályosodó hajlamának, formákba kívánczolásának több lépcsőfoka van. Az elsőt már régen számon tartotta a retorika elmélete Arisztotelész és Quintilianus óta. Eszerint a toposz az érv formája (*argumentorum sedes*), az érvek meghatározott helyeken találhatók, azokon a „közhelyeken”, amelyeket a szónoknak, íróknak rendszeresen meg kell vizsgálni. Az érvelés közhelyei, az „érvelés képletei”, vagy az „érvek általános formái” igen összetett, de koherens paradigmát alkotnak; az évszázadok folyamán állandó készletük alakul ki. Ezt *formális toposznak* is nevezzük, másként *Gemeinort*, *Gemeinplatz*. A szónoki beszéd vagy írásmű elkészítésénél is szükséges bizonyos toposzok kialakulása. Curtius elkülönít nyitó és záró toposzokat (*Exordialtopik*, *Schlussstopik*), ezen belül számos változatot tart számon (az írói szerénykedés, a figyelemkeltés fordulatjai, színlelt szerénység, az alkotói kicsinység). Egyik leggyakrabban szereplő toposz a természet együttérzésre vagy részvétre való hívása (*Naturanrufung*). A formai toposzok eredetileg üres formulák, amelyeket bármilyen tartalommal feltölthetünk, az évszázados használat során azonban megindul bizonyos formai toposzok *állandósuló tartalommal* való feltöltődése, így nemcsak egy megformálási lehetőség, hanem az általa kifejezett tartalmi mozzanat is elindul az állandósulás útján. Ilyennek találja Curtius a vigasztaló beszédet (*Trostrede*), vigasztaló levelet (*Kondolenzbrief*). Vizsgálatai szerint azonban nem lehet minden toposzt a retorika fajtáiból levezetni. Vannak olyan toposzok, amelyeket Curtius *Historische Topik*knak nevez, ezek megléte egészen az ókortól kezdve nyomozható az európai irodalomban. Ilyennek tartja az *Elysium*, a földi paradicsom, az aranykor toposzát (*Wun-*

schträume, Wunschzeiten).⁴⁶⁷ Itt egy gondolati mag válik állandóvá és hagyományozódik, azonban a hagyományozódás oka inkább eszmeiségében rejlik, közülük egyik-másik az emberiség *archetípusainak* C. G. Jung által vizsgált mélyrétegeibe kapaszkodik. Ehhez tartozik a felfordult világ (Verkehrte Welt), az ifjú képében mutatkozó aggastyán (Knabe und Greis), az örökifjú szépségű idős nő (Greisin und Mädchen). Különösen ez utóbbinak vannak számunkra fontos tanulságai. Mind a pogány, mind a zsidó–keresztény hagyomány ismeri ezt az „Idealgestalt”-ot, amelyik általában az ember és az istenségek (Isten) közötti térben foglal helyet. Megjelenik Boethius *Consolatio philosophiae*-jában, Vergiliusnál (Fama), Claudianusnál Dea Roma, Dea Natura, Rutilius Namatianusnál Dea Roma, az ókeresztény irodalomban és Petrus Compostellanusnál a kereszténység, az egyház képében (die Kirche als Greisin erscheint). A toposzkutatás újabban a hasonló képződményeket *tartalmi toposznak*, vagy *közhelytoposznak* nevezi, vizsgálatát az eszmetörténet kompetenciájába sorolja elsődlegesen.⁴⁶⁸ E toposzok mint konstans elemek, sztereotípiák, klisék viselkednek, ezek érvényessége azonban történetileg erősen meghatározott, csak igen ritka esetben beszélhetünk tényleg archetípusokról. Hiba, ha a tartalmi toposzt csupán egyetlen jelentésűnek vagy funkciójúnak minősítjük, mert az nyitott lehet esetleg más toposzok irányába, de a tartalmi toposz természetesen formai toposzok kifejezőképességét is fölhasználhatja.⁴⁶⁹

A siratás, siralom, panasz formulája mind a zsidó–keresztény, mind az ókori irodalomban egészen ősi formákban megjelent, egyetemes emberi jellemzőinél fogva nyugodtan sorolhatjuk a jungi értelemben vett *archetípusok közé*. E formulának mind egyéni, mind kollektív változatát kimunkálja a zsidó–keresztény, de az antik irodalom is, utóbbi inkább individuálisan átélhető gazdag formai, műfaji változatait honosította meg. Archetipikus jellegéből következik, hogy valamilyen formában minden korszak folyamodik ennek hagyományrendszeréhez. A török veszedelem magyarországi állandósulása olyan társadalmi, ideológiai, társadalomlélektani körülményeket teremt, ahol fokozottan juthat szereph ez a korszak irodalmi mondandóinak kifejezésében a gazdag hagyományú panasz formularendszer, sőt sok új mozza-

nattal bővül. A történelmi körülményekből következően a *kollektív fenyegetettség* érzete válik meghatározóvá. Történik ez éppen a XVI. században, amikor irodalmunkban a humanizmus és a reneszánsz, majd a reformáció lesz döntő tényezővé. Így szükségképpen a reneszánsz formateremtő elvei, annak hagyományválasztó mechanizmusa alakítja ki az irodalmunkban megjelenő panaszformulákat. A korszak műveiben kibontakozik egy tendencia: már nem a történelmileg konkrét – egy-két, sok – panaszszituációt akarják kifejezni (mohácsi csatavesztés, Buda, Pécs, Székesfehérvár vagy akármely város, vár eleste, kiváló személyiségek halála), a querela egyetemes érvényű, időhatárok közé nem zárt, általános létállapottá táguul. Az alkalmi műfaj fokozatosan túlnő korábbi egyedi funkcióján. A toposzt elindító és életben tartó szerzők nem nagy költők, műveik egyenként általában nem kimagaslóak, együttesen azonban mégis nagyon fontos *költői hagyományt* hoznak létre. Mivel hátterét a reneszánsz irodalom adja, így rendkívül sok formai invenció áll rendelkezésére, s ezt ez a latin nyelvű költészet föl is használja. Kiterjed ez a szerkezeti retorizáltságtól a nyelvi retorizáltságig, de ezt bizonyítja az imitatio-aemulatio technika, a néhol bonyolultabb szerkesztés, kompozícióteremtés, allegorizálás, mitologizáltság, képalkotás, esetleg mikrostruktúrák szintje is.

Toposzunkat igen dinamikussá változtatta korán kialakított szerkezeti modellje: múlt és jelen szembeállítás a s az erre épülő *értékütköztetés*, ez gondolatilag, de formateremtő invencióként is igen termékenynek mutatkozik. Mivel toposzunk erősen ideologikus töltetű, érthető, hogy magához tudja vonzani és beépíteni a korszak hasonlóan ideologikus jellegű toposzait. Így jelenik meg Kassai Dávidnál, Rubigallusnál, Gerardusnál, Schrottnál a *védőbátya*, a *termékeny Pannónia* Schrottnál és Rubigallusnál is mindkettejük műveiben. Fontos még említeni a Curtiusnál Greisin und Mädchen-nek nevezett toposzt, hiszen a királynői Hungaria innen származik. (Kassai Dávid, Gerardus, Luctus Pannoniae, Rubigallus, Filiczki) A természetnek való panaszkodás is jelen van Purkirchernél (Naturanrufung), amint formai toposzok érvényesülését is nagy számban figyelhetjük meg (nyitó–záróformulák, levélfordulatok, etc.).

A toposz magyar nyelvű változata majdnem teljesen lemond a latin nyelvű által kimunkált formai hagyományok eredményeiről, más hagyományt választ, de alapvető fönntartója a protestáns énekköltészetből táplálkozó közösségi költészet, innen emelte aztán gyökeresen megújítva saját alkotói magaslatára Rimay János.

„Ó jaj, a Rím silány kolomp
süket gyerek, oktondi néger,
babrál olcsó játékszerével
s kongatja a szegény bolond.”

P. Verlaine: Költészettan

II. QUERELA ÉS RÍMTOPOSZ

Rimay János: „*Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyássán*” című költeménye irodalomtörténetünk gyakran méltatott s elemzett alkotásai közé tartozik. Rimay első monográfiusa, Ferenczi Zoltán szerint „Valami egészen Kölcseyes melegség és odaadás ömlik el rajta...”⁴⁷⁰ Először Esze Tamás illeszti bele egy irodalomtörténeti fejlődési sorba, éppen innen eredeztetve a később kibomló tendenciát: „E vers vezeti be irodalmunkba a függetlenségi harcok költészetét.”⁴⁷¹ A későbbi méltatások nagyjából e besoroláshoz igazodnak differenciáltabb, pontosító szándékkal. Klaniczay Tibor már két évszázad költészetében figyeli meg a Rimay-vers hatásának jelenlétét: „A magyar nemzet romlásáról s fogyásáról írt éneke megrázó invokációjával, a nyomorúság és megalázottság reális tényeinek nagyerejű ábrázolásával a magyar hazafias és szabadságharcos költészet alaphangját úgy tudta megütni, hogy hatása a kuruc költőkön, Kölcsey Himnuszán át egészen Petőfigig nyomozható... megütötte már a század második felében virágzó érett nemesi költészet kurucos politikai hangját is... e méltán nevezetes költemény sorai, képei, rímei a század második felében is minduntalan visszatérnek.”⁴⁷²

Először, úgy látszik, Esze Tamás fedezte föl a Rimay-vers motívumainak, képeinek, alakzatainak a Rákóczi-nótában való továbbélését: „Első strófájában... még furcsa inverzióiban is, a Rákóczi-nóta készülődik létrejötte előtt másfélszáz esztendővel.”⁴⁷³ Bán Imre már tizenöt olyan verses alkotást sorol föl a XVII. század költészetéből, ahol a Rimay-vers első strófájának motívumai, különösképpen rímei hagyományozódnak tovább.⁴⁷⁴ Kovács Sándor Iván – joggal – a XX. század költészetéig ívelő hatást említ: „Rimaynak e kivételesen nagyhatású, Illyés Gyula Magyarokjág mutató verse... épp a... mondanivaló céltudatossága miatt nem rendeződhet térben, időben csapongó, alárendelésekkel átindázott manierista kompozícióba. Ez az „itt és most” verse, valóban „a Bocskay fellépését megelőző évek szorongattatásának rendkívüli intenzitása kellett ahhoz”, hogy ez a hét tömör strófa foglalt kesergéssorozat ily hatásosan kiszakadjon. Egyértelmű manierista jellegét csak évszázadokon át életrevalónak bizonyult

bravúros rímeiben találunk (tartalmi funkciójuk a mondanivaló még hatásosabb kiemelése)...⁴⁷⁵ Péczely László a Rákóczi-nótáról írott tanulmányában a korábbi kutatási eredményekre támaszkodva ugyancsak a Rimay-verstől indítja gondolatmenetét, s a gondolati-hangulati párhuzamokon túl kimutatja több XVIII. századi költemény kép- és rímszerkezetének a Rákóczi-nótához fűződő szoros rokonságát.⁴⁷⁶

Legutóbb Merényi Varga László végezte el Rimay költeményének átfogó elemzését. Merényi írása – értéke és jelentős eredményei mellett – alig érinti a vers, s azon belül a különösen fontos első strófa rímszerkezetét. Záró mondataiban szinte ösztönzi az ilyen irányú további vizsgálódásokat: „Izgalmas feladat lenne továbbnyomozni, hogy Rimay gondolatai hogyan éltek tovább a korai kuruc idők, majd a Wesselényi-féle összeesküvés és a Thököly-háború korában. Elsősorban a Rákócz-nóta az, amely a vers továbbéléséhez jelentős impulzusokat adott, rímei az általunk elemzett költemény rímeit visszhangozzák és közvetítik Kölcseyhez.”⁴⁷⁷

Föltevésünk az, hogy a Rimay-vers első strófájának *nép-szép-kép-ép rímegyüttese egyedülállóan különleges státust vívott ki két évszázad magyar költészetében*. Ennek nyomon követését kíséreljük meg, természetesen nemcsak a rímek szintjén, hanem a művek tágabb kontextusába beillesztve. Ehhez első lépésként szükséges a költemény első strófájának újbóli szemügyre vétele.

II. 2.

„Oh szegény megromlott s elfogyott Magyar nép,
Vitézséggel nevelt hirrel vagy igen szép,
Kár, hogy tartatol úgy mint senyvedendő kép,
Előmenetedre nincs egy utad is ép.”

A rím��avak közül a *kép* értelmezése kíván megfontolást. Merényi szerint: „A sor némi magyarázatot igényel. A senyved ige a szenved alakváltozata. Az -andó-endő melléknévi igenévképző tárgyatlan (intranszitiv) igéből alakult származékai jórészt melléknevesültek, s állandó tulajdonságot jelölnek. Ótörök eredetű

kép szavunknak – belső hasonlóságon alapuló névátvitellel – már 1350 körül feltűnik „mód, Art, Weise” jelentése, hasonlító mód és állapothatározói (formalisi) – képpen ragunk a kép főnév ragos alakjából fejlődött. Ezért a „Kár, hogy tartatol úgy mint szenvedendő kép” sor mai nyelvünkre áttéve – és a szenvedő formát cselekvőre változtatva – kb. ezt jelenti: 'Kár, hogy mindig szenvedőképpen (szenvedő módjára) tartanak', azaz 'elérik, hogy folyton szenvedő állapotban maradj'.⁴⁷⁸ Véleményünk szerint a kép itt „imago, Bild” jelentésű, önálló lexikai jelentése megmarad, s nem szívódik föl a „szenvedőképpen” féle értelmezési lehetőségben. Első ellenvetésünk az lehet, ha Rimay tudatosan alkotta meg *egytagú szavakból álló* különleges rímcsoportját, úgy a *kép* szó is ebbe illik bele, s csakis ebbe; a Merényi javasolta értelmezéssel a rím egysége megbomlana. Ha előzetes hipotézisként ezt elfogadjuk, azt kell megvizsgálni, hogy a kép, szenvedendő kép szókapcsolatnak milyen konnotációja volt Rimay és a képeit, rímeit folytató kortársak, vagy a néhány évtizeddel később jövők számára? Ha elfogadjuk Merényi mondatelemzését: „...az első versszak megszólítását magában foglaló mondat megszorító ellentétes viszonyban van a „Kár...” kezdetű mondatkomplexummal, amelynek két alárendelt alanyi mellékmondata van, közülük az elsőhöz még egy hasonlító jelentéstartalmú módhatározói alárendelés járul...” – amit semmi okunk megkérdőjelezni, már nem fogadhatjuk el mondattranszformációját. ('Kár, hogy mindig szenvedőképpen (szenvedő módjára) tartanak') Véleményünk szerint így transzformálható: „Kár, hogy tartatol szenvedendő (szenvedő) képnek (képként)” – jelentése: 'Kár, hogy szenvedendő (szenvedő) kép vagy.'⁴⁷⁹ Merényi értelmezése ellen szól az is, hogy a hasonlító jelentéstartalmú módhatározói alárendelésnek szabályosan szerepel mind az utaló, mind a kötőszava (úgy, mint); márpedig ez kizárja a szenvedőképpen (szenvedő módjára) interpretációt. Hiszen ez a módhatározói hasonlítás indokolatlan, zavaró halmozását jelentené: „Kár, hogy tartatol úgy, mint szenvedendőképpen”?!

Milyen konnotációja volt e sornak a Rimayt követők számára? 1670 körül a „Magyarország végső veszedelmének okait kirajszoló Philusnak meg felel Theophilus” című versben olvashatjuk az alig parafrázált változatot:

„Az szegény megromlott s elpusztult magyar nép
Csak úgy maradt immár, mint az falon az kép...”

1671 körüli Bónis Ferenc búcsúverse, talán éppen ő a szerző is:

„Feketített gyásszal beborult magyar nép,...
Mert sok gyülevész nép már mindenfelől tép
Ki miatt csak olly vagy, mint senyvedendő kép.”⁴⁸⁰

E két példánk szerint a Rimay-vershez szövegszerűen, képeiben, rímeiben erősen ragaszkodó hagyomány a „magyar nép – mint az kép; olly mint kép” hasonlítást viszi tovább, tehát egyértelműen a *nép* hasonlítottja a *kép*. Vajon a kép szónak mi volt a korabeli jelentése?

Thordai János 1627-es zsoltárfordításában:

„...Az ember fia ollyan mint edgy holt kép,
De a' te erőddel eleven és epp. (u.i: ép)...

Oh balgatagságban megh vakult bolond nép!...
Miert lehez ollyan mint edgy faragot kép?...”⁴⁸¹

Cseklészi Sánban generál Montecuccoli (1663.):

„Méltó vagy szánatra...
Keseredett magyar nép!
Maradtál csak mint egy kép.”⁴⁸²

Kájoni János 1675-ös Cationale Catholicumában:

„Kelly fel büneidből rothadásra menő Nép,
Kinek szine semmivé lesz földön, mint az irott kép.”⁴⁸³

Baksai Takács (Textor) György 1684-es Magyar Cronica-jában:

„Szokása istennek, hogy mindgyárt ki nem tép,
Ha hozzája meg-tér, az Hálá-adatlan Nép...
Elledgy-meg hát bus kép.”⁴⁸⁴

Ének a porcióról (1697.):

„Kihez hajtod fejed, nyomorult magyar nép?
Ki oly erőtlen vagy, mint sárbul formált kép.”⁴⁸⁵

Rebellis ének a Péró-lázadásról (1736.):

„Eseteden ki megesnék, nincs olyan nép,...
Tested szénetlenné tétetett mint fakip...”⁴⁸⁶

Példáinkban mindenütt a nép – kép (olyan, mint a kép, vagy valamilyen kép) rímoppozíciót találjuk. A *kép* jelzői, tulajdonságai: csak, mint a kép; senyvedendő; csak mint egy kép; sárbul formált kép; mint fakip; mint az írott kép; holt kép; faragot kép; bus kép. Összességében tehát valamilyen devalvált lét, csökkent tulajdonság jelentője a kép. Önmagában is, jelzőivel bővítve szintén; azaz, ami a nép korábban volt, annak ma már csak értéktelen *változata, mása, képe*. Múlt és jelen egymásra vetítése, egykori és elpusztult érték feszültsége sűrűsödik a szövegkontextus által létrehozott rímoppozícióban.

Véleményünk szerint mindez összegezve elegendő ahhoz, hogy a Rimay-vers kép rímzavát önálló lexikai jelentésűnek tekintsük *Imago, Bild* jelentéstartalommal. Így viszont más értelmezési lehetőséget kíván a senyvedendő szó is. Szófajilag beálló melléknévi igenév (participium instans), mondattanilag jelző. A „senyvedendő kép” szókapcsolat így az első strófa időviszonyaiba is szervesen illeszkedik, amely időviszonyok értékviszonyokat is kifejeznek.⁴⁸⁷

Merényi invenciózus elemzésében föltárta a vers értékviszonyait, s megállapította, hogy az értéktelített és értékhiányos jelentésű strukturális elemek milyen arányt alkotnak. Vizsgálódásának eredményét így összegezi: „...mivel a kor érték kategóriái... devalválódtak, valóságos értékek helyett csupán látszatértékeként léteznek, a költő a versben ezt az állítmányok értékvilágának látszatértékeké degradálásával fejezi ki. A versvilág mikrostruktúrája tehát dinamikusan tükrözi a valóság (makro) struktúrájában bekövetkezett értékpusztulást ... 24 állító alakú igei állítmány mindegyikét negatív minőségűvé változtatja át a költő

a vers mikrostruktúrájában... az igei állítmányok értékvilága elveszti pozitív karakterét, tagadóra, nemlegesre változik... vagy ... szép (1-2. sor): ezzel az egyes szám 2. személyű állítmánnyal lép be a versbe a megszólított személye. Tartalmilag ellentétes az 1. sor „megromlott s elfogyott” jelzőivel, inverz jellege miatt, a szörendből következően stiláris töltése van. A kár (2-3. sor) főmondati állítmány, egyértelműen negatív jelentésű, vershelyzete hangsúlyos... A névszói-igei állítmányok rendszerében a két legtávolabbinak, a 2. és a 28. sor állítmányainak van kulcspozíciója: a „vagy...szép” rögzíti a megszólított („Magyar nép”) állapotát, de csupán azt, amit a költőnek jelent. A vers későbbi egésze ennek a szubjektív megítélésnek a tagadása, s annak a kifejtése, milyen a megszólított a valóságban... A költő tehát kétféle üzenetet kódol: egy szubjektívet, amelynek valóságtartalma a múlt és az annak alapján ítélkezők véleménye, és egy objektívet, amelynek valóságtartalmát a költemény állítmányai hordozzák negált jelentés-funkciókkal.”⁴⁸⁸

A vers idősíkjával összefüggésben vannak a megnyilvánuló értékfogalmak. A múlt idősíkjához kapcsolódnak az értéktelített fogalmak, tulajdonságok, míg a jelen az értékhiány uralja, de a jövőbe is ez sugárzik át. Az idősíkok és értékszerkezet hármasságát a vers egésze is igazolja, de jelen van ez már az első strófában is. Korábbi értékek létét, majd elvesztését fejezi ki az első sor („megromlott s elfogyott”), ez csökkenti a második sor – egyébként formailag – jelenre érvényes értéktelítettségét, a jelen értékhiányát mutatja be a 3. sor, de már a jövő idősíkját készíti elő instans jellegével a „senyvedendő” szó, s áthajlik a 4. sor kilátástalan jövőt sejtető folyamatába. (Előmenetetre)⁴⁸⁹

Az egész vers értékszerkezetében, de különösen az első strófában különlegesen fontos szerepet játszanak a rímek. Merényi szerint a vers kulcsszava a „szeretlek”, de hangsúlyozza a „szép” jelentőségét: „Legtöbbször a szép szóval találkozunk: ötször... Háromszor fordul elő a roml tő, ill. a roml igealak. Kétszer a fogy igealak... továbbá a bő, nemzet, haza szavak... Ha az így regisztrált ismétlődéseket értelmes kijelentéssé szervezzük, az eredmény: „”, szép haza, bő nemzet romol, fogy...”⁴⁹⁰ Merényi fősorolásában a *kulcsszavak* egyben a vers legfontosabb *értékfogalmait* jelzik, s ezt kiegészíthetjük a „szép” mellett az első strófa *rímza-*

vaival. A „nép” a Merényi által is számba vett nemzet, haza fogalmak ekvivalense, a „kép” – előző gondolatmenetünk bizonyossága szerint – a „nép” negatív értékű ellentétpárja, az „ép” szintén erős értékmozzanatot tartalmaz. Áttekintve: egykori értéktelítettség kifejezője a nép, elfogyott, s megromlott jelzőivel. Az első sor kisugárzásában némiképpen módosulva, értéktelítettség hordozója ellentmondásosan a második sorvégi „szép”, mostani értékhiány tükröződik a mondat egésze által erősített harmadik sorvégeben, „kép” – de senyvedendő. A negyedik sor „ép” rímzava bár önmagában értéktelített, értékhiányt fejez ki, mivel a mondat korábban eredeti jelentését lerombolja. Utóbbi példánk éppen azt bizonyítja, hogy a rímzésben így *értékkettősség* feszültsége támad; jelen van benne eredeti lexikai jelentése, de a mondat negáló állítmányának tagadó hatása is.

Az első strofa rímei így kitüntetett sorvégi helyükkel – rímpozíciójukkal – képesek kifejezni a vers egészének *értékviszonyait, idősíkjait*, egyben a költemény *kulcsszavait alkotják*. Rimaynak olyan rímeket sikerült találnia, amelyekben a vers három alapvető kompozicionális jellemzője sűrűsödik.

A rímek hatását növeli *versmondattani* helyzetük is. Az első sor hiányos mondatának alanya (nép) rímzó, a második sorban a névszói-igei állítmány névszói része sorvégi hangsúlyos helyzetű rímzó (vagy...szép). A harmadik sorban a „kép” alanyi funkciójú mondatrész, egyben rímzó. Három sorban tehát a vers egészének értékviszonyait, idősíkjait is kifejező rímzavak a költemény kulcsszavai, egyben a mondatok predikatív viszonyításának egyik versmondattani, grammatikai pillérét alkotják. Bár a negyedik sor rímzava nem alapja a predikatív viszonyoknak (ép), önmagában is gazdag funkciójú. Mivel rímzavaink egytagú szavak nominativusi, illetve alapfokú formái, teljes lexikai jelentésükkel épülnek a vers szerkezetébe morfémák módosítása nélkül. Ez egyben lehetővé teszi, hogy szemantikailag szorosabbra kapcsolódjon a rímegyüttes, és belső *jelentéshálózata* alakuljon ki – tükrözve a vers egészének kontextusát. Rimay versének első strófájában olyan *tartós kohéziójú* költői szöveget teremtett, amelynek értékviszonyai, idősíkjai a kulcsszavakat is jelentő egytagú rímzavakban sűrűsödtek, s ennek versmondattani hordozója a rímzavakat predikatív szerkezet alanyi/állítmányi

funkciójába állandósította. E tartós kohéziójú állandósult költői szöveg két évszázadát igyekszünk nyomon követni főként a rímekre figyelve, s közel négyszáz példánkat vállalva. E négyszáz példával talán a legfontosabb előfordulásokat, variánsokat összegyűjtöttük, de korántsem állíthatjuk, hogy minden változatot felderítettünk, bár kutatásunk során a magyar költészet reprezentatív alkotóira, s legjelentősebb rétegére összpontosítottunk. Teljesen valószínűtlennek tűnik, hogy e rímekkel rögzített, makacsul hagyományozódó költői szöveg rímei akusztikus erejének köszönhetően csak költészetünkben – tudtommal – páratlan konituitását.

II. 3.

Rimay méltatói közül *Radó Antal* véleménye méltányolást és elutasítást is tartalmaz: „Balassit mintegy folytatja... mesterkéltebben Rimay János... Jó és új rímeket keresve sokszor téved erőltetett képekbe és hasonlatokba...” *Horváth János* véleménye még szigorúbb: „...Rimay nemcsak asszonáncaival, ...egytagú tőszó rímeivel (nép–kép), már-már mesterkélte szabatos rímeivel... kezd valami virtuskodó, barokk cifrázkodást, hanem képes beszédet kicsikaró rímeivel is... Továbbhaladva, a ritmusérzék finomodásával nem tart lépést a rímelés művészete. Egy kuruckori vers ontja a „nép–tép–cserép–kép–szép–lép–ép” rímeket.” Az akadémiai Kézikönyv Rimay-fejezetében *Pirnát Antal* a képalkotás mellett rímelését tartja manierista stílusa másik legfontosabb eszközének.⁴⁹¹

Nem kívánjuk elvitatni Rimay bonyolult rímtechnikájának manierizmussal összefüggő tulajdonságait, esetünkben azonban éppen a rímelés páratlan funkciójú, a vers egészének kohéziójába illeszkedő és onnan származó megjelenését láthatjuk. A rímzavaknak olykor az egész strófa tartalmát meghatározó, néha torzító, szerepét joggal hangsúlyozza *Pirnát Antal*, bár példánk éppen arra figyelmeztet, hogy *rímzavaknak és tartalomnak* különlegesen gazdag kapcsolódása születhetett meg. *Kovács Sándor Iván* is a manierizmus hatásának tulajdonítja a bravúros rímelést, de véleménye szerint is van *tartalmi funkciójuk* a mondani-

való még hatásosabb kiemelésére. *Horváth Iván* újabban történeti-poétikai értelmezéssel pedig csak más rímtípus tudatos költői kialakítását véli fölfedezni: „Ami a fiatal Rimay rím-concettoit illeti, az ezekben irodalomtörténeti eszközökkel gyakran elemzett manierista keresettség metrikai bázisa szintén a morfémarímek szisztematikus kerülése volt.”⁴⁹²

Hagyományos poétikák szerint a rím esztétikai értékét a következő tényezők adják: rím��avak volumene, fonetikai jelleg, szemantikai tartalom (ragrím, önrím, stb.), a ríműzök egymástól való távolsága, rímek elrendezése. A rím is a paralelizmushoz tartozó jelenség, s a rímtípusok az ismétlődés különböző fokozatait teljesítik be.

Volumene szerint mind a négy rímünk egytagú szavakból áll. (Utóélete során bővül ugyan még a rímegyüttes néhány taggal, de az új ríműzavak is egytagúak lesznek: „tép, lép”, ritkán a „csép”.) Arany János is búsongott már azon, hogy „nyelvünk, a többi európai nyelvekkel összehasonlítva, rímekben igen szegény. Ennek okát abban vélem rejleni, hogy míg más európai nyelveknél az egyes szavak a szókötésben is megtartják eredeti alakjokat, a magyarnál utóragot vesznek föl.”⁴⁹³ Radó Antal Arany nyomdokain haladva ugyanezt hangsúlyozza: „... a magyar tőszók között igen sok az olyan, melynek nincs ríme...”⁴⁹⁴ Ez viszont azt is jelenti, hogy – különösen – az egytagú tőszavak gyenge rímlehetőséget rejtenek magukban, szemben például az angol nyelvvel, amely önmagában is gazdag egytagú szavakban, s az ebből származó rímtípusban.⁴⁹⁵ Verstani irodalmunk aztán eléggé bizalmatlan is az ilyen rímmel szemben, bár alapos vizsgálatára csak kevesen vállalkoztak. Radó Antal is csak sok és szigorú szabály betartása árán javallja használatát, *László Zsigmond* az így szerkesztett rím̄ben a „tömör és súlyos kifejezés nagy energia-többletét” méltányolja.⁴⁹⁶ A francia verstani irodalomban van olyan vélemény is, amely a rím̄opozíció igen fontos elemének tartja a rímek volumenét (opposition de volume), s eszerint beszél *heterometrikus* és *izometrikus* rím̄ekről. Az izometrikus ríműzavak azonos szótagszámú rím̄eket csengetnek össze, a heterometrikusok pedig különböző szótagszámúakat. *J. Mazaleyrat* szerint azonban az izometrikus rím̄elés gyakran eredményezhet mechanikus automatizmust.⁴⁹⁷ A régi magyar költészetről ugyan

még nem készült metrikai repertórium, s így a Mazaleyrat értelmezése szerinti izometrikus rímtípus történeti-poétikai számbavétele és értékelése még várat magára, azonban futólagos áttekintés után is kiderül, hogy az egytagú szavakból szerveződő izometrikus rímelés gyakran vezet automatizmushoz, rímsémák keletkezéséhez. Ennek lehetősége megvan a Rimay-vers rímcsoportjában, bár ennek alakulását egyéb körülmények sajátosan befolyásolják. Bőven találunk azonban példát a XVII–XVIII. század költészetében, ahol szorgos verselők ontják a tűz–fűz–űz–bűz–szűz; úr–túr–gyúr–fúr; légy–négy–tégy–végy; bér–tér–férnyér–vér–ér; még–rég–vég–ég; jár–már–vár–kár–bár; nap–pap–szab–csap–rab–kap; cseng–peng–zeng–teng jellegű rímeket. Fölsorolt példáink viszonylag nagy számban fordulnak elő a jelzett periódusban, s e gyakori visszatérés oka abban is rejlik, hogy az alkotók a morfémarímet kerürendő, tőszavakat kívántak rímeltetni, azonban így viszonylag szűk körre korlátozódott a rímlehetőséget kínáló szavak száma.⁴⁹⁸

Fonetikai jellege szerint rímegyüttesünk a tiszta rím csoportjába tartozik, az azonosság itt csak fonológiai szinten érvényesül. A tiszta rím jelleg ugyancsak az egytagú szavak rímeltetéséből származik.

Szemantikai tartalom szempontjából már jóval ellentmondásosabb rímcsoportunk megítélése. Horváth János kívánalmi szerint „... az igazi jó rím nemcsak hangegyezést, hanem értelmi és mondattani különbözést, gondolati újdonságot, sőt meglepetést is követel.”⁴⁹⁹ Rimaynál főnévre rímel melléknév (nép–szép), majd újra ez ismétlődik (kép–ép), később bővülő változatában társul még két ige. (tép–lép) Négy száz példánkra tekintve megállapíthatjuk, hogy azok többségükben nem felelnek meg Horváth igényeinek, mivel a szófajazonosság uralkodik a rímelő szavakban, bár találunk példákat szófajeltéréssel létrehozott rímekre is.⁵⁰⁰ Mondattani különbözés szempontjából sem mondhatunk kedvezőbbet, mivel *nyolcvan* példánkban a rím��avakat a predikatív szerkezet alanyi/állítmányi funkciójában találjuk.⁵⁰¹ Fentebb már megfogalmaztuk azon véleményünket, hogy a Rimay-vers rímeit szemantikai jelentéshálózat köti össze – mintegy tükrözve az első strófa, s vele az egész vers kontextusát. Legújabbban *Szepes–Szerdahelyi* éles iróniával utasítja el az ilyesfajta értelmezés lehető-

ségét, s azt a rím „pseude-funkciói” közé sorolja.⁵⁰² Véleményünk szerint a szakirodalomnak az a része, amelynek álláspontját Szepes–Szerdahelyi cáfolni véli, a rím szemantikai funkcióját nem általánosnak, hanem csak *előforduló lehetségesnek* tartja, aminthogy példánk alapján bizonyíthatóan mi is annak tartjuk.⁵⁰³ Magyar költői példán – tudtommal – valóban csak *Gáldi László* mutatja be a rímek tartalmi kapcsolódásának lehetőségét. Igaz, egyetlen előfordulásra hivatkozik csak, s ebből általánosít. *Zsirmunszkij* csatlakozik a rím szemantikai funkcióját is elismerő állásponthez.⁵⁰⁴ J. Mazaleyrat külön fejezetben szól a rímben jelentkező szemantikai oppozíció lehetőségeiről (Principe d’opposition), s annak két fajtáját is elkülöníti. Eszerint a lexikai jelentéskülönbség (opposition lexicale) „a rím��avak oppozíciójának legelemibb és legtermészetesebb” formája. A szemantikai oppozíciót (opposition sémantique) „kétségtelen a legfőbbnek” mondja, mivel benne „az elrendezés és az asszociáció kettős funkciója” jelenik meg. Ez a hatás a legismertebb, azonban sokszor hitelét is veszítette a sablonszerű ellentétek ismertsége miatt.⁵⁰⁵

Az információelmélet szerint a rím értéke – vagy információs értéke – még két körülménytől függ. 1. Az adott rímű csoportban összesen hány rímű szó van. Ugyanis ha minél több közül választja ki az alkotó a hívó rímre a felelő rímű szót, annál inkább „meglepő” a születő rím. 2. Függ attól is a rím információs értéke, hogy a rímű szó milyen gyakorisággal fordul elő a köznyelvben. Természetesen minél közkeletűbb a szó, annál kisebb a meglepetést okozó ereje. Eszerint tehát minél több rímű szó van az adott rímű csoportban és minél kisebb a rímű szavak gyakorisága a köznyelvben, annál nagyobb a rím értéke. Ellenkező esetben csökken a rím értéke, nő benne a meglepetés hiánya, magas lesz a *redundanciája*.⁵⁰⁶

A rímű szók egymástól való távolsága és elrendezése szerint rímünk *bokorrím*. Hankiss Elemér az ilyen rímű típusnak igen alacsonyra teszi az értékét, mivel a rímű szavak egymást követik, s kicsi a közöttük kialakuló „feszültségív”, hiszen akusztikailag, de szintaktikailag is változatlan ismétlődést találunk (alany–állandító, alany; főnév–melléknév–főnév–melléknév). A vers kontextusából kissé kiszakítva ugyan, de a ríműkről tehetünk még néhány megállapítást.

Horváth Iván Balassi költészetének történeti-poétikai szempontú vizsgálata során áttekintette XVI. századi költészetünk metrikai-verselési jellemzőit. Megfigyelései ugyan a XVI. század költészetére és Balassira vonatkoznak, néhány szempontját azonban fölhasználhatjuk, hiszen a Rimay-vers a XVII. század elejéről való, s így annak poétikai jellemzői még párhuzamba állíthatók az előző század sajátosságaival. Horváth Iván nomenklatúrájában XVI. századi költészetünket általában és szinte kizárólagosan az izorímes-izometrikus versek határozzák meg. Számba veszi az egyes típusokat, vizsgálja elterjedtségüket s megállapítja, hogy az $a_{12} a_{12} a_{12} a_{12}$ típus XVI. századi költészetünkben a második leggyakrabban használt metrum, s a század költészetének szinte minden műfajában megtaláljuk. (Bibliai história, históriás ének, széphistória, zsoltárfordítás, didaktikus és gyülekezeti énekek.) Balassi mindössze háromszor használja ezt a metrumot. Rimay költeménye e metrumtípus folytatója 12 szótagos soraival aaaa rímelésével; azaz poétikailag igen hagyományos megoldás, s igen távol esik Balassi poétikai vívmányaitól. Egyben ez a metrikai forma Rimay leggyakrabban használt metrumba, 23 versében találkozunk ezzel.⁵⁰⁷ De Rimay itt éppen a protestantizmus nyomán jelentkező közösségi költészet poétikai hagyományrendszerét is használja, hiszen e mű annak számos eszmei mozzanatát, költői motívumát beépíti, már csak emiatt is vitatható igyekezet Balassi költészetének metrikai sajátosságait szembeállítani a XVI. századi költészet – s így végül – Rimay hagyományos poétikai eszközeivel is.⁵⁰⁸ Amennyiben el is fogadjuk, hogy e rímconcettók kialakításánál Rimay tudatos poétikai szándéka a morfémarímekek kerülése volt (vagyis a XVI. századi átlagos poétikai elvek meghaladása), ugyanennyire szükséges hangsúlyoznunk e metrikai képződmény izorímes-izometrikus tulajdonságát, vagyis a metrikai megoldásban kifejeződő kettőséget.⁵⁰⁹ Az egytagú szavakból szerveződő rímben szűk körre korlátozódik a rímlehetőséget kínáló szavak száma. Újbóli alkalmazás esetén tehát a Rimay által megteremtett rím alig variálható, megvan benne a mechanikus automatizmus, a séma keletkezésének lehetősége. Ami Rimaynál még artisztikus novum volt (nem-morfémarím), mások kezén már sablon rutinja lehet.⁵¹⁰ A

régi magyar költészet egyik leggyakoribb rímjévé vált, melynek igen magas a redundancia értéke.

Korábban megállapítottuk, hogy az első strofa – de az egész vers – értékviszonyai, idősíkjai, a kulcsszavakat is jelentő egytagú rímekben sűrűsödnek, s ennek versmondattani hordozója a rímshavakat a predikatív szerkezet alanyi/állítmányi funkciójába állandósította. A metrikai-poétikai jellemzőkön és adottságokon túl a kialakuló hagyományozódás nyitját és okát az értékviszonyokban kell keresnünk, ennek lehangsúlyosabb kifejeződése a nép–kép oppozíció. Ezen értékviszonyok azonban ideologikus-morális-politikai-esztétikai aktuális tartalmakkal a műalkotáson kívül születnek meg, de költői érvényesülésük nyilván a kor érvényes poétikai kódrendszerén keresztül történik.⁵¹¹ A Rimay-versben kifejeződő, megjelenő értékviszonyok a XVI. században már élénken, a XVII. század első évtizedeiben különös intenzitással hatottak, s ezek aktualitása megmarad a XVIII. század első harmadáig. Különösen elmondható ez a korai kuruc mozgalomtól a Rákóczi-szabadságharc után terjedő két évtizedig. A Rimay által teremtett poétikai kódrendszer képes volt születése pillanatában a jelzett értékviszonyok kifejezésére, s mivel ezen értékviszonyok a magyar költészetben hosszú ideig aktuálisak maradtak, a kialakuló hagyomány folytatta ezek közvetítését. Rimay poétikai kódja pedig igen alacsony variabilitási lehetőséget jelentett. Mindezek együtt megteremtették a páratlan makacssággal hagyományozódó nép–szép–kép–lép–tép rímmel jelzett költői szöveg kontinuitását.

II. 4.

Annak kiderítése elég reménytelennek, s talán hiábavalónak is látszik, hogy rímcsoportunk Rimay előtti előfordulásait számba vegyük, azonban a Rimay előtti magyar költészetben is találunk példákat szórványos megjelenésére.⁵¹² E rímlehetőséget tudatos-sá mindenképpen Rimay tette, nála azonban a poétikai eszközön túl elsődleges feladat az értékviszonyok kifejezése volt, az értékviszonyok alapját a nép–kép oppozíciós pár alkotta. *Nyéki Vörös Mátvás Dialogusában* már megjelenik:

25. „En vagyok te Lelked kiuel vóltál olly szép,
Isten kezeiuel ékesítettett kép
Eo szent malasztyáual mint jól kötözött chpép.
Noha gyarlóságból vagy most romlott cherép...

228. Van minden nemzetből meg tudhatatlan nép,
Kiket bűnök szerént az ördög kinnal tép
Ninch az kin vallástól ö benne semmi ép
Vagyon nagy szörnyüség, ninchen ott semmi szép.”

Némi variálással az Aeternitas-ban:

33. „Midón vigasztallya Jókat, és hizlallya,
Az Örökké-valóság:
Ki-rekesztett Népet, vaj s miképpen tépet
Ehség, s örök szomjuság!¹⁷⁵¹³

Láthatóan a manierista rímtechnika eszköze itt a Rimay-örökség, de az ott látott értékviszonyok kifejezési szándéka nélkül. Megjelenik ugyan a nép-tép-ép-szép rím, azonban a nép itt biblikus időtlenségével, s a tép is szakrális, diabolikus inferno jelentéssel. *Thordai János* unitárius zsoltárfordító 1627-es Psalteriumában *tizenkilencszer* használja e rímtoposzt, de már szinte teljes variációs sorát megalkotva: nép-szép-kép-ép-lép-tép-tserép. (A lép névszóí/igei kettős jelentéssel váltakozva bukkan föl.) A rimbokor tagjai nyilván a mondandóhoz igazodva jelennek meg a sorvégeken, de fölbukkanásukban korántsem érvényesül olyan szemantikai jelentéshálózat, mint Rimaynál, így nincs is a versen belül kulcsszó szerepük. Az artistikumra való törekvés torzító, rímfacsaró igyekezete bukkan föl néhol. A nép-ép, és a nép-tép rímopozíció azonban láthatóan többször jelenik meg, s kiemelt jelentőségűvé válik. A nép-tép ötször szerepel, a nép-kép Rimayhoz hasonló ellentéppárként négyszer. A kép jelentése ezeknél faragott, bálványkép, mint a 94. psalmusban:

„Oh balgatagságban megh vakult bolond nép!
Keserü méreggel megh töltöt ondok lep,
Miért lehecz ollyan mint edgy faragot kép?”

A nép-tép is állandósul, de a versek kontextusában a nép bibli-
kus, psalmodikus időtlen jelentése kezd eltolódni a történelmileg
definiált magyarság és kor költői kifejezésének irányába:

„Mert az ellenség,
Erős hatalmas nép,
Mint a' tűz úgy ég,
Majd el szaggat és tép.”
(54. psalmus)

A 137. psalmusban pedig már a töröktől szorongatott, saját nem-
zetének sorsát átérző és kifejező költő threnódiája szól:

„Uram jusson eszedbe a' Pogány nép,
A' ki sok üdőtől fogva minket tép,
Olyan lón nekünk mint amaz enyves lép,
Tőstől ki vága minket mint éles kép.”⁵¹⁴

Váradi Mihály 1629-es Bethlen Gábort sirató „*Prodromus Funes-
tus*” című versében már a rímtoposz minden elemét együtt szere-
pelteti:

„Minden féle rend s nép
Az szép abrazat s kép
Az mi emberben szép
Mindent halál meg tep
Töredekeny cserep,
Romlando es nem ep,
Sokaig nem lez ep,
Ki vilagban be lep.”⁵¹⁵

A lamentációs sirató alaphangját gnómius elem színezi át, hi-
ányzik a Rimaynál megfigyelt történelmileg konkrét értékszer-
kezet, helyette inkább a biblikus időtlenség és általánosítás jel-
lemzi. A históriás ének történelmi konkrétságával szól *Oroszhe-
gyi Mihály* verse a tatárok 1657-es betöréséről és pusztításáról:

Tekintetes nemes nagyságos vri nép,
Kinek ő magzati ollyak, mint angyal kép,
Rabbá esetekenn hol volna sziv olly ép,
Mellyet szörnyü bánat s keserőség nem tep.”⁵¹⁶

Tanulságos *Köleséri Sámuel* 1659-es – Czeglédi István könyvéhez írott – verses ajánlása. A „Magyarok romlásának okai” című vers igazodik *Czeglédi István Az Országok Romlasarul* írott könyv komor tartalmához, amely a magyarság bűneit veszi számba, történelmi megpróbáltatásait sorolja föl. Köleséri az utolsó strófában sűríti mondandóját s föltűnik a teljes rímképződmény. Teljesen nyilvánvaló a *kép* jelentése: s itt pozitív előjelű változata jelenik meg, szemben a korszak példáinak nagyobb részével.

„Oh mely jó ez, s-mely szép, Igaz keresztyén nép!
Ha keserűség *tép*, Országod leszen *épp*.
Meg szűnik a vas *csép*, s Törben akasztó *lép*.
Christusod hozzád *lép*, Ama mennyei *kép*.”

Ez már a Rimay-örökség variációs sora, néhol meghökkentően közel kerül Kölcsey gondolatmenetéhez!^{516/A}

A XVII. század utolsó harmadának, majd később a kuruc mozgalmak időszakának költészetében a *reprezentatív alkotásokban* jelenik meg rímtoposzunk, s az is megfigyelhető, hogy egyre erőteljesebbé válik a Rimay-reminiszcenciák fölerősödése. *Cseklészi sáncban Generál Montecuccoli*, 1663.:

„Méltó vagy szánatra,
Van okod bánatra,
Keserdett magyar nép!
Egy kevés szalmára
Jutottál példára,
Maradtál csak mint egy kép:
Szabadságod romol,
Hazád pusztul s omol,
Te oltalmod ront és *tép*”

*Magyarország végső veszedelmének okait kirajszoló Philus-nak
megfelel Theophilus, 1670. körül:*

„Az szegény megromlott s elpusztult magyar nép,
Csak úgy maradt immár, mint az falon az kép,
Melyrül, ha az festék elkopik, már nem ép,
Szines ábrázatja nem lehet többé szép.”

Bónis ferenc meghalt hazájáért, 1671. körül:

„...Feketített gyásszal beborult magyar nép,
Ha el nézem benned, nincsen egy pontnyi ép,
Mert sok gyülevész nép már mindenfelől tép,
Ki miatt csak oly vagy mint szenyvedendő-kép.”

Ének a porcióról, 1697.:

„Kihez hajtod fejed, nyomorult magyar nép
Ki olyl erőtlen vagy, mint sárbul formált kép,
Annyi szabadságod bizony immár nem ép,
Ki annak előtte voltál szép kényes nép.”

Tótfalusi Kis Miklós: Siralmas Panasz... 1697.:

„Ó szegény megromlott,
Porhamuba szállott,
S már szintén elalélt nép,
Mellyet az idegen
Nemzet is szertelen
Paskol s rongál, mint a csép,
Sorsod ki ne szánná?
Aki nem fájlalna,
Volna merő bálványkép.”

Baksai (Baxai) Textor György: Magyar Cronica... 1684.:

„Szokása Istennek, hogy mindgyárt ki nem tép,
Ha hozzája meg-tér, az Hálá-adatlanl Nép,

Hald beszédett melly szép.
Leszáll fel-húzott csép,
Elledgy-meg hát bus kép.”

Székudvari János: Sűrű siralmokkal rakott jajhalom, 1707.:

„Legottan indula az országnak népe,
Gyalog s lovas hozzá nagyszaporán lépe,
Ifjak szépe, régi szkiták képe,
A sastollbul ki sokat kitepe.”

A Rákóczi-nóta közel ötven változatából a legteljesebbnek látszó:

„Jaj, régi szép magyar nép!
Az ellenség téged mikép
Szaggat és tép!
Mire jutott állapotod,
Romlandó cserép.
Mint egy kedves eleven kép
Voltál olyan szép
Magyar nép!
De a sasnak körme között
Fonnyadsz, mint a lép.
Szegény magyar nép
Mikor lész már ép?
Megromlottál mint cserép,
Jaj, hát szegény magyar nemzet
Jóra mikor lép.”⁵¹⁷

Rebellis ének a Péró-lázadásról, 1735.:

„Ó, szegény megromlott árva magyar haza...
Eteden ki megesnék, nincs olyan nép,
Mindenféle nemzet, mint rombol, inkább tip,
Tested szénetlenné tétetett mint fakip,
Pusztittatol mint az méztől megfosztott lip.”⁵¹⁸

Várad Mihály énekétől a Péro-énekig idézett példánk kivétel nélkül mind *panaszversek*, *kesergők*, *siratók* (lamentatio, threnodia), jó néhányuk már a címben is kifejezi ezt. (fenestus, siralmas, Bónis Ferenc keserve, Siralmas panasz, siralmakkal rakott jajhalom) E lamentatio alaphang szintén jelen van a Rimay-versben is. A panasz oka a hasonló történelmi tudat, amely Rimaynál kifejeződött: az egykori és mostani magyar nép összehasonlítása, múlt és jelen fájdalmas különbsége, egykori értékek és mostani értékpusztulás tragikus összemérése, ahol a jövő is az értékhiányok negatív távlatát igéri csak.⁵¹⁹ A Rimay-versben látott érték szerkezet a magyar politikai költészet eme jelentős fejezete számára szuggesztív modellt kínált. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a kuruc mozgalmak sikeres pillanataihoz kötődő költői művekben nyomát sem találjuk az ezen értékviszonyokból táplálkozó versépítésnek, s a Rimay-reminiszcenciáknak. Ellenben a számba vett művek a kuruc mozgalom megindulásának még kétséges mozzanataihoz, pillanatnyi visszazorításához, vagy a bukás utáni mélyponthoz kötődnek. Ehhez kapcsolódik az is, hogy egyre intenzívebben elevenedik meg a Rimay-hatás, néhol szinte a parafrázálás szintjéig fölelevenítik a sugalló erejű mintát.

A Rimay által megalkotott poétikai kódnak szinte minden jellemzőjét újra látjuk, de beépíti ez a költészet Nyéki Vörös, Thordai János, Várad Mihály műveinek – ide harmonikusan illeszkedő – költői eszközeit is. Idézett példánk retorikai alaphelyzetükben – Baksai Textor és Székudvari versének kivételével – Rimayt követik invokációszerű intonációjukkal már a kezdő strófában, ahol a megszólítás a versen végigvonul erős affektivitást és lírai erőt teremtve, még akkor is, ha néhol veszélyezteti ezt az epikus terjengősségre való hajlam. (Cseklészi sánokban... 11-15. strófája: Méltó vagy szánatra, / van okod bánatra, / Keseredett magyar nép! Bónis Ferenc keserve: Feketített gyásszal beborult magyar nép, / Ha el nézem benned, nincsen egy pontnyi ép... Ének a porcióról: Ó szegény magyarság, mit gondolsz magadban? / ...Kihez hajtod fejed, nyomorult magyar nép:... Rebellis ének a Péro-lázadásról: Ó, szegény megromlott árva magyar haza / Esteden ki megesnék, nincsen olyan nép... Rákócz-nóta: Jaj, régi szép magyar nép!) Az érték szerkezet hármasságát kifejezik az idősíkok, a rím��avak mindezt sűrítve a legtöbb esetben a versek

kulcszavait alkotják. A Magyarország végső... című költemény szinte parafrázálja első strófájában Rimayt a fenti jellemzőkkel együtt, ugyanazt az izorímes-imometrikus a₁₂ a₁₂ a₁₂ a₁₂ strófát használva.

Rimaynál a strófa kontextusának legfontosabb érték- és rím-oppozíciója a nép–kép ellentétpár. Példáink aktuális történelmi-politikai jelentése úgy fogalmazódik meg, hogy a nemzetre az önmagától, belső erőtlenségéből származó pusztulás, rombolódás jellemző. Ezért válik önmagának beteg másává, képpé. A Nyéki Vörösnél megjelenő nép–tép oppozíció beépül a Rimay hagyományba, alkalmassá teszi erre az, hogy ki tudja fejezni e verstípus értékszerkezetét, poétikailag könnyen illeszkedik az egytagú rím-szavak közé. Ez az ellentét azonban *drámaibb, mozgalmasabb* az előzőnél, itt is a nemzet pusztulásának negatív alternatívája fejeződik ki, azonban ez már nem a belső erőtlenség önmagát sorvasztó agóniája, hanem a külső erők áldozataként való pusztulás képzete, előérzete. Benne a hősi tartás heroizmusának és a bukás biztos tudatának kettőssége feszül. Példáinkban még a két alternatíva mindegyike azonos súlyú és valószínűségű, bár némi túlsúlyt az önmagától való pusztulást sugalló nép–kép-szerű ellentétpár képvisel. Ez a tétlen, harc nélküli halál, vagy legalábbis a korábbi, sikertelen cselekvések következményét elszenvedő forma. A nép–tép-szerű alternatíva gyakori szereplését érthetővé teszi a fegyveres kuruc küzdelmek történelmi közege, ebben azonban a harcban, cselekvésben való bukás képzete fejeződik ki, szemben a másik alternatíva bénító tehetetlenségével. Példáink nagyobbik részében már mindkét oppozíciós pár szerepel, néhol egymás mellett párhuzamosan (*Cseklészi sáncban...*, *Rákóczi-nóta*, *Rebelis ének...*), másutt pedig logikai sort képeznek: a külső erőszakos pusztítás okozza a belső hanyatlást is. (*Bónis Ferenc keserve*) A magyar költészetben – alaphangulatként, tartós értékszerkezetként – a nép–kép öröklődik, bár a nép–tép poétikai hagyományozódása elevenebb. Mindkét oppozíciós pár fontos helyet tölt be hazafias-politikai költészetünkben. Különösen a nép–tép állandósul a hazafias jelentéskörben, olyannyira, hogy a kései kuruc költészetrel bezárólag vizsgált korszakban a rendelkezésünkre álló példák tanúsága szerint – a nép–tép rímpár *tizenöt alkalommal csak együtt szerepel.*⁵²⁰

Ezzel áttekintettük rímtoposzunk *egyik fejlődési ágának* – a legfontosabbnak – első szakaszát, meg kell vizsgálni a *másik ág* jellegzetességeit, a második szakasz jellemzőit mindkét ágon.

II. 5.

Az eddigi eredmények alapján nem túlzás annak megállapítása, hogy rímtoposzunk kibontakozó hazafias-politikai költészetünk értékviszonyainak állandósuló értékszerkezetét állandósuló poétikai kódjával fejezi ki. Amennyiben ez igaz, úgy rímtoposzunknak a nem-hazafias jelentéskörben, s a bemutatott értékviszonyokat ki nem fejező költői közegben másként kell megjelennie.

Gyöngyösi István köztudomásúan a nagy formakultúrájú, sőt a mesterkedő alkotók sorába tartozott. Messze meghaladja feladatunkat, hogy Gyöngyösi költészetének eszmei-ideologikus jellemzőit mérlegeljük, azonban annyit elmondhatunk, hogy a középnemesség költő reprezentánsaként egyensúlyi helyzetet kereső kompromisszumos állásfoglalásaiban „állandóan jellemezte valami kurucos mellézköngé.”⁶²¹ A Rimay-vers gondolatai visszatérnek Gyöngyösinél is a *Murányi Vénusban*:

„...Veszni-tért kis Hazánk forogsz melly sok koczkán!
Hány felé vetett már a' szerencse sarkán!
Hol egy ellenségnek, hogy másnak vagy markán,
Régi szép épséged melly miatt áll csonkán.” (I.28.)

Gyöngyösi folytatja a XVI–XVII. századi költészetünkben hagyományá váló „elfajzás” gondolatát, ami a hazafias-politikai költészetben is jelen volt. Ott azonban múlt és jelen értékviszonyainak magas feszültségű, tragikus átélésű konfliktusa fejeződik ki, amint előző fejezetben idézett példáink is ezt bizonyították nagyon is konkrét történelmi-politikai-morális kontextusukkal. Gyöngyösinél azonban egyre inkább elvontan erkölcsivé, történelmileg definiálatlanná szublimálódik a motívum, az értékviszonyok tragikus összeütköztetésének lehetősége, vállalása és kimondása helyett meghatározóbb a „végső konzekvenciáig el nem merészkedő lojalitásának költői igazolása.” Kortársként Gyön-

gyösi bizonyára még jobban érezte – hiszen szinte biztosra vehetjük, hogy ismerte – a Rímay-hagyományból táplálkozó költészet értékszerkezetének és poétikai kódjának aktuális történeti-politikai-eszmei jelentését. Ismerte, de nem vállalta. Nem vállalta ezen értékszerkezet kifejezését, ezzel megindul annak fölbomlása, eltűnik a rímszókból rögzített jelentéshálózat, megszűnik kulcsszavakként való szerepeltetésük, szerepük a rím akusztikai funkciójára redukálódik, bekövetkezik a *rímsablonná válás*. A *Murányi Vénusban* már a szerelem mindent lebíró erejének jellemzésére mondja:

„Hatalmas mindenben, hódol néki sok nép,
Azt ostromollya pedig inkább, ki erős, s szép.
Roppant városokat s várakat egyben tép.
Ennek hatalmától vólt-é valaki ép?” (I.114.)

Használja pedig buzgón, *negyvenegy* előfordulását számoltuk meg, azonban már teljesen esetlegessé válik a rímszavak kapcsolódása, közöttük jelentéshálózat nem épül ki, előbb idézett példánkon kívül a nép-ép nem is bukkan föl másutt. A fölbomlást pedig mutatja, hogy a tép, korábbi oppozíciós párja nélkül is megjelenik.⁵²²

Liszi László 1653-as *Magyar Márs...* című terjedelmes művében is jelen van rímtoposzunk. Nyolc variációját olvashatjuk, azonban már csak egyben találjuk nyomát a jelzett sajátosságoknak:

„Egy szóval a véren, mint veres tengeren,
Az Izraelnek népe,
Canaán földére, s örök dücsőségre
Egész magyarság lépe.
Véren fundáltattak, s evvel elfogyattak,
Kiket pogány letépe.”⁵²³

A XVIII. században jól elkülöníthető két változat fejlődési vonala rajzolódik ki, a *Rímay-ág* és a *Gyöngyösi-ág*. A Rímay-ág nem éri el a tucatnyit, míg a Gyöngyösi-ág majd százhetvennyire rúg.

A *Querela Hungariae* toposz szuggesztív lírai változatát teremti meg Rimay. A Querela-toposz érvényességi köre a XVII–XVIII. századi nemzeti mozgalmak sodrában alakul ki igazán, a három idősíkhöz kapcsolódó értékszerkezet a kor törtérelai eseményeiből kialakított történelmi tudat hagyományozódó kifejezője. A Querela-toposz lírai változata a Rimay által sugallt fejlődési ágon bontakozik ki, melynek hordozója a nép-kép, nép-tép oppozíció. Rimay azonban a Querela-toposzt úgy formálja meg, hogy útjára indít egy rímtoposzt is, a kettő nála összefonódik. A Querela-toposz követői Rimay után – a Rákóczi-nótával bezárólag – a költészetben úgy fejezték ki a toposz állandósult gondoltformáját, hogy annak lényeges poétikai hordozója mindig a Rimay rímtoposza, vagy annak valamely változata. Amíg a Querela-toposz korrelációs poétikai eszköze a Rimay rímtoposz volt, addig a rímtoposz önállósodhatott is, sőt a XVIII. században alig jelenik meg a Querela, de a rímtoposz tenyészik.

A Gyöngyösi-ág a Querela-toposz teljes fölbomlásának útját járja be. Politikai és eszmetörténelmi okokkal magyarázhatóan a Querela-toposz érvényességi köre összezsugorodik, funkciója a kor számára kétségessé válik, perifériára szorul. A Querela-toposszal korábban korrelatív párt alkotó rímtoposz már nem kapcsolódik az állandósult gondolatformához, hanem valóban csak rímtoposszá válik, melynek poétikai értéke egyre inkább kétségessnek mondható, különösen annak négysarkú változata. A Gyöngyösi-ághoz sorolható típusok számszerű előfordulása a következő képet mutatja: T: 24, T₁: 18, T₅: 100, néhány esetben szerepel T₁-T₅ keveréktípusa.

Különösképpen figyelemre méltó, hogy a nép-kép, nép-tép oppozíciós pár elveszíti korábbi kötött funkcióját, tömegesen jelenik meg bármely jelentéskörben; egymáshoz tapadó kohéziójuk megszűnven külön-külön is beépülhetnek bármely rímeagyüttesbe. A sok kínálkozó példa közül *Faludi Ferenc: Nintsen neve* című költeményét idézzük teljes terjedelmében, mivel meggyőződéssünk szerint Faludi itt tudatosan számolja föl a rímtoposz és a Querela-toposz korábbi összekapcsolódását, az egytagú rímsszavak ironizáló játékossággal a virtuóz költői kedv dekorumai lesznek:

„Eggy agg lant van Gyöngyös táján:
Rut szömölsök ül pofáján,
Töpörödött rántzos bőre,
Összel tarkás minden szőre;
Utálatos, otsmány *kép*.

Három foga tart istrázsát,
S' alig rágja a' hig kását;
Gyomort kever бүdös szája,
Tüdejével rothadtt mája:
Semmi tagja már nem *ép*.

Rozsdás torka höbög, hörög,
De a' nyelve frissen pörög;
Nyughatatlan derekával,
Tsipás szeme forgásával;
Keze úgy jár, mint a *tsép*.

Előbb kezdte Venus fattyát
Megismérni, mint-sem attyát;
Hisz utánn sirt böltsőjében,
Gyuladozott szerelmében,
S még előtte volt a' *pép*.

Felserdүlvén, többre lépett,
Nyalogatott sok friss *képet*;
A' ki tetszett száj-izének,
És megfelelt vig kedvének,
Ahhoz ragadt, mint a' *lép*.

Sok kezek közt vásott nyaka,
Tsókkal kopott két ajaka,
Üszög már kiperzselt szive,
De még benn' van Ámor nyive,
Forrton forr az ó *tserép*.

Természetét erőlteti
Apadtt mellyét kifeszitti,

Tarát farát ékesitti,
Vitorláit kiteritti;
Arra nyerit, a' ki szép.

Parázs-tüzét lobbantattya,
Már megszokta, nem hagyhattya.
Várj, tejetlen gubás ketske,
Nóosztön nősző vén menyetske!
Megjön urad, jól megtép.⁵²⁴

A XVIII. század kéziratos és nyomtatott irodalmában egyaránt bőségesen találhatunk példát rímtoposzunk jelentésváltozására, a szerzők közül csak néhányat nevezünk meg: Kőszeghy Pál, Szirmai Tamás verses búcsúztatója, Amade László, Mátyási József, Pápai Páriz Ferenc, Gyöngyösi János, Tséri Verestói György, Molnár Borbála, Felvinczy György, Szászi János, Peretsenyi Nagy László, Nagy Ferenc, Kováts József.⁵²⁵ Néhány példát idézünk kevésbé ismert kéziratos énekeskönyveinkből: Csatóry József ékv.:

„Oljan szép – ez a' kép
Mintha zephir rosát tép.”⁵²⁶

Was Benjamin gyűjteményéből:

„Bájolva jött a hang felém
Megyek, s a' rózsák tépett
Erekjei közt meg lelém
Fannit a' tsupa szépet.”⁵²⁷

Kardos Antal énekeskönyvéből:

„Óh te hajdan szépek szépe
Disze veszett rózsa szál
Téged a sors öszve tépe
Jajj te korán el aszál.”⁵²⁸

Kis Pál gyűjteményéből:

„Már miolta tudom mi a szép
És miolta kedves az szép kép,
Illy mérgesenn, keservesenn rám nem ragadt lép,
És ugy emészt, majd minden részt bennem öszve tép.”⁵²⁹

Másutt így folytatódik a toposz fölbomlása:

„Ha kívánnya felséged,
El törlöm ezt a népet,
Nem veszek bé mentséget,
Vágom a rutot s szépet,
A Gazdagoknak bélét,
Ki vetem az ebeknek;
Kevélyeknek lépét
Adom a rut férgeknek.”⁵³⁰

Azt is megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század utolsó harmadától a XIX. század első évtizedeiig a rímtoposz egyre ritkábban szerepel a kor legjelentősebb költőinél, így alig mutatható ki Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám, Ányos Pál, Ráday Gedeon, Földi János, Dayka Gábor, Baróti Szabó Dávid, Rájnis József, Révai Miklós, Fazekas Mihály, Szentjóni Szabó László, Batsányi János, Virág Benedek, Berzsényi Dániel, Csokonai Vitéz Mihály költészetében.⁵³¹ (Csokonainál ugyan van egy nagyon jelentős kivétel: *Cultura* című drámájában megszólal a Rákóczi-nóta változata, azonban ez a Rím-ág krónikájához tartozik.) Ez azt is jelenti, hogy a rímtoposz kiszorul legértékesebb költészetünkől, a kisebb jelentőségű versszerzők és a kéziratos diákköltészet használja nyakra-főre.

1805-ben jelent meg irodalmunk első rímlexikona *Verseghy Ferenc: Tiszta magyarság* című művének függelékeként: *A' cadentiák' Lajstroma*. Az egytagú rímek között felsorolja a toposz következő elemeit: ép, kép, közép, lép, nép, szép, csép, cserép, pép.⁵³² Itt már a tép nem szerepel. 1806-ban állítja össze *Szemere Pál* kéziratban maradt terjedelmes *Rímek* című rímshótárát. Műve tizenkét oldalán csak egytagú rímshavakat sorol föl, toposzunkból csak ennyit említ: lép, kép.⁵³³ *Simai Kristóf* sem sokkal bőkezebb 1809-es *Vég tagokra szedetett szó-tár* című munkájában,

beéri az ép, kép, lép, tserép rím��avak említésével.⁵³⁴ Mindhárom ríműzótár láthatóan kevésre becsüli a ríműtoposz poétikai értékét, amelletű mit sem tudnak már a nép-kép, nép-tép hajdani szerepéről.

II. 6.

A Querela Hungariae toposz XVIII. századi útűját nem követhetűk nyomon, annyit azonban megállapíthatunk, hogy a költészetben a Querela-toposz mindig a Rímű-ággal összefonódva jelenik meg. A Querela-toposz most még hangsúlyosabban hazafias-politikai jelentéűkörben jelenik meg, s mivel ez az adott történelmi-politikai közegben egyre inkább illegitimnek minősül, a számba vehetű művek zöme is kurucos, politikai ellenzékű hangvétellű.

A sorban első emlékünk az 1764-es diétához kapcsolódik. Már címében is a Querelát idézve itt találunk egy hosszabb magyar nyelvű verstörödékű latin címmel: *Rubrica, Pannonia Nympha Veteres renovatas Querelas cur Diaeta Posonium confluens Spem firmandae Salutis appromittit, Anno quo Laeta Celebrari voluit Regina Diaetam (1794.) Pannonia Nympha Seu Hungara Terra Plorans*. A vers a Nympha panasza, aki itt a nemzeti sérelmek megszólaltatója. Nincs nemzeti király, árvának látja magát, mindenkinek el kell vesznie; a nemzetre-fiaira gondol:

„Jaj, vallyon, mint élhet a Contribuens Nép,
Kit máris mint rongyot a sok fizetés tép,
Most is csak alig áll, mint eltörödött csép
Gyenge teher alá, a vékony sár cserép.”⁵³⁵

Az ismeretlen szerző verses paszkvillusában egészében a Quere-la-toposzt használja föl, de költői gyöngeségei folytán erejét apasztja publicisztikára hajló epikus terjengőssége. Idézett stró-fánk talán a legkoncentráltabban idézi föl gondolatiságában a Querela-toposzt úgy, hogy társul hozzá a ríműtoposz Rímű-ága. Több időpontból, több változatban maradt ránk a „*Jer magyar! sirj vélem...*” kezdősorű költemény. Mindegyik másolata XVIII. századi, előűzör Amadé László kézíratai között bukkan föl, utána

Jankovich Miklós énekeskönyvében (1789–1793), egy 1790-es gyűjteményben, Dugonics András Följegyzései-ben, Aranka György kéziratoss versgyűjteményében, végül egy 1800-as kötetben.⁵³⁶ Az Amadé-kéziratban fennmaradt másolat látszik a legkorábbinak (1764 előtti), politikai költészetünk esztétikailag is értékes darabja: a Querela-toposz teljes szerkezetét kibontja:

1. „Jer magyar! sirj vélem,
Gyászoljad szüntelen
Romlásodat!
Hajdani voltodat,
Mostani sorsodat,
Rabságodat.
Mi voltál, gondold meg;
S mint veszett népünk meg;
Hogy nyomorult lehess,
Oly futva ne siess,
Böcsös nagy vér!...

4. Nyakadon a német
Lesi életedet...
Borzadozol!...
Fojtja szabadságod,
Rontja tartományod:
Nem irtózol?
Fejti erszényedet,
Kiszopja véredet,
Fényedet torkolja,
Neved marcangolja:
Szenveded ezt?...

8. Ébredj föl hirtelen
Mert a baj szertelen,
Ne hadd magad!
Időt ne vesztegess,
Ne szóval fenyegecss:
Gyűjtsél hadat!
Gyorsan fegyvert fogjál,

Mennydörögj s csattogjál;
Ugy meglesz, mit akarsz.
Hogyha földbe takarsz
Ki téged bánt.

9. Vajon nem szégyen
Mennyés föld Istene!
Csuffá lettünk?
Hogy ilyen vitéz *nép*,
Ki mindent összetép,
Igy elveszünk?
Németnek bolondja,
Már alig van rongya,
Mégsem fegyverkezik;
Mig több baj érkezik.
Mindaddig vár⁵³⁷

Az idézett mű olyannyira kapcsolódott a politikai szabadságharcos-ellenzéki mozgalmakhoz, hogy a jakobinus *Őz Pál* is lemásolta. A jakobinusok perében ez a vers is szerepelt az ellene felhozott vádpontokban, a vers szövegét 1795. június 3-án, *Őz Pál* kivégzésénél a hóhér elégette a vesztőhelyen. Köztudomású, hogy 1790 körül már a nemesi ellenzéki mozgalom számos külsőségeiben, agitatív jelszavaiban erősen támaszkodott a kuruc hagyományokra.⁵³⁸ E szövegváltozat 9. strófája így hangzik:

„Vajjon nem szegény-e
Menny s földnek istene,
Hogy illen vitéz *nép*
Ki mindent össze *tép*,
Németnek bolondja.
Mégsem fegyverkezik
Még több baj érkezik,
Addig vár.⁵³⁹”

Ismeretes, hogy 1790 körül sokat emlegették Rákóczi Ferencet, a kuruc szabadságharcos mozgalmat; ez az időszak a Rákóczi-nó-

ta népszerűségének is első csúcspontja. E rebellis vers jelenti ekkor főként költészetünkben a Querela-toposz képviselőjét, bár a kuruc mozgalmak költészetének számos más darabja is gyakran szerepel az ekkori kéziratos verseskötetekben.⁵⁴⁰ 1792-ben jelenik meg *Etédi Sós Márton: Magyar Gyász, vagyis Második Lajos magyar királynak a' mohácsi mezőn történt veszedelme* című verses elbeszélő műve, ahol így emlegeti a Rákóczi-nóta nem fakuló hatását: „Valaminthogy a' máj Magyarok még emlékeznek a' Rákotzi, Bertsényi nótájára: ugy azon időkben is (u.i.: a Mohács körüli időben, I. M.) friss emlékezetben vólt még a' Hunyadi, Bátori és Kenesi nótája.”⁵⁴¹ *Berei Farkas András* a századforduló, s a XIX. század első évtizedeinek igen népszerű és termékeny versszerzője, 1799-ben terjedelmes verselménnyel köszönti József Antal főherceg és az orosz cár leányának, Alexandra Paulovna hercegnőnek frigyét. *Pannónia Öröme...* című művében sorra köszöntik a felséges párt a díszelgő bandériumok és parádézó katonák, ha hihetünk Farkasnak, akkor „Hepler Ferentz Vitézlő Polgár Fő-Kapitány Úr Huszár-kompániája” egyenesen a nevezetes nóta hívására gyülekezik, majd masíroznak:

„Tárogató sippal hívnek már Budára,
A' melly vagyon véve Orfeus lantjára;
Haj Rákótzi! haj! haj! Bertsényi kótára,
Régi Magyar Vitéz hires Mars nótára.”⁵⁴²

Csokonai is megrémíti 1799-ben Festetics Györgyöt, amikor a *Cultura* bemutatóján fölhangzik a Rákóczi-nóta ezen változata:

„Haj Rákóczi, Bercsényi, – Tököli
Nemzetünknek régi hires magyar vitézi,
Hova lettek, hova mentek
nemzetünknek régi hires magyar vitézi?
Szegény magyar níp
Mikor lesz már ip
Mert a sasnak körme között,
körme között fonnyad mint a lip.
Töredikeny mint cserip
Szegény magyar níp.”

Stoll Béla 1963-as adatait figyelembe véve, csak 35 változatról tudva a Rákóczi-nótának, 1790–1822 között *huszonhárom* kéziratot versgyűjteménybe másolták le a tilalmazott rebellis verset.⁵⁴³ Bizonyítja ez azt is, hogy a századfordulón milyen nagyarányú volt a Rákóczi-nóta elterjedtsége, népszerűsége nyilván összefügg a politikai mozgalmak jelentkezésével.

A *Querela Hungariae* toposz funkciójának és érvényességének körének a századfordulón és a XIX. század első évtizedeiben bekövetkezett változását számba venni külön vizsgálat feladata lehetne, bizonyosnak látszik azonban, hogy mégis jelen van, bár a korszak eszmei és politikai változásai átfogalmazták némiképpen.⁵⁴⁴

Tudjuk, hogy Kölcsey Ferenc gondolkodása, költészete igen sok ágon kapcsolódik a régi magyar irodalomhoz, különösképpen a kurucos hagyományokhoz. Mind a régi magyar irodalmi, mind a kurucos hagyományok közvetítésében kiemelkedő szerepe volt a debreceni protestáns kulturális közegnek, amint azt meggyőzően bizonyította *Mészöly Gedeon* alapvető tanulmánya. Éppen a századforduló körüli időszakban több debreceni provenienciájú kéziratot énekeskönyvbe másolják be a Rákóczi-nótát, közülük egy máig is a Kollégium Nagykönyvtárában olvasható, éppen olyan ritka változat, amely a hazafias-kurucos hagyományt a múltban Bocskaiig hosszabbítja meg:

„...Jaj Rákóczy Bertsényi
Magyarok hires Vezéri Bezerédy
Hová lettek Magyar népnek hires Vezérei
Nemzetünknek nagy bajnoki
Fényes Csillagi Botskai
Az ellenség minden felől őket emészti üti
Kergeti buval emészti közinkbe sem ereszti
Jaj hát szegény nemzetünknek
Miként epeszti...⁵⁴⁵

Ott érezhetjük már a *Querela*-toposz jelentkezését Kölcseynél az 1821-es Rákos című költeményben is:

„Romlasz magyar nép, romladozol hazám,
És lassan őrlő féreg emészt belől.
Ha fog kigyulni magzataidnak
Szűk kebelökben az égi szikra?”

Az elmondottak alapján bizonyosra vehetjük Mészöly Gedeon vélekedésének igazát: „Nem lehet véletlen, hogy a Hymnus első strófájában is erre, hogy: ----- nép előtte ez a sor rímel: Balsors, a' kit régen tép...”⁵⁴⁶ Nem a véletlen költői lelemény ragadta ki tehát a rímek lehetséges sokaságából a nép-tép oppozíciót, nem is csak az egytagú szavak rímlehetőségének fölfrissítési szándéka, hiszen Kölcsey nyilván tudta, ismerte a belőle múltba kigyózó eszmei-politikai üzenetet, s annak poétikai jelentését. A Querela Hungariae toposz a reformkor előestéjének történelmi-eszmei közegében szólal meg a Hymnusban; a toposz történelemszemlélete, idő és értékszerkezete a mű kompozícióját határozza meg. Ezen belül így a rímpár két évszázad üzenetének tudatos meghallása, apokrif örökségének vállalása.

Kölcsey költészetében elsősorban a Querela-toposz állandósult gondolatisága lényeges, s csak erősen alárendelten jelenik meg a rímtoposz Rím-ága, poétikai fontossága halványul. Ebben nyilván szerepe lehet a korszak poétikai elveinek, amely már jóval kisebbre értékeli a konvencionális poétikai eszközöket. A XVIII. század második felében s a XIX. század első évtizedeiben a Querela-toposz poétikai kifejezésére (legalábbis a rímek szintjén) a rímtoposz Rím-ágából már csak a nép-tép rímoppozíciót használják, a nép-kép szerepe teljesen feledésbe merül. Valószínű, hogy a Rákóczi-nóta elevenebb hagyományozódása magyarázza ezt.⁵⁴⁷ Ugyanakkor a nép-kép oppozícióba kódolt értékszerkezet elevenen hagyományozódik, hiszen a belülről pusztuló nemzet érzete, a tehetetlen agónia büntudattal teli szorongása állandósul. Márpedig a századforduló és a reformkor előtti időszak éppen erre rezonált.

Ezzel kijelölt utunk végére érkeztünk, tudva azt, hogy messze nem merítettük ki a tökéletes megoldáshoz szükséges eljárásokat, lehetőségeket. A fősorakoztatott bizonyító anyag nem egy helyen hiányos, vázaltszerű; munkánk során végig éreztük az ideológia- és eszmetörténet eredményeinek hiányát. Az ilyen

jellegű kutatások újabb eredményeinek fölhasználásával jobban pontosíthatnánk a toposz XVIII—XIX. századi beépülését, kapcsolatát a nemesi történet szemlélettel és egyáltalán a nemzettudat változásaival.

A dolgozat mottójaként Verlaine versét idéztük: „Ó jaj, a rím silány kolomp...”. A nagy XIX. századi francia poéta mélabús elutasítással számol le korábbi poétikai kőtáblákkal, helyezi azokat törvényen kívül. Tehette ezt úgy, hogy saját törvényhozója volt, a „silány kolomp” szava hozzá nem kúszott évszázadokon át, makacsul hagyományozódó üzenettel. Dolgozatunk talán meggyőzően bizonyította, hogy a csak szűkebb értelemben poétikainak látszó kérdés: egy rímtoposz históriája: költészettörténetünk és nemzettudatunk geológiai mélyrétegeinek megrendítő lenyomatát őrizheti.

JEGYZETEK

1. TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...*, Bp. 1969. 39.
2. RMK III 323. A továbbiakban minden Rubigallus-idézet a kritikai kiadásból származik. *Pauli Rubigalli Pannonii Carmina*, Edidit Miloslaus OKÁL, Bibliotheca Teubneriana, Leipzig, 1980.
3. OKÁL, XIII.: „...adiunxit eclogam, ...in qua ... pastorem Carpathium, statum regionis suae deplorantem et a grege suo propter periculum, quod a Turcis imminebat, discedentem finxit. Poesis Vergilii bucolica in Rubigalli persona imitatore invenit neque tamen sententia viros Turcarum periculo perterritos, et de patria migraturos a Rubigallo illusos esse repelli potes.”
4. Uo.: Praefatio
5. Casparus URSINUS, *Querela Austriae, sive Epistola ad reliquam Germaniam, Augustae Vindelicorum*, MDXXXII. APPONYI, *Hungarica*, I. 239. BAUCH, Gustav, *Caspar Ursinus Velius, der Hofhistoriograph Ferdinand's I. und Erzieher Maximilian's II.* Ungarische Revue 1887. 1–43, 201–240.
6. BAUCH, 1887. 22–40.
7. KLIMES Péter, *Bécs és a magyar humanizmus*, Bp. 1934. 47, 49, 79–80.
8. KLIMES, 87.
9. A koronázási szertartásról, Ursinus Velius szerepéről és beszédéről, részleges tartalmi ismertetésével: BARTONIEK Emma, *A magyar királykoronázások története*, Bp. 1987. 115–122.
10. A latin szövegeket – amennyiben más neve nem szerepel – mind a szó szerinti, mind a tartalmi idézés esetében saját fordításomban adom.
11. VELIUS URSINUS, Caspar, *De Bello Pannonico, Libri Decem...*, Studio et opera Adami Francisci KOLLARII, Vindobonae, 1762. 199.
12. Uo.: „Vides, Rey Inclyte Ferdinande, omnium, qui hic astant nobiles ac fortes viri, ardentibus ex oculis quasi relucere ignes, Martii spiritus indices, atque animi virilis. Jamdudum illis injecta est alacritas cum teterrimis hostibus confligendi, et incredibili cupiditate inflammati sunt, ulciscendi cladem ac vastitatem pene incomparabilem, anno superiori illatam. Habes, Clementissime Rex, quibus populis sis praefuturus.”
13. VELIUS, 1762. 199–200.
14. BAUCH, 206–210.
15. VELIUS, *Ai/r*

„Quam peto magna tibi Germania mitto salutem,
Pannonis innumeris Austria fracta malis.

Austria quae saeuis prope iam contermina Turcis
Et nimium heu miseris addita Pannoniis."

16. VELIUS, Aii/r

„Inde Rhodo clara, longa obsidione potitus,
Rursus Pannonicas vellere cepit opes.
Desertus cecidit tum Rex Ludovicus in armis,
Arsit et hostili Regia Buda face."

17. VELIUS, Ci/v. Költészetéről: ELLINGER, Georg, *Geschichte der neu-
lateinischen Literatur Deutschlands*, Berlin–Leipzig, 1. Bd. 1929. 484–493.

18. OKÁL, 1, 11. VELIUS, Ci/v

„Hunc ne convulsis tu saltem desere rebus,
Fortiter et geminas adsere Pannonias.
Pannonias quibus Italiae pingvissima cedant
Culta, quibus cedat vite Falernus ager.
Et dubites, tam tumens studium laeta arva tuendi
Liberior sit ne his Liber, an alma Ceres.
Quid memorem fluvios, rerum miracula tantos
In quibus anguste squammea turba natat?
Aut mirer vivosque lacus, fontesque salubres,
Et coeli placido sub Iove temperiem.
Tum nemora, et sylvas crebris venatibus aptas
Sive avibus tendas, retia sive feris.
An magis argenti venas demirer et auri,
Unde incredibiles effodiuntur opes.
Mirer inexhaustas iuncto salis aere fodinas,
Omne metallorum provenit unde genus.
Glebaque nativae, vix credes talia, caere
Montibus eruitur marmoris ampla modo.
Plurima pascuntur virides armenta per herbas
Cornigerique boves, lanigerique greges.
Illa quidem nutrit, producit et omnia tellus
Quae natura suo proserit e gremio.
Gignit equos bellis habiles, habilesque labori:
Quaque bonos, multos tam bene gignit equos.
Vilior Epirus genetrix insignis equorum
Sive libet plures, tollere sive bonos.
Illa tuos aluit populos in pace benigne:
Tutata et belli tempore Marte suo est."

19. Uo.: 3–4.

„En tibi, qua careo, Germania, mitto salutem,
mittere si tamen hoc, quo caret, ulla potest...
Hinc tibi, quod de te posco, Germania, dicam:
vive diu et foelix tempus in omne vale!"

20. Uo.: 5.

„Et quamvis alias armis quoque saepe petebar,
non tamen est regnis facta ruina meis.
Quin potius saevos nostris a finibus hostes

- armata potui cogere saepe manu...
 At nunc, heu, miseram quae me tam noxia fata
 laedunt nec solito me quoque more premunt.
 Nam meus ut cecidit saevis Ludovicus in armis
 pro patria pugnans proque salute mea,
 perpetuo iacui sic tempore semper ab illo
 a Mahometigenis undique cincta Getis,
 qui me continuis nimium, proh Iuppiter, armis
 dum laedunt, vires diminuere meas.
 Namque opibus nullis satiati sanguine fuso
 gaudent et ferrum commaduisse suum.”
21. Uo.: 5–6.
 „Vidi ego captivos a saevo duriter hoste
 carnificis caesos more perisse viros.
 Vidi ego de nostro quam saepe cruore rubentes
 amnes et tinctum sanguine quodque solum.”
22. Uo.: 7.
 „Ipsa etiam virtus nigro vestita colore
 pulsa per incertas errat ubique vias.
 Hancque fides sequitur magno concussa dolore,
 quae lachrymis ullum nescit habere modum...
 Saepe etiam totus, qui sydera gestat, Olympus
 est visus nostris ingemuisse malis.”
23. Uo.
 „Tu modo praevalidas, Germania, collige vires
 quodque potes dirum perdere, perde genus.
 Ah nimium cessas nimiumque oblita tuorum
 et mecum perdis teque tuosque simul.
 Namque ego si tantis fuero depressa ruinis,
 haud quaquam post me salva superstes eris.”
24. OKÁL, 8–9.
 „Tum quoque me videas, quae te, germana, tot annis
 inter defendi vulnera, tela, faces.
 Nam tua terribilis peteret cum regna tyrannus,
 a Ditis nomen qui regione tenet,
 protinus est nostro tunc pulsus milite retro,
 relinquere et Austriacos ille coactus agros.”
25. Uo.: 8.
 „Denique te moveat multarum hic copia rerum,
 quae credas ipsos posse movere Deos.
 Ipsa etenim cunctis praestans pingvissima tellus
 exuperat Libycum fertilitate solum.
 Et valeat, Creten qui vult praeferre Lyaeo,
 provenit in nostris qui bene cultus agris.
 Et licet Epirus sit laude insignis equorum,
 attamen huic victas porriget usque manus.
 Qui validos memorem, nutrit quos ista, iuencos,

squamigerum gaudens flumine quidve genus?
 Quid nemora et sylvas gratis venatibus aptas,
 quae possent animos saepe levare tuos?
 Huc quoque si veniat Panchaia fertilis auro,
 amittet famam protinus illa suam.
 Mons est, qui Scythicas a Pannone dividit oras,
 qua gelido Boreas provehit axe nives.
 Ornatus variis hic cernitur usque metallis,
 instar sydereo quae modo luce micant.
 Ac velut humanum venae per corpus oberrant
 et secum vitae nobiliora trahunt,
 sic variae montem venae sine fine pererrant,
 optima quae pleno ventre metalla gerunt.
 Namque aliae plumbo gaudent ferroque micante
 atque aliis fulvo venter ab aere tumet.
 Haec rutilo multum decorata superbit ab auro,
 illa sed argento est hac onerata magis."

26. Uo.: 10.

„Sed citius verno potero tibi tempore flores
 singula quam numeris, crede, referre meis.
 Quam melius poteris praesens haec cuncta videre
 atque horum dulci commoditate frui!
 His igitur moveare bonis, miserere tuorum,
 nemine quos hostis nunc prohibente premit."

27. Uo.: 11.

„Huc properent omnes, quos alluit Ister et ingens
 Rhenus is hesperiiis montibus ortus aquis.
 Talibus hinc venias collectis undique turmis,
 in Mahometigenum mox ruitura genus.
 Et vinces, praesens nam te fortuna iuvabit,
 annuet et coeptis Iuppiter ipse tuis.
 Tu modo crudelem, Germania, perde tyrannum,
 teque meo conserva corpore, meque tuo."

28. Uo.: 3–10.

„At quia civilis me nunc discordia frangit,
 ante tuos cogor maesta iacere pedes."

29. Uo.: 11: „Crede mihi, res est plus quam miserabilis illa, / Doctrinae mat-
 rem vincula tanta pati, / at multo gravior res est, quod dogmata Christi / a saevis
 prorsus sunt temerata Getis."

30. RMK III. 366.

31. OKÁL, 41.

32. Uo.: 43.

„Europae sum nata meae deserta parentis,
 nomina Pannoniae fractaque sceptrata gero."

33. Uo.

34. Uo.: 45.

„Ipsa ego ceu *scutum* certe me saepius hosti
obieci pro te tristia bella gerens,
quaeque tuis nocitura viris fera tela putavi,
excepi vitae prodiga facta meae
atque ita te multis defendi fortiter annis.
passaque te propter plurima, plura tuli.”

35. Uo.: 47.

„Me tamen, ah, linquis, linquis tam turpiter illos
sanguine servarunt qui tua regna suo.”

36. Uo.: 47–48.

„O utinam vultus scribentis et ora videres,
quaeque fluunt oculis flumina missa meis!
Scribimus et calami dextra vice ducimus hastam,
sanguine purpureo quae tepefacta madet,
materiamque vagae caesorum duriter umbrae
dictant, ingratham teque subinde docent.”

37. vö.: Briseis Achillesnek, Phaedra Hippolytusnak, Oenone Parisnak, Dido Aeneasnak, Hermione Orestesnek, Ariadne Theseusnak, *különösen Canace Macareusnak*, Medea Iasonnak, Sappho Phaonnak.

38. Uo.

39. Uo.

„Sed quia *germana es*, merni quia plurima de te
iusta querela mea est, impia causa tua est.
Non haec *germanae*, sed convenit ista novercae
res fera, montivagis nec satis apta feris.
Deseris immeritam, linquis, germana, sororem,
oppressa qua non salva manere potes.”

40. Uo.: 50–51.

41. Uo.: 50.

„Si vero mea fata sitis precibusque moveri
non potes in duro pectore saxa fovens,
te precor, haec saltem nostrae post funera vitae
inscribas tumulis verba notata meis:
Dum viguit potuitque suis victricibus armis
Pannonia immanis comprimere ausa Getae,
heroum munita gravi virtute suorum
defendit dextra Teutona regna sua.
At postquam duris fatis est cepta moveri
actaque promeritam poscere rursus opem,
concidit infoelix a dura licta sorore,
scilicet haec meritis praemia digna tulit.”

42.

„Adspicias utinam, quae sit scribentis imago:
Scribimus, et gremio Troicus ensis adest,
Perque genas lacrimae strictum labuntur in ensem,
Qui iam pro lacrimis sanguine tinctus erit.
Quam bene conveniunt fato tua munera nostro!

Instruis impensa nostra sepulcra brevi.
 Nec mea nunc primum feriuntur pectora telo:
 Ille locus saevi vulnus amoris habet.
 Anna soror, soror Anna, meae male conscia culpae,
 Iam dabis in cineres ultima dona meos.
 Nec consumpta rogis inscribar Elissa Sychaei,
 Hoc tamen in tumuli marmore carmen erit:
 Praebuit Aeneas et causam mortis et ensem;
 Ipsa sua Dido concidit usa manu.” (Dido Aeneae)

43. OKÁL, 31.

44. Uo.: 12.

45. CUSPINIANUS, Johannes: *De Capta Constantinopoli, et bello adversus Turcas suscipiendo... commonefactio. in Selectissimarum orationum et consultationum de bello Turcico variorum et diversorum auctorum volumina quatuor.* Edidit Nicolaus REUSNER, Lipsiae, 1596. I–IV. Az idézet: II. 176–177.

46. CORDATUS, Conradus: *Ursach warumb Ungern verstöret ist, und ytz Österreich bekriegt wird.* Zwickau, 1529. Aiii/v

47. Uo.: Aiiii/v

48. Uo.: Biii/r

49. Uo.: Biii/v

50. VEIT, Dietrich, *Wie man das volck zur Büss, und ernstlichem gebet wider den Türcken auff der Canczel vermanen sol. Sambt einer unterricht vom gebet und einer kurzen auslegung des LXXIX. Psalmen.* Nürnberg, 1542. b/r

51. Uo.: c/r

52. Uo.: A2/r

53. BENDA Kálmán, *A magyar nemzeti hivatástudat története* (A XVI–XVII. században) Budapest, 1937. 47–48.

54. Corpus Reformatorum. Melanthonis Opera. Kiadta C. G. Bretschneider–H. E. Bindseil, Halle. Bd. 5. 1051–1058. Melanthon előszava önállóan is megjelent németül és latinul is. G. SABINUS verse megjelent: *Poemata et numero librorum et aliis additis aucta, emendatus denuo edita.* Lipsiae, 1563. (KLTE Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban: DEK) 752.775)

55. SABINUS, 1563. 14.

„Ecce vides rerum quam tristis forma mearum,
 Qualis et imperii sit status iste mei.”

56. Uo.: 15.

„Omnia dissidiis sunt, omnia plena tumultu,
 Illa fuit quanti res mihi causa mali?...
 Turca ferox nostras descendere fertur in oras,
 Alterius nobis altera causa mali.”

57. Uo.: 17

„Sed prius externos quam progrediaris in hostes,
 Certa tibi pax est constituenda domi,
 Sedandique graves de religione tumultus.”

58. Uo.

„Turca ferox autem caput est immane, quod audis
 Adversus summum bella movere Deum.

Hoc tibi frangendum caput est, hoc concute cornu:

Succumbet manibus bellua victa tuis.

Ergo age, Rex, animo praesenti suscipe bellum,

Hei mihi quas poenas impie Turca dabis!"

59. SÓLYOM Jenő, *Luther és Magyarország*, Bp. 1933. 74–79.

60. Uo.: 52–53.

61. Rotaller mindkét verse önálló verseskötetében is megjelent 1546-ban: *Hesiodi Ascræi Opera et dies, elegiaco carmine reddita... Eiusdem Epigrammatum Liber*, Francofurti. A kötet G.1121 jelzet alatt a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában található Debrecenben, 55a–55b. (Továbbiakban: TREN)

62. RMK III. 356. Ennek későbbi kiadását használtuk: *Pannoniae Luctus*, kiadta WESZPRÉMI István, Posonii, 1799. (Jelölése a továbbiakban: PLW.)

63. HOPP Lajos, Az „*antemurale*” és „*conformitas*” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban, Bp. 1992. 102–120.

64. Vö. WENZEL Gusztáv, *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc, négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó-családból*, Bp. 1878.; WOTKE, Karl, *Der Olmützer Bischof Stanislaus Thurzó von Bethlenfalva (1497–1540) und dessen Humanistenkreis*, Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens 1899. 336–388.; TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Erasmus és magyar barátai*, Bp. 1941.

65. KLIMES, *i. m.* passim. Joannes Langus 1539-ben adta ki *Ad Iesum Christum Dei Filium, pro christianis contra turcas. Elegia* c. disztichonos versét, melyben a főszereplő Hungaria, szemlélete hasonló a Luctus Pannoniae látásmódjához. (APPONYI, Hungaica I. 272.) Ugyancsak tartalmaz hasonló részleteket UNCIUS Leonhardus *Poematum libri septem De rebus Ungaricis* c. 1579-es kiadású disztichonos epikai műve. (APPONYI, Hungarica I. 474.)

66. PUKÁNSZKY Béla, *Mohács és az egykorú német közvélemény*, in Mohácsi Emlékkönyv, 1926. Bp. 277–295. A Mohácsról szóló német irodalomban is kedvelt hős volt az ifjú király és özvegye.

67. TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 1936. 297–350.

68. PLW 4.

69. Uo.

„Aeternum at iuvenem Ludovicum haec fama manebit,
Pro patria in patria non timuisse mori.”

70. Uo.

„Armis defendens patriam regnumque paternum,
Barbariem contra rex Ludovice gravem...
Ergo quo brevior vivo tibi contigit aetas,
Hoc ita defuncto gloria maior erit.”

71. Uo. 5.

„Inclya sed virtus magnum conscendit Olympum,
Ingens et toto fertur in orbe decus.
Finibus his igitur monumenta locanda venirent...”

72. Uo.: 22.

- „Sarmaticus iacet hic, Lascae lux gentis, Ulysses,
 Maior Ulysse etiam, si quis Homerus erit.
 ...Iliacum superans Argolicumque ducem.”
73. Uo.: 13.
 „Quid nos quam varii ludibria tristia casus,
 Fortunaequae gravis pars miseranda sumus.”
74. Uo.: 23.
 „Proh dolor at cursum fata debere brevem...
 Dum mecum meditarer opus memorabile Martis,
 Fatorum insidiis opprimor ante diem.”
75. Vö.: KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XVI. században*, in Pallas magyar ivadéka, Bp. 1985. 41–59.
76. Uo.: 8.
 „Qui patriam, populosque sous regnique penates
 Propugnaturus fortiter occubuit.
 ...occumbit...tuendae amore patriae”
77. TRENCSENYI-WALDAPFEL, *i. m.* Passim.
78. PLW, *i. m.* 21–22.
 „O lux, o magnum nostrae decus inclyta Buda,
 Pannoniae, o regum, Caesaridumque parens.
 Siccine te cerno (sed iam nec cernere fas est)
 Siccine te miseris interiisse modis.”
79. Uo.: 30.
 „Floruimus *quondam*, quum res invicta maneret
 Pannoniae, sed *nunc* fama sepulta sumus.
 Vita fuit nobis sub sacris libera Christi,
 Imposuit gravius funere Turca iugum.”
80. Uo.: 31.
 „Regia barbariae nunc servio turpiter Alba,
 Quin iam sum potius triste cadaver ego.
 Omnis cum dulci spes libertate salutis,
 Amissa Christi religione (sic!), iacet.”
81. SZÖRÉNYI László, *Marin Drzic és a neolatin költészet*, Filológiai Köz-
 löny, 1992. 1–2.
82. DÖRRIE Heinrich, *Der heroische Brief*, Berlin, 1968. 436–438.
83. PLW, címlap
 „Pannonia de se
 Ille ego, quae quondam palmis redimita locaui
 Multa trophaea foris, multa trophaea domi.
 Nunc vultus foedata meos, laniata capillos,
 Funeribus titulos, et monumenta loco.
 Optima pars nostri periit, succurrite ciues,
 Nec sinite, ut pessum, quod mihi restat, eat.”
84. IANICII Clementis Carmina, Cracoviae, 1930. 57.
 „Commoda Pannoniae sunt commoda vestra, Poloni,
 Sarmata communi fertur et illa rate.

Dum fuit incolumis, vallum fuit illa Poloni:

Ut cecidit, quae non et nos ventura timemus?

Vallum Teutonici nec minus una soli.

85. Uo.; 43–50, és még Apud Severinum Bonerum Hieronymi Laszi, viri illust-
ris, mortem deflet, uo.: 51–59. WALDAPFEL József, *Magyarország sorsának XVI.
századi lengyel visszhangjához*, Egyetemes Philológiai Közlöny, (Továbbiakban:
EPHK) 1940. 199.

86. Uo.: 200.

87. Uo.: 200.

88. Uo.: 201–202.

89. WALDAPFEL József, *A magyar végek lengyel költője*, EPHK 1939. 76–84.

90. Uo.

91. LÓKÖS István, *A török veszély a 16–17. századi horvát epikában*, Kézirat-
ban, 3–4.

92. Uo.: 14–17.

93. RMK III. 451

94. Uo.; a következőkben a sorok számát adjuk meg: 2–3.

95. Uo.: 5–8.

„Nescio quid causae sit, quae fortuna malorum,

Sidere me adverso sentio saepe regi...

Et fortuna rapit caeca, quod ante dabat.”

96. Uo.: 43–47.

„Ergo, soror, stratae fer opem, nec desere prorsus:

Vivere, si salva me quoque stante, cupis.

Nam videor murusque tuus, portusque fuisse

Semper in adversis hactenus ipsa valens.”

97. HORVÁTH Magda, *A törökveszedelem a német közvéleményben*, Minerva
1937. 155–164.

98. SAMBUCUS, i. m. 49–50.

„Adde manus igitur victae, Germania, tandem:

Ne vaster misere, fessaque tota cadam.”

99. Uo.: 15–19.

„Semper eram florens, hospes nec ab hospite laesa.

Quaeque suo stabant tempore tuta loco.

Tondebat pecus in laetis mihi pabula pratis,

Nil terrebat oueis, agmina nulla lupus.

100. Uo.: 20–24.

„Rusticus ad solitum laetior iuit opus,

Eduxit pecudes, choreas meditatus auena:

Sylvestri cecinit Phyllide saepe modo.

Ad vineta tulit gressus bene culta popellus,

Nec metuuit positas vinitor insidias.”

101. Uo.: 29–33.

„Ille pharetratus me semper territat hostis,

Barbarus excultos depopulator agros.

Arma sonant passim: superest nihil undique; pacis,

Haud cibus hic fessis sumitur absque; metu.

Sed quid agam? mihi deficiunt viresque; manusque;
Et propriis dudum sum labefacta dolis."

102. DÖRRIE, 1968. *Rezeption, Inkrimination, Adaptation* c. fejezet: 339–374.
103. Uo.: 92, 105, 108, 158, 374.
104. Uo.: 237, 241–247.
105. Uo.: 69, 116, 334.
106. Uo.: 126–130.
107. Uo.: 133–136, 137–140, 209.
108. Uo.: 21, 31, 141–144, 171.
109. Uo.: 31, 171, 173–176, 292–296, 353–360.
110. Uo.: 153–155, 163, 168, 270, 400–402.
111. Uo.: 172–174, 170–177.
112. Uo.: 223–291. *Der heroische Brief im Zeitalter der Empfindsamkeit: Liebesverzicht und Seelenfreundschaft* c. fejezet.
113. Uo.: 364–369.
114. Uo.: 369–374: Die Heroides Christianae des Helius EOBANUS HESSUS
115. Uo., vö. KEMPER, Hans-Georg, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*, Tübingen, 1987. Különösen az Einschüchterung und Konfessionalisierung der Musen c. fejezet: 147–153.
116. SCHÄFER, Eckhard, *Deutscher Horaz. Conrad Celtis–Georg Fabricius –Paul Melissus–Jacob Balde*. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands. Wiesbaden, 1976. 45.
117. SOHM, Walter, *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Straßburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530–1581*. Berlin, 1912. Különösen a Melanchthon und die Eloquenz c. fejezet: 46–55.
118. MAUERI Thomae Tribulensis poematum liber Tertius, Witebergae, 1565. Epistola Dedicatoria, A2/r-v. (DEK: 752.381)
119. Uo.
120. Uo.
121. MELANCHTHON, Philippus, *Argumentum in Threnos Ieremiae*, Corpus Reformatorum, 820.
122. Uo.: 816.
123. Uo.: 817.
124. Vö. KRAUSE, K., *Helius Eobanus Hessus, sein Leben und seine Werke*, Gotha, 1879. Bd. 1–2.
125. HESSUS, Eoban, *Psalterium Davidis*, Lipsiae, 1564. Aa2/r (DEK: 751.747/1)
„Sunt tamen haec illis tanto meliora prophanis,
Quanto sunt omni sacra priora gradu.”
126. Uo.: Aa4/v
„Fallor et an dicent, cur vera oracula vatis,
Tam male contorto carmine falsa facis?”
127. Uo.
„Sed quia iudicio genus hoc laudetur eorum,
Qui merito laudem temporis huius habent.
Nec tamen invidiae nunc respondere volebam,
Est opus alterius temporis iste labor.”
128. Uo.: Aa5/v

„Ut sensum assequer, quaerenti verba, figuris
Nec linguae ratio, nec phrasis una fuit.”

129. Uo.: Bb/r

130. Uo.

131. Uo.: Bb/v

132. Uo.: Bb2/r

133. Uo.: A/r

„Nam sunt hic numeri Musis et Apolline digni,
Et quos Christiadam numina cuncta probent.
Et quos Christiadae discant *sine crimine* cuncti,
Et quos sacrigenae semper in ore ferant.”

134. Vö.: CORDIER, Leopold, *Der deutsche evangelische Liedpsalter*, Giessen, 1928.

135. Vö.: *A Szentírás magyarázata. Jubileumi kommentár*, Szerk. BARTHA Tibor, 1981.

136. Vö. H.G. KEMPER, 1987. passim

137. DÖRRIE, 1968. 431.

138. KECSKEMÉTY István, *Ámós próféta könyve*, in *Theologiai Szaklap*, 1912. 240–248.

139. KUSCH, Horst, *Einführung in das lateinische Mittelalter*, Berlin, 1957. 664.; még MANITIUS, Max, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, Dritter Teil, München, 1931. 110, 852–853, 934–935, 995.

140. Uo.

„Filia formosa Domini, flens sto lacrimosa
Prepubicanda rosa, fleo nunc pallens odiosa...”

141. GYÖRY János, *A kereszténység védőbástyája*, Minerva, 1933. 1–5, 73–75.

142. Uo.

143. DÖRRIE, 1968., 438–439, 42–44, 433–436.

144. Uo.

145. Szövege, SABINUS, 1563. 126–142., róla: DÖRRIE, 1968. 441, 455.

146. *Delitiae poetarum Germanorum huius superiorisque aevi illustrium*, Pars II. Collectore A.F.G.G. Francofurti, 1612. App. H. 2600. (Továbbiakban: *Delitiae*, 1612.) 1397–1398.

„Et facis et per te nos vindicat ira Tonantis:
O nova spes nostris facte Luthere malis...
Salva fides nobis, et adhuc stat gratia Christi,
Obruta quae vires non habuere suas.
Victa fides operum latuit sub imagine falsa,
Gratia sub dura lege sepulta fuit.”

147. Uo.

„In mea crudeles grassantur viscera nati,
A quibus uberta: s nostra tuenda fuit...
Et nisi tu renoves nostrae primordia vitae,
Mortua iam mundo pene videbar anus...”

148. Uo.: 1400.

„His sunt arma, quibus pulcherrima sacra tuentur,
Luxus, avarities, sors, gula, stupra, doli.”

149. Uo.: 1402.

„Simplicitate rudem populum seducere ficta,
Nil magis his doctum maximus orbis habet.
Utque *bonus artes* sunt indoctissima semper
Pectora, sic passim *dogmata falsa* ferunt.”

150. Uo.: 1407.

„Quos quia non satis est in mutua vulnera ferri,
Bella etiam externi sangvinolenta movent
Impius Helladibus iam Turca erupit ab undis,
Pannonios victor depopulatus agros.
Quam metuo ne fida tuos Germania fines
Omnia concutiens ista ruina petat.”

151. DÖRRIE, 1968. 455.

152. Uo.

153. Vö.; HINDERER, Walter (Hrsg.), *Geschichte der politischen Lyrik in Deutschland*, Stuttgart 1978, és DÖRRIE, 1968.: „In Deutschland ist das Sendschreiben unter dem Namen typisierter Personen vor 1516 zweifellos nicht vertreten. Der deutsche Humanismus übernimmt diese Form aus Italien, wo sie bereits in filfältiger Variation ausgebildet war. Ein einziges Zeugnis (vgl. unten) aus vorreformatorischer Zeit liegt vor – es zeigt, daß diese Dichtart vorerst den gleichen Gesetzen folgt wie in Italien. Dann aber tritt, ohne damit ihr Wesen zu ändern, gerade diese Dichtart, weil sie hervorragend dafür geeignet war, in den Dienst der polemischen Diskussion, die um die Reformation entbrannte. Daneben tritt – als ebenso wichtiges Thema – die *als Brief formulierte Suasorie, den Türkengrieg mit allen Kräften bis zum Siege vorwärts zu treiben*. In beiden Themenkreisen steht die Ecclesia im Mittelpunkt; es galt, sie nach zwei Seiten, gegen Türken und Papst zu verteidigen. In dieser publizistisch-konfessionellen Diskussion erlebt der Brief typisierter Absender in Deutschland seinen Höhepunkt – wobei die Sprache dieser Dichtung durchweg Latein ist.” 453.

154. SABINUS, 1563. 278.

„Epitaphium Ludovici Regis Hungariae,
a Turcis occisi
Natus ab antiquo Ludovicus sanguine regum,
Pannoniae gessi scepra potente manu:
Occubui, patriam dum protego fortibus armis,
Thrace fero regnum depopulante meum.
Nec tamen adverso cecidi quod Marte peremptus,
Patria quod mecum concidit ipsa, queror.”

155. Uo.: 22–23.

„Fertilis uberibus gaudet Turingia campis,
Miratur fluvios Pannonis ora suos,
Altaque, se iactat proceris Hessia silvis,
Hessia montanis vix adeunda iugis.”

156. Uo.

„At neque fluminibus, nemorumque virentibus umbris,
Laeta nec agrorum fertilitate caret.
Irrigui passim labuntur murmure rivi,

Tota paludosis amnibus uda madet,
 Retibus unde trahunt varios ad littora pisces,
 Qui liquidis habitant rura propinqua vadis.
 Florida per ripas depascunt prata iuveni,
 Lanigerae tondent fertile gramen oves.
 Tum virides circum pandunt sua brachia silvae,
 Lignaue, dant avidis materiemque; focis.
 Chaonis hinc duris curvatur glandibus arbor,
 Hinc viret hirsutis pinus odora comis.
 Navibus hinc abies, hinc commoda fraxinus hastis
 Surgit, et irrigui fontis amica salix.
 Atque, ubi cultus ager pressis renovatur aratris,
 Fertilibus vestit messibus arva Ceres.
 Et sua respondent operoso vota colono,
 Cum cadit immissa falce resecta seges.
 His tua si terris non munera Bacche negasses,
 Omnibus haec opibus terra beata foret.
 Respicit ad gelidam qua parte Lycaonis Arcton,
 Utile mutandis mercibus aequor habet,
 Adde tot excelsis invictas moenibus urbes,
 Tot circumfusus oppida fluminibus..."

157. Uo.: 95, 102, 322.

„Nunc procul a Tanai ducentes agmina Turcae,
 Danubii ferro depopulantur agros.
 Cum moestis elegis tibi querebar,
 Quod Germania dissideret armis:
 Et qui Pannonium subegit Istrum.

Nobis barbarus imminert hostis...
 Princeps namque; meus Getas ab Istro
 Totis Pannoniae fugasset oris:
 Haec si pestiferi procella belli,
 Tempestasque; coorta non fuisset.

Saevit in Istricolos *iam nunc Budaque*, potitus
 Austriacis praedam finibus hostis agit...
 Efferus interea grassatur Turca per orbem,
 Qui contundendus fulmine martis erat:....
 Non sic acta furit rabie Gangetica tigris,
 Si qua vel est catulis orba leaena suis:
 Nuper ut ille furens, violentis saeviit armis,
 Hic ubi Pannoniam Noricus Ister adit."

158. LAMPARTER, Helmut, *Luthers Stellung zum Türkenkrieg*, München, 1940. 19.

159. *Delitiae poetarum germanorum huius superiorisque aevi illustrium. Pars III*. Collectore A.F.G.G. Francofurti, 1612. (TREN: 1558)

160. Uo.: 530.

„Quod passim facies rudis et maculosa libelli est,
 Fecerunt lacrimae, quae cecidere, notas.

Et quod inaequali resilit nunc littera versu,
 Motu suo rursus subsidet illa loco.
 Quod sic deformis foedam tulit illa lituram,
 Sunt mihi nutanti carmina ducta manu.
 Cum volui numeris aequales claudere versus,
 Extremus lachrymae praepedire sonos.
 Quod rudis est versus, nullo venit ordine sermo,
 Verbaque; delirae quod videantur anus,
 Quodque, hebet ingenium. Num mirum perdita tantis
 Foemina si frangar sola relicta malis?"

161. Uo.: 532–533.

„Littera quo veniet, si posset nostra venire
 (Quas praefert) facies assimilata notis.
 Corporis infelix poterat decor iste moneta,
 Quos iam non lachrymis mixta querela movet.
 Non grave, ut ante, meis dependet vestibus aurum,
 Non ornat digitos indica gemma meos.
 Defluit ex humero scissus moerore capillus,
 Non manet hic oculis, qui fuit ante, decor.
 Deturpat faciem fletus, lachrymaeque; perennes
 Excedere meas ymbre cadente genas...
 Si mea desertae quae sit, videatis, imago,
 Immadeant, ni sint ferrea corda, genae.
 Vello relicta comas, scindo de corpore vestes,
 Et ferit infelix pectora nuda manus.
 Speque; animoque; simul sic consternata relinquor,
 Friget, et e toto corpore sanguis abit.”

162. Uo.: 531.

„Nec longe positos tumidus grassatur in Indos,
 Sed gravis Hungaricos Austracosque, premit.”

163. Uo.: 538.

„Vestra fuit quondam virtus timor unus in orbe,
 Ingemuit vestro terra subacta iugo.
 Nunc illi cecidere animi, nunc Barbarus hostis
 Occupat ignavo Matria corda metu...
 Omnia vincentem vincit Germania Romam,
 Sprevit Romulidas Teutona terra viros.
 Nullius illa iugum flexa cervice recepit,
 Nunc imbelli Asiae subdere colla volet?"

164. Uo.

„Tot simul insontes tulit hostica turba, nec unus
 Millibus e multis quin cecidisset, erat.
 Grassatus per mille neces heu Barbarus hostis
 Hoc irae specimen praebuit ipse suae.
 Omnia confudit truculenti saeva Tyranni,
 Ira nec intactos sivit abire Deos
 Ipsa senes vidi, quos Barbarus hauserat ensis,

Membra volutantes sangvinolenta solo.
 Longaevasque; rapi flentes in funera matres,
 Quas male servarat in fera fata dies.
 Materno infelix caesus sub pectore foetus
 Aera qui nondum senserat, arma tulit.
 Vidi ante ora patrum natos iugulare cruentos,
 Deque sinu matris pignora rapta suae.
 Nunquam hostis saevo finem dedit ante furori
 Quam lassus poenis, non saciatus, erat.
 Non parcit generi aut aetati ferreus hostis,
 Corpore pollutas qui necat ense Nurus.
 Quique; reluctans petulans lassando puellas
 De tenera spolium virginitate rapit...
 Iamque; domos, humilesque; casas, urbesque; superbas
 Concremat hostili subdita flamma manu.
 Vincula captivos timida cervice trahentes
 Hostis in extremum distrahit ille solum...
Ah moveant dirae caedes, gemitusque; cadentum
 Et quas absumit Barbarus ignis, opes.

165. Uo.

„Ergo agite, afflictæ si vos tenet ulla Parentis
 Cura, nec adverso tempore cessit amor,
 Nunc proceres properate meam retinere salutem
 Vestra simul pereat, qua nisi stante, salus.
 Aut ferus interimet, nisi vos defenditis, hostis,
 Aut premet indignas dura cathena manus.
 Hostis adest, Nati, quin iusta capessitis arma?
 Non sum militiae caussa pudenda Parens...
 Quin vos Germani peregrinum pellitis hostem,
 Quin perstat vestra Patria tuta manu?
 Tempus adest, Proceres, nascentem extinguite flammam
 Funduntur frustra, cum valet ignis, aquae...
 Si vos non veteris moveant praeconia laudis,
 Nec pudet ignavo delituisse metu.
 Damna tamen moveant vim propulsate furentem.
 Qua ruit in vestram Barbara turba necem.
 Patria etiam Proceres cum laesa animalia laedunt,
 Et ferit incauto Vipera pressa pede.
 In vos immunis tumidus grassabitur hostis;
 Accipient vacuae Turcica vincla manus;
 Inclyta Germanis Regna indefensa iacebunt?
 Vestra salus nullo vindice tuta cadet?...
 En vos implorant, Proceres, puerique; senesque;
 Inclamat vestram Teutonus orbis opem.”

166. REUSNER, N., 1596. IV. tomus

167. Uo.: 270–271.

„Deformem traxit civilis Marte ruinam
 Urbs, per quam flavas Albula voluit aquas.

At tu, si quid habes, Germania mentis:
 Disce peregrinis cautior esse malis.
 Si te nil tangunt viduatae civibus urbes:
 Nec movet *oppressae religionis honor*:
 At tua te virtus tot iam laudata per annos
 Excitet: immemorem nec sinat esse tui...
 Tandem accensa odiis civilia bella relinque:
 Saeva quid in socios sanguinis arma geris?"

168. Uo.: 272.

„Debentur nostris Byzanti moenia sceptris:
Pannonis auxilium postulat ora tuum...
 Si prius infausto commisimus omine pugnas:
 Pannonia Christiadum si cruor arva rigat:
 Aut illud nostrae meruerunt crimina vitae:
 Aut fusi falsa proditione sumus.”

169. Uo.

„Ergo rumpe tuum, Germania, rumpe soporem:
 Nec cessent sensus evigilare tui.
 Irrita num fracto contendes spicula nervo?
 Num clypeum demens iam moritura petes?
 Nonne vides quanto navis tua fluctuet aestu?
 Nexa tuis humeris vincula nonne vides?"

170. Uo.: 277.

„Ergo piis precibus sceleratam corrige vitam:
 Si vis Phoebea cingere fronde caput.
 Nec vitii iterum coelestem contrahe poenam:
 Crimen enim maius, si geminetur, erit.”

171. DÖRRIE, 1968. 44, 457.

172. Uo.: 461–462.

173. Uo.: 387, 461.

174. *Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel* unicum példányáról készült másolat. Jelzete: 254.33 Quodl. Auftrags-Nr.: 4603 Film: 1. A kötet leírását magyar kutatók közül eddig *Németh S. Katalin* adta.

175. A kiadványt – tudtommal – még magyar művészettörténész nem vizsgálta, ez célszerű lenne minél hamarább.

176. GLASER, 1545. Aiij/v

177. I.m. Aiij/r

178. Uo.: Aiij/v

179. Uo.

180. Uo.:B/r

181. REUSNER, 1596. I. Tomus. 208–220.

182. Uo.: 208–209.

„Teutonis hanc CAESAR tibi MAXIME mitto salutem;
 Quam, nisi tu dederis iam mihi, nemo dabit.
 Eloquar? an tibi sunt mea non incognita vota?
 An mea, quam vellem, plus quoque, fata liquent?
 Illa quidem lateant malim, dum pectore luctus

Vanescat spatium, curaque lenta, morae.
Sed male dissimulo, tacitus dolor exedit artus,
Mitigat aerumnas saepe querela graves.
Visa diu felix, superisque quieta benignis;
Tristibus hoc iaceo tempore lassa malis."

183. Uo.

„Et quisquam lacrymas audet cohibere fideles?
Et quisquam gemitus edere voce vetat?
Me miseram! quae dura querar, quae tristia fata?
Quave traham reges in mea vota prece?
Quid faciam? qua spe? qua vi? quo vindice freta
Implorem fessis perdita rebus opem?...
Regnaque sollicitis vastans viduata colonis;
Accumulat caedem caede, maloque malum.
Cur exempla petam longe? iam fraudis abunde
Vidimus, et damni, saevitiaeque satis...
Qui mihi nunc *mores* prosunt? quae *bellica virtus*?
Quid *pietatis amor*, iustitiaeque iuvat?
Quid toties parti dextra victrice triumphis?"

184. Uo.; 213.

„Si te cura mei tangit, si cura meorum;
Quaeque dedi, dignus regia sceptrum tenes:
Aspice non oculis, sed qua licet, aspice mente,
Tentatam duris, assiduisque malis.
En tibi *sum supplex*; en haec tibi brachia tendo
Fletibus en crebris ora sinusque madent."

185. Uo.: 211.

„Turca ferox, opibusque potens, armisque, virisque;
Bella gerit terra noxia, bella mari.
Funditus ingentes excindit moenibus urbes,
Innocuasque vago destruit igne domos...
Nuper inexhaustis affecit cladibus Istrum;
Pannonios misere depopulatus agros.

186. Uo.: 215.

„Eximiis totum complevit laudibus orbem;
Ac virtute tulit nomen in astra meum...
Imperium terris, *animos aequavit olympo*,
Aeternae meritis laudis in orbe decus."

187. Uo.: 216.

„Da puris operam sacris, ac assere veri
Dogmata sincero pectore vera DEI.
Ingenuasque fove regnis florentibus artes:
Pieridum curam nec simulanter habe."

188. Uo.: 219.

„Gaudebunt animis pueri, iuvenesque, senesque,
Teutonicae matres, Teutonicaeque nurus.

*Occurrent denso tibi Pannonnes agmine laeti,
Iactataque tegent undique, fronde vias."*

189. Uo.: 222.

„Cernitis, ut Scythicos arcus, scelerataque tela
Teutoniae metuat, Pannoniaeque solum
Palleat ut famulis Savus et Dravus algidus undis!
Fletibus ut tumidas augeat Ister aquas!"

190. DÖRRIE, 1968. 453–464.

191. Kerényi Grácia fordítása

192. RMK II. 129. SOMMER, Johannes, *Oratio Funeris, In mortem Illustrissimi Et Regiis Virtutibus Ornatissimi, vera etiam pietate excellentis Principis ac Domini D. Joannis Secundi Electi Regis Hungariae...*, Claudiopoli, 1571. e/r (TREN, Debrecen) Az egész kötet eszmetörténeti jelentőségét, jellemző it tárgyalja: PIRNÁT, Antal, *Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren*, 1961. 34–38.

193. Uo.: e/v – e3/r.

194. *De Sigetho Hungariae propugnaculo*, Witebergae, 1587. (Hasonmás kiadás, Bibliotheca Hungarica Antiqua, XV.) Kísérő tanulmányt írta SZABÓ András, 19.

195. Uo.: P2/v.

196. Uo.: P/r-v.

„At si desipies, GERMANIA, Plura volentem
Destituit calamus scribere, lingua loqui."

197. Uo.

„Iam tua res agitur, paries tuus ardet; ab alto
Culmine tota domus collabefacta ruit.
Sigetum periit, non Iulia castra supersunt:
Extremum metuit moesta Vienna diem,
Pannonias non esse vides tua moenia? Turcus,
His ruptis, in te Marte furente ruet...
Non spectas coelo, nisi cum mors atra fenestras
Intrat? et in fovea sus lutulente iaces.
Haec tu non cernis? non curas plumbea? nummis
Dum parcis, vitam prodis iniqua tuam?"

198. DÖRRIE, 1968. 483–497: Briefe Verstorbenen und von Sterbenden

199. *De Sigetho...*, I3/r

„Angelicis animam dextris ad sydera duci,
Vox tua mentiri nescia, Christe, probat.
Hinc iterum rediviva venit volentibus annis
Corporaque haec stabunt tunc revocata solo.
Quare agite o socii, nec nunc moriamur inulti,
Caetera prospiciat pro pietate DEUS."

200. Uo.: I3/v.

„At mihi sors patriae miserabilis, haec quoque sola
Causa mihi, mallet cum superesse, fuit.
Haec prostrata iacet, turpi subiecta Tyranno,
Et dat ad impuros vota coacta pedes.

Tempus erat, quo pannonicas exhorruit hastas
 Improbos, et petiit foedera nostra Getes:
 Tempus erat quo vix patriis se finibus hostis
 Tutari, et potuit moenia habere domi
 At nunc nostra tenet, nostris proditque superbus
 Moenibus, et victos fertque rapitque viros.”

201. Uo.: 13/r.

„Audiat haec procerum turba, audiat istaque miles
 Exemplumque illis quod moriamur, erit...
 Vos tamen exemplo Proceres addiscite nostro,
 Humanis nullam rebus habere fidem...
 Nec vos degeneres, virtutum oblita tenere
 Pectora, vel media morte probate precor.
 Si quasuper fuerit, genti iam iamque ruenti
 Posteritas, nostrum stabit in orbe decus...
 Sic satis extremam genti meruisse ruinam
 Et nobis pariter damna parasse semel.
 Reliquias servate precor, patriaeque, piaequae
 Gentis, et iratum conciliate DEUM.
 Mutua vos iungat concordia, cesset iniquus
 Livor, et in partes factio saeva duas,
 Pectora sed solido iungantur amore videte,
 Conspirentque prius corda in Amore DEI.
 Parcite subiectae plebi, nec mole laborum
 Pressos ad durum cogite servitium.”

202. WACKERNAGEL, K.E.Ph., *Das deutsche Kirchenlied von ältester Zeit bis zu Anfang des 17. Jahrhunderts*, I–V. Leipzig, 1863–1876. IV. 175–176.

203. Uo. passim

204. REUSNER, 1596. I–IV. (DEK: 761. 626)

205. REUSNER, N., *Epistolarum Turcicarum variorum et diversorum auctorum libri V*. Francofurti ad Moenum, 1598. (DEK: 703.767/1)

206. BONGARS, Jacob, *Rerum Hungaricarum Scriptores varii, historici geographici*, Francofurti, 1600. (DEK: 145.435)

207. E kérdés kissé elavult tárgyalása: EBERMANN, Richard, *Die Türkenfurcht, ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit*, Halle, 1904. 8.

208. HORVÁTH M., 1937. 111.

209. EBERMANN, 1904. 6–7.

210. Uo.: 16–17.

211. Uo.: 15.

212. WACZULIK Margit, *A török korszak kezdetének nyugati történeti irodalma a 16. században*, Bp. 1937. 71–72.

213. E Türkenliteratur-ról igen jó, gazdag áttekintést Luther műveinek weimari kritikái kiadása ad. Különösen a *Vom Kriege wider die Türken* bevezetője. LUTHERS, Martin *Werke*, Weimar, Kritische Gesamtausgabe, Bd. 30/II. 84.

214. Uo.: 85–86.

215. Uo.

216. Uo.: 90. A traui Andronicus Tranquillus később még közelebb kerül a

magyarság sorsához. Tanulmányait Páduában, Bolognában, Sienában, Perugiában, Rómában, majd Lipcsében, Ingolstadtban, Augsburgban folytatta. 1527-ben bukkan fel Magyarországon, Gritti környezetébe kerül, majd Kesserű Mihály pártfogoltja lesz. Epistola...c. emlékiratában a Gritti oldalán töltött időszak leírását adja humanista szemlélettel. Később Verancsics Antal gondoskodott róla. (Vö.: KERECSENYI, Dezső, *Kolostor és humanizmus Mohács után*, in K.D. válogatott írásai, 1979. 82–110.)

217. Uo.: 87–90.

218. Uo.

219. ELLINGER, II. 485–493.

220. Uo.: II. 264–266.

221. LANGI Ioannis Silesii, *Ad Iesum Christum Dei Filium, pro Christianis contra Turcas. Elegia*. Viennae, 1539. Ci/r.

„Parte alia impune ferro vastabat et igne,
Passim diripiens oppida Pannoniae.
Pannonia infelix incommoda plurima habebat,
Quae causa hostilis commoditatis erant.
Martius ille virum luxu refrixerat ardor,
Dedita languebant pectora delitiis.
Iussa sui regis populus male deses obibat.
Rex iuvenis regno non satis aptus erat...
Te quoque desertum fugitivo a milite casu
Mors saeva extinxit rex Ludovice gravi.
Heu miserande puer, sic aspera fata tulerunt,
Ut mersus tantis obruerere malis.”

222. Uo.: D/r.

„*Illa dies* nobis certorum infausta malorum,
Praesentisque fuit principium exitii.
Exiciosa dies merito annumeranda nefastis,
Et signanda nota deteriore venit.
Ad nos *quae* Turcis aditum patefecit apertum.
(Tantum praesidii perdidit *una dies*)
Et simul internum prava ambitione creavit
De regno bellum Pannoniae populis.
Ergo barbaricis una et civilibus armis,
Vastari miseris inclyta terra modis.
Per pagos urbesque incendia lata vagari,
Et bona privatim publicitusque rapi.
Templa profanari, e templis donaria sacris
Aufferri manibus aurea sacrilegis.
Innumerae fieri caedes, loca sanguine passim,
Et squallere hominum plena cadaveribus.
Ingentes abigi pecudes e pingvibus arvis,
Et captivorum millia multa virum.
In primis vero abduci ad foedissima quaeque,
Cum puero ingenuo casta puella probra.
Denique quod gemino victori collibuisse,
Omne id Pannoniae gens miseranda pati.

*Hinc ad germanos postquam sua protulit arma
Barbarus, et nostros depopulavit agros.*"

223. Vö. SCHÄFER, E. 1976.

224. Vö. Fr. PAULSEN, *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, Leipzig, 1919. Bd. 1–2.

225. MELANCHTHON, Philippus, *Elementorum rhetorices libri duo*, Wittenbergae, 1585. (DEK. 789. 725/1) 13–14.

226. Uo.: 16–17.

227. Uo.: 196–197.

228. Uo.: 199–200.

229. Uo.

230. Uo.: 409–410.

231. Uo.: 124–125.

232. Uo.

233. CAMERARIUS, Joachim, *Elementa Rhetoricae*, 1564. Lipsiae. Az OSZK Ant. 7088 jelzetű példányát használtam.

234. CAMERARIUS, 1564. A fejezet a 99–106. lapokon található, idézetünk: 100.

235. Uo.: 102.

236. Uo.: 105. Camerarius más műveiben is sokszor foglalkozott a magyar történelemmel, a mohácsi csatáról szóló leírását retorikáján kívül olvashatjuk De rebus Turcis commentarii duo c. munkájában. Ugyanezen esemény leírásának egy másik változatát – hasonlóan Camerarius földolgozásában – fölhasználta *Johann Gast* Convivales sermones c., sokszor megjelent, népszerű antológiájában az 1540–60-as években. Pajorin Klára megállapítása szerint: „A legterjedelmesebb magyar történetét, mint jelzi, Gast Joachim Camerariustól vette át. Ez egy hosszú leírás a mohácsi csata előzményeiről, lefolyásáról és következményeiről. Kerek, egész elbeszélés, több olyan adattal, melyet csak innen ismerünk... Gast gyűjteménye mindenestre azt bizonyítja, hogy ez a fontos Mohács-dokumentum már a 16. század közepén közkézen forgott, és a Convivales sermones népszerűségét tekintve, Nyugat-Európában a Mohácsról szóló ismeretek egyik legfőbb forrása lehetett.” (PAJORIN Klára, *Egy ismeretlen hungaricum*, *Johann Gast Convivales sermones* című gyűjteménye, in *Collectanea Tiburtiana* Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére, 1990. 98.)

237. DRESSERUS, Matthaues, *Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis libri quatuor...*, Lipsiae, 1588. (A TREN, Debrecen G 6657 jelzetű példányát használtam.)

238. Uo.: 819.

239. Uo.: 820: „Haec igitur intuitus, in iisque defixus Philippus, oculis lacrymantibus visus est incedere. Cuius rei cum causam eius comites exquirent, respondit: dolet mihi, quod haec tam florens, et culta regio praedae futura sit Turcis. Futurum est enim ut haec gens et terra ista in barbarorum hostium, Turcorum arbitrium, ac potestatem veniat.”

240. Vö.: SZABÓ András, *A magyar későhumanizmus történetéhez*, in *Collectanea Tiburtiana*, Szeged, 1990. 215–233.

241. DRESSERUS, 1588. 820: „Nisi Germania sese ad Deum vera poenitentia converterit, et iram Dei assiduitate precum in fide Christi conceptarum averterit, certe Turcis infallamanda et diripienda relinquetur.”

242. LUTHERS Werke, (Továbbiakban: LW) 30A. 97–107.

243. Uo.: 120.
 244. Uo.: 126.
 245. LW, 30/II. 149.
 246. Uo.: 151–154.
 247. Uo.: 161–162.
 248. Uo.
 249. Uo.: 171.
 250. Uo.: 162.
 251. Uo.: 166.
 252. Uo.: 171.
 253. Uo.: 183.
 254. Uo.: 149–150.
 255. Vö.: PRESSEL, Theodor, *Justus Jonas*, Elberfeld, 1862. 56–60, 130–131.
 256. LW, 30/II. 148.
 257. Vö.: RITÓÓK Zsigmondné, *Egy 16. századi vándor literátor: Bartholomaeus Georgievits in Szomszédság és közösség Délsláv–magyar irodalmi kapcsolatok*, 1972. 53–70.
 258. VEIT, Dietrich, 1542. c3/r, f3/v.
 259. REUSNER, N. 1596. II. 354.
 „His ergo, o proceres, exciti, surgite alacres
 Surgite in antiquam virtutem animosque viriles:
 Asserite et nostram cum libertate salutem...
 Est Deus ille audax, qui magna ingentia motu,
 Facta patrare potest: valido qui robora sceptro
 Cuncta domat: fera qui iaculatur fulmina dextra
 Terribili: populi ille sui rectorque paterque...
 Ergo agite o cives, cives, *agnoscite culpam*:
 Et scelerum seriem motu meliore dolete:
 Conscia mordaci *conscindite corda dolore*,
 Non vestes: gemitusque pios sub corde prementes,
 Ad Iouvam vestrum vestras convertite mentes...”
260. Uo.: 350.
 „Turca quid ergo furis? moestis quid planctibus urbes
 Complex? quid nostrum terres formidine mentes?
 Turca quid exultas, furioso percitus oestro?...
 Cui licet omnipotens regum rex maximus, orbis
 Totius imperium non assignaverit, et iam
Cornua de denis tria magna avulserit ipse:
Virga Dei tamen est feriens, durumque flagellum
 Terga hominum pulsans, quos lubricus abstulit error...
 Ah Turca infelix! tua te vesania perdet.”
261. Uo.: 356.
 „Et dubitamus adhuc precibus prosternere Turcas?
 Arma preces sunt Christiadum victricia castae;
 Turris et arx invicta: preces mala cuncta repellunt.”
262. KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világhépe*, Debrecen, 1943.
 263. LW, Bd. 51. 578.
 264. Uo.

265. Uo.: 580–582.
 266. Uo.: 614.
 267. Uo.: 608–610.
 268. Uo.: 606–608.
 269. Uo.
 270. KRAUS, Hans-Joachim, *Psalmen*, Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1978. 1–2. Bd., és LAMPARTER, Helmut, *Das Buch der Psalmen*, Stuttgart, 1965. 53–58.
 271. KRAUS, 1978. Bd. 2. 80–84.
 272. LAMPARTER, 1965. 58.
 273. Országos Széchényi Könyvtár, Antikva 5948.
 274. BOVADILLUS, Franciscus, 1532. Aiiiii/v–Av/r
 275. Uo.: Av/r–v.
 276. MUSCULUS, Wolfgangus, *In sacrosanctum Davidis Psalterium commentarii*, Basileae, 1556. (TREN: E 115.)
 277. Uo.: 547.
 278. Uo.: 388.
 279. Uo.: 609.
 280. Uo.: 704.
 281. PAYR Sándor, *Cordatus Konrád könyvecskéje Magyarország és Ausztria romlásáról*, Ösvény, 1929. 163–171.
 282. CORDATUS, Dii/V–Biii/v.
 283. KÖRBER, Otho, *Der 79. Psalm, wider den grausamen erbfeindt der Christen, den Türcken gesangs weyse verendert*, Bamberg, 1537. ii/r.
 284. KÖRBER, 1537. ii/r.
 285. Uo.: ii/r–v.
 286. SÓLYOM, 1933. 114.
 287. VEIT, 1542. f3/v.
 288. Uo.: c3/v.
 289. Uo.: f3/v.
 290. Uo.
 291. Vö. GÖLLNER, Carl, *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, 1–2. Baden-Baden (Bibliotheca Bibliographica Aureliana IV.) Bd. 2. 529.
 292. ALTHAUS, Paul, *Zur Charakteristik der evangelischen Gebetsliteratur in Reformationsjahrhundert*, Leipzig, 1914. 90–91.
 293. Uo.: 10.
 294. VEIT, Dietrich, *Agend-Büchlein für die Pfarrherren auff dem LAND*, Nürnberg, 1553. b3/r–v. (DEK: 113. 629)
 295. WACKERNAGEL, III. 43–44. és vö. KOCH, E, E. *Geschichte des Kirchenlieds und Kirchengesangs der christlichen, insbesondere der deutschen evangelischen Kirche*, Stuttgart, 1866–1869. 1–5. Bd.1. 266–267.
 296. WACKERNAGEL, III. 212–214., KOCH, 1866–69. Bd.1.: 421–427.
 297. WACKERNAGEL, III. 561–563., KOCH, 1866–69. Bd.1.: 331–335.
 298. WACKERNAGEL, uo.
 299. Uo.: 985–986.
 300. Uo.: 1013–1014.
 301. Uo.: 931–932., KOCH, 1866–69. Bd.1.: 372–376.

Spangenberg J. Magyarországon is jól ismert szerző volt, német nyelvű művét Kolozsvárott jelentette meg Heltai Gáspár, ugyanennek később elkészítti magyar nyelvű átdolgozását: *Trostbüchlein mit christlicher Unterrichtung, wie sich ein Mensch bereiten soll zu einem seligen Sterben*, 1551. (Vö.: RMNY 1473–1600, 94, 102)

302. WACKERNAGEL, uo.: 486–487.

303. Uo.: 534–535, és Bd. I.: 469–470.

304. WACKERNAGEL, V. 98–99.

305. Uo.: 389., KOCH, 1866–1869. II. 219–223.

306. KATHONA, 1943. 39–42.

307. A kérdést kimerítő alaposággal tárgyalja COSACK, C. J., *Zur Literatur der Türkengebete im 16. und 17. Jahrhundert*, Basel–Ludwigsburg, 1871. 188.

308. Uo.: 184–196.

309. Uo.: 203–204.

310. Uo.: 203–204.

311. Uo.: 206–210.

312. Uo.

313. Uo.: 210–216, 221–222.

314. A folionál is nagyobb fametszet megtalálható Hódmezővásárhelyen, a Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárának példányában, a címlapot követően. (Jelzete: BK 1134.) A szakirodalomban ez a metszet eddig teljesen ismeretlen; BUCSAY Mihály sem tud róla: vö. *Szegedi Kis István Speculum*, in *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből* (Studia et Acta Ecclesiastica III.) Bp. 1973. 107–175.

315. KATHONA, 1943. 42.

316. KÁROLYI, Gáspár, *a gönci prédikátor*, 1984. kiad. SZABÓ András, 96.

317. Uo.: 96–99. Bizonyára német mintákat követhetett *Peter Bogner* Tröstliche Gebete wider den Türken c. 1586-os, brassói kiadású kötetében. A török ellen írott vigasztaló imádságok hazai változatát gyaníthatjuk a szerző művében, hiszen az erdélyi evangélikus szászok még jobban követhette a német lutheránus szemléletet. Vö.: RMNY 1473–1600, 577.

318. REUSNER, 1596. II. 176.

319. GYÖRY, 1933., TERBE, 1936., BENDA Kálmán, 1937., még uő. *A keresztény közösség, Magyarország és a török hatalom a XV. században*, in A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet ÉVKÖNYVE, 1936. 3–32, uő. *A törökkor német újságitudalma*, 1942.; HORVÁTH, 1937., WACZULIK, 1937., HOPP, 1992.

320. BENDA, 1936.: 15, 2.

321. Uo.: 31.

322. PICCOLOMINI, A. S. *Oratio pro passagio contra Turcas militantium impetrando*, in REUSNER, 1596. II.4. 16.

323. REUSNER, 1596. I. 9.

324. PICCOLOMINI, A. S., *Opera quae extant omnia*. Basileae, 1571. 712–716: Ep. 162. Ad Nicolaum quintum Pontificem summum de clade universalis Ecclesiae orthodoxae, et de situ et fertilitate Ungariae (DEK: 789. 400). Ismerteti földrajzi elhelyezkedését ókori szerzők segítségével, ennek során még Isidorus Hispalensis egyik tévedését is kiigazítja, majd folyóinak, hegyeinek, termőföldjeinek, erdeinek gazdagságát említi: „In hac parte Ungariae..., ubi aquae rivus habetur, in quo mersa ferri materia, in cuprum vertitur. Gleba illic frumenti ferax:

auri et argenti divites venae, multum pecoris, aer salubris, terra optimis comparanda, ni silva se ubertate corrumpere.” Nem csodálható, hogy rabló népek és bírodalmak kegyetlen támadásaikkal szeretnék megszerezni e gazdagságáról híres országot. 712.

325. Uo.: 556–561 latinul, 78. Ep. Hortatur legatos regni Hungariae ut Ladislaum absque conditione Regem recipiant, magyarul: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, 1976. kiad. VÁSÁRHELYI Judit, 180–181.

326. *Vitéz János levelei és politikai beszédei*, 1987. kiad. BORONKAI Iván 131–134.

327. Uo.: 353–354.

328. HOPP, 1992. 38–40.

329. *A renaissance Magyarországon*, kiad. KARDOS Tibor, 1961. 447–448. Tátkás Gyula fordítása.

330. Uo.: 513–525. Majtényi Árpád fordítása. vö. GERÉZDI Rabán, *Nagyszombati Márton*, ItK 1958. 119–139.

331. „Spes fuit illa quidem regnis, clypeusque fidelis,
Haec murus trepidis civibus alter erat.”

332. HORVÁTH, 1937. 155.

333. Uo.: 158.

334. MACEDONIAI, László, *Oratio habita Norimbergae coram Senatu Principum et omnium Ordinum Sacri Romani Imperii pro expeditione in Turcos suscipienda XIII. Calendas Decembris MDXXII.*, Szeged, 1964. edidit HORVÁTH I. K. 14–15. „Considerare enim in primis debetis nostram et patriae nostrae conditionem; deinde hostis potentiam et tumorem; tum rei gerendae opportunitatem. *Christiani quippe sumus, socii et amici huius Sacri Romani Imperii.* Maiores nostri diu ab annis circiter centum et quinquaginta pro sua et communi Christianitatis quiete excubias egerunt. Fines christianos non sine cruentissimo certamine tutati sunt, saeva profecto mercede. Quoniam in alendis copiis diversis et per continuam hostis spolia et caedes tot iam labentibus annis omnes Regni Hungariae ordines defecimus. Nobilissimae praeterea regiones Hungariae vasta solitudine et situ foede horrent, ubi quot agros, quot urbes, quot templa, quot aras, pietatis loca, sacrilegae manus aut everterunt aut in prophanos usus mutaverunt? Nulla domus Hungariae luctu et moerore vacat. Liberi ante ora parentum, parentes in conspectu natorum, honestissimae matronae et sanctissimae virgines pars (miserabile dictu!) atrocissime caeduntur, pars ad explendam turpissimam insolentissimi hostis libidinem in flebilem servitutem abiguntur. Qui iugibus lachrymis moerent et erectis ad sydera palmis vestram opem implorant... Germaniam invadere volenti per Hungariam transeundum est. Proinde, Principes Clarissimi, Hungaria vobis in primis bene munienda est. Hungaria praesidiis firmanda... Quare considerate, *qualis clypeus, qualis murus fuerit hactenus Hungaria Germaniae...* Quod si non pietatis studium, non zelus fidei, non humanitatis iura in hanc sanctissimam expeditionem vos armant et movent, movere saltem poterit et *debebit necessitas*, cui sapientes omnes parent.” Magyarul: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, kiad. KLANICZAY Tibor, 1982. 904–906. Fordította: NÉMETH Béla

335. *Oratio Reverendissimi patris D. Francisci comitis de Frangepanibus ... ad Caesarem, Electores et Principes Germaniae*, Ratisbonae, 1541. in Szenci Molnár Albert, *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica*, Oppenheimi, 1616. 14.

Vö.: IMRE Mihály, *Szenczi Molnár Albert „Idea Christianorum”-a*, in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, 1987. 231–253. Klny. is.

336. *Oratio Hungariae Periclitantis Legatorum*, Demetrii NAPRAGI, Nicolai Zokolij de Kis Varda, et Michaelis Kellemesi... *Ad Sigismundum Tertium, Poloniae et Sueciae Regem, et ordines Regni*. in REUSNER, 1596. III. 26–27. Vö.: RMNY 1473–1600, 762.

337. Uo.

338. Uo.

339. Uo.: 27, 32.

340. Uo.: 36.

341. Uo.: 33, 38.

„Haec sunt Pannonidos, patriae tristissima nostrae,
Iam iam labentis vota precesque tibi:
Rex vicine malis, fer opem, *nam flamma propinquat*
Sarmatiae, nostris, Rex pie, disce malis.
Flammis vicino conceptas igne moratur
Intacta arsurus qui sua tecta cupit.”

342. HOPP, 1992.: 42.

343. Uo.: 185.

344. Uo.: 185–186.

345. *Aethici Cosmographia: Antonii Augusti Itinerarium Provinciarum: Ex Bibliotheca P. Pithoei, cum scholiis Josiae Simleri...*, Basileae, M.D.LXXV. App. H. 462. *Epistola Dedicatoria*, 4v–5r. A kiadványra FONT Zsuzsa hívta föl a figyelmet és bocsátotta rendelkezésemre az előszó másolatát, amiért itt mondok köszönetet.

346. A levelezést *Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz (1549–1562)* címmel ÓZE Sándor fogja megjelentetni sajtó alatt lévő kötetében. A levelek jelzete: OL E 175 Nádasdy lt. 6882, 6883, 6884-es mikrofilm tekercsek. Készülő kiadványára Óze Sándor hívta föl a figyelmet és bocsátotta rendelkezésemre a vonatkozó levelek másolatát, amiért itt mondok köszönetet.

347. Uo.

348. SÓLYOM, 1933. 93–95.

349. BORNEMISZA Péter, *Enekec Harom Rendbe: Különb különb felec*, Detrekoé, 1582. XLIII/v. és HUSZÁR Gál, *A keresztényi gyülekezetben valo Isteni diczeretec es Imadsagoc*, Komjátí, 1574./3 LXXXV/v.

350. Uo.: LIIII/r.

351. Csányi Ákos... (ÓZE S.) i.m.

352. Uo.

353. Uo.

354. Vö.: ÓZE Sándor, „*Bűneiért bünteti Isten a magyar népet*” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Bp. 1991. 28, 103, 141–144.

355. *Régi Magyar Költők Tára* IV. 1883. kiad. SZILÁDY Áron, 296.

356. Uo. 72. Szilády még nem tudhatta, de mára kiderült, hogy a 16. században a szöveget nyomtatásban először *Huszár Gál* 1560-as debreceni énekeskönyvében adta ki. X3r–x5. Mi most az RMKT alapján idézzük.

357. Uo.: 73.
358. Uo.
359. HUSZÁR Gál, *A Keresztyéni Gyülekezetben való Isteni Dichegetec*, MDLX.
Biiij/r.
360. App. H. I. 344.
361. A mű sorszámain adjuk: 5–8.
„Afflicta, Hungaricas sedes *Regina* reliqui,
Et iaceo ad vestros debilitata pedes,
Haec quoque (vae miserae) quae langvida membra supersunt
Poene necis subitae tristia fata timent.”
362. Uo.: 35–42.
„Qualis eram quondam! totum cantata per orbem
Semper florenti conspicienda statu.
Tunc, ad iusta tamen si quando lacerarer arma
Marti cedebant obvia quaeque meo.
Vicinos domui populos, et regna subegi,
Amplificans regnum Marte favente meum.
Sed vigui, partes iam nunc distracta per omnes,
Hosti quem potui vincere, cedo manus.”
363. Uo.: 97–98.
„Ergo Deo comitante, feram Galeamque scutumque,
Et rigido ferro brachia nuda tegam.”
364. Uo.: 65–68.
„Me miseram, dixi, quantis agitata procellis
Fluctuo? quam vario sum stimulata metu.
Pugnabo? nequeo tot millia fundere sola
Supplex anne cadam? Vincula ferre pudet.”
365. Uo.: 100–104.
„Nil desperandum est, Christo duce, et auspice Christo,
Qui stravit muros Iericho vasta tuos.
Qui toties hostes trivit, spoliisque fidelem
Gaudentem populum duxit ovante manu.”
366. Itt is a mű sorszámain adjuk: 1–8.
„Illa ego quae quondam sublimi vertice summa
Sydera pulsabam nomine clara FIDES.
Et toto *regina* simul celebrabar in orbe,
Magno ancillarum concomitate grege.
Sublimis solio, diademate splendida fulvo,
Regnis fulta piis, ac ditione sacra.
Argento, atque auro, gemmis, ornata pudice,
Mundo instructa probe, ut res decet ipsa pia...”
367. Uo.: 77–82.
„Ergo vos oro, vos inquam Regesque, Ducesque
Me adfectam tantis cladibus, eripite.
Omnibus orbatamque meis, in nisi te, moesta
Addite solamen, sicque iuvate, mihi.

- Obductam squalloribus his detergite frontem
Atque iacentem me tam misere, erigite.”
368. Uo.: 383–386.
„Atque comis laceram defendite, veste decora
Nudatam (dolor heu, heu mihi) contegite.
Nec sinite ut vastum pereat mea fama pe orbem
Qua celebris cunctis gentibus orbe fui”
369. PURKIRCHER, Georgius, *Opera quae supersunt omnia*, 1988. Edidit
Miloslaus OKÁL, 105–108. vö. KNEIFEL Mária, *Purkircher György*, Bp. 1942.
13–30.
„Nunc silet omnis ager lamentans fata Sabini
pastoresque gemunt lugubre in montibus altis
rustica et infelix nunc ”heu, heu” fistula plorat.”
370. RMK III. 537. PURKIRCHER, 1988. 125.
„Deliciae mundo fueram, non dignior ullus
Non fuit in tot pulchrior orbe locus.
Fabula stertenti nunc spector ludicra mundo,
Est miser in toto nec magis orbe locus.
Bella vigent nostris plusquam ciuilia campis,
Undique spumanti terra cruore madet.”
371. Uo.: 126.
„Plangite nunc montes, omnis iam palleat arbor,
Echo lugubres fingere disce sonos.
Flumina iam lacrymas moesto duplicate susurro,
Languida nec vestros praecipitate gradus.
Rura suos luctus geminent, singultibus agri
Edite tristitiae publica signa piaae...
Italiae pulchras surgunt lamenta per urbes,
Dillaniat crispas Roma superba comas.
Conqueritur ciuem lugens et Iberus adustus
Et sua pullato vellere membra tegit.”
372. Uo.: 129.
„Funde preces, precibus mollescit numinis ira,
Una fides, unus ciuibus insit amor.”
373. Uo.: 127.
„Non sunt Huniadis generoso sanguine nati
Turcica qui certant perfida castra sequi
Pannonium est Turcos animosis pellere dextris,
Hoc patrii cineres, hoc patria ipsa docet.
Pristina quin vobis redit in praecordia virtus,
Pulchrum est pro Christi nomine posse mori.”
374. Uo.: 217.
375. RMK III. 667. vö. SZABÓ György, *Kassai Dávid Zsigmond*, Nyelv és Iro-
dalomtudományi Közlemények, 1968. Bukarest, 42–53.
376. A mű sorszámait adjuk: 1–6.

„Hanc tibi, nate, parens *mittit de morte salutem*,
Morte potest media si qua venire salus,
Scribere fortuna, vellem, meliore liceret,
Materiae ferres nobilioris opus:
Sed data caussa meis, non est electa, Carnoenis,
Hei mihi, quod plus me sors inimica potest.”

377. Uo.: 7–14, 47–52.

„Vita mihi dubia est, inter vitamque necemque
Ambiguo vitam tramite lapsa traho,
Magna mei dudum sub terras iuit imago,
Vix leuis en restat nominis umbra mei,
Omnia perdidimus *vitam, famam, arma, triumphos*,
Omnia, Dij quoniam sic voluere, iacent.
At memini quondam summis inuicta Monarchis,
Aemula Romanae foemina gentis eram...
Tunc ego regnabam, nec toto foemina mundo
Nomine quae *claro* me superaret, erat.
Inuictas gentes tunc vinci posse docebam,
Saepe quibus solo nomine terror eram.
At nunc illa mei *celebrerima nominis*, eheu,
Gloria, pro vili, sub pedibusque iacet.”

378. Uo.: 53–56.

„Foemina sum, toto deformis et horrida mundo,
Funeribus veterum semisepulta ducum.
Omne iacet regale decus, vigor omnis abivit,
Imperii robur concidit omne mei.”

379. Uo.: 269–272.

„Quid mihi nunc prodest? terrarum nota per orbem,
Clara quod inuicto foemina Marte fui,
Saeuaque prostrai bellacibus agmina turmis,
Inq fugam victrix millia multa dedi...”

380. Uo.: 71–76.

„Illa ego sum, pro te quae tot violenta subiui
Praelia, funestas conseruiq manus,
Quae caput obieci pro libertate tuorum
Quae tibi vicino *murus* in hoste fui.
Teque velut *vallum* non expugnabile texi,
A male pacatis ne premere Getis.”

381. Uo.: 77–86.

„Tu mihi vicini soror es in limine regni,
Quam debes, titulis redde duobus opem,
Vicinae vicina, soror succurre sorori,
Instant officio nomina bina tuo.
Perge, quid, ah cessas? tristis mora semper egenti est
Copia, si tardes, sera futura tua est,
Nunc opus est armis, opus est nunc ensibus illis,
Tu quibus in circo ludicra bella geris:

Ecce fremunt, et tela ferunt infesta Tyranni,
Meque suis armis, et tua regna petunt.”

382. Uo.: 91–98.

„Sit tibi terrori vicina tanta pericli,
Si mihi iam non vis surgere, surge tibi!
Quid loquor infelix? sine pondere verba loquentis
In mare turbatis devehit Ister aquis,
Deseror, et toto terrarum nullus in orbe est,
Qui velit extremis addere rebus opem:
Surda suas alio Germania dirigit aures,
Non audit voces Itala terra meas...
Quid faciam? qua spe nitari? quo lumina flectam?”

383. Uo.: 175–184.

„Dum procul Europae populantem regna Tyrannum
Persequor, inuicta sustineoque manu,
Terrarum gentes dum protego fortibus armis,
Fidaque pro mundi bella salute gero,
Obiectuque mei quasi corporis arma repello,
Regibus, imperijs, arma minata necem,
Totque triumphatas animosis viribus urbes
Affero, depulsis eripioque Getis,
Denique tot vera pro religione (sic!) labores
Natio quot potuit nulla tulisse, fero.”

384. Uo.: 109–124, 196–204.

„Quos ego iam casus, ex illo, et vulnera sensi?
Damna quot adverso tristia Marte tuli?
Quot mihi fumarunt hostilibus oppida flammis?
Moenia quot regni procubuere mei?
Cor pavet admonitu, frigusque perambulat artus,
Cum subeunt animis omnia fata meis.
Serviles acies sumtis, heu, vidimus armis
Nuper, et agrestes rure coisse manus,
Vidimus excisas imis e sedibus urbes,
Lata cadaveribus vidimus arva tegi,
Testis erit Temesus, testis mihi Noricus Ister,
Testis et Euxini nobilis unda freti.
Tota cruentatis stagnavit Dacia campis,
Dacia magnorum strage sepulta ducum.
Et virides largo rubuerunt sanguine ripae,
Ipsaque cum ripis flumina tota suis...
Nate, quid in priscis legisti annalibus unquam
Asperius fatis flebilisusque meis?
Fataque perpeccatis asperiora cadunt,
Pannonias serpunt contagia dira per urbes,
Ferreus est, eheu, quem nihil ista movent.
Saevit inaudito teterrima turbine pestis,
Et populi passim. ceu levis umbra, cadunt.

Ante meos oculos natorum mille meorum
Corpora crudeli tabe necata iacent,...

385. Uo.: 219–223, 347–248, 253–260.

„Ante meos oculos horrendae mortis imago,
Ante meos oculos ultima fata iacent,
Totque mei passim, carissima pignora, nati,
Extremum fati qui subiere diem...
Dum loquor, immitti crudescit sidere fatum,
Auget et aerumnas tempus et hora meas...
Nescio quid diris portendunt nubila fatis:
Me miseram, quam me sors inimica manet,
Stat gravis anxietas, stat Pallida mortis imago,
Materiam luctus angulus omnis habet,
Quoquo oculos, quocunq; pedum vestigia flecto,
Flebilis ante oculos astat imago meos.
Imminet heu vitae magna ruina meae.”

386. Uo.: 161–166.

„Qua merui culpa tam saeuam numinis iram?
Quae coniurarunt in caput astra meum?
Num mea coelestes temeravit dextera sedes?
Num mea vis templis insidiata fuit?
Anne ego diripui derisis pallia Diuis?
An laesi spreta religione (sic!) Deos?”

387. Uo.: 167–172.

„Num contra coelum furialibus effera ceptis
Saeua Giganteo praelia more tuli?
Num volui demens humana in sorte, videri
Sanguine magnorum nata virago Deum?
Meque abiurata mortalis origine stirpis
Transcripsi summo facta superba polo?”

388. Uo.: 229–230, 233, 261–268, 289–298. Az OSZK példányába a hátsó borítóval szemközti lapra valamikor a XVI–XVII. században valaki belemásolta a *Luctus Pannoniae* kötetből a *Pannonia de se c.*, már tárgyalt verset. Ez azért figyelmet érdemlő, mert érzékelt az illető e művek összetartozását!

„Nate, parum faustae pulcerrima (sic!) gloria matris
Tam cito solamen nate parentis ubi es?...
Lingua ubi facunda est? ubi corpus? ubi inclyta virtus?...
Iam color omnis abiit, macies in corpore toto est,
Aspicias, matrem viuere, nate, neges,
Non mihi pectendos cura est praebere capillos,
Non libet aurata corpora veste tegi,
Non viridi frontem iuuat exhilarare corona,
Floridaque ornatis ponere sarta comis,
Tempus in aerumnis miserabilis exigo vitae,
Et patet in curas area lata meas.
Auriferi montes, gelidaeque in montibus umbrae,
Consciaque extremi funeris ora, vale.

Rura valet, valet amnes, sylvaeque, lacusque,
 Oppidaque, et fluuiis moenia cincta suis,
 Cara vale tellus, quam tot per secula foui,
 Tuque, sed o longo tempore, nate, vale.
 Este mei memores Reges, summique Monarchae.
 Terrarum quotquot maximus orbis habet.
 Vos ego, dum vixi, felici robore iuui:
 Mox eadem, quae me, vos quoque fata trahent.”

389. Uo.: 285–288.

„Fecimus haec quondam, dum res stetit integra regni,
Partaque bellando gloria dulcis erat,
 Tempora venerunt inimica prioribus annis,
 Viximus, exacto tempore fata vocant.”

390. BENDA, 1942. 54. Apponyi H. I. 487. vö. Allgemeine Deutsche Biographie, Leipzig, 32. Bd. 1891. 556–558.

391. GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen*, Bp. 1986. 18–22. Galavics közli a mű reprodukcióját, azt elemzi, azonban a két verses művet nem vonja gondolatmenetébe, s azok képhez kötődő kapcsolatai is említetlenül maradnak.

392. Ezt Galavics Géza szíves szóbeli közlése is alátámasztja!

393. SCHROTT, 1581. 15.

„Huc veni, ut regnique statum, patriaeque ruinam
 Aspicerem. Ah quantum a regno mutata priore
 Pannonia ora, ego quam moriens *in pace reliqui*
Florentem, trucibus nunc praeda latronibus illa est.
 Nunc ubi *Buda* urbs ampla, viris opibusque superba,
 Quae mihi Regalem viuenti praebuit aulam?
 Imperio nunc Turca premit, delubra prophanans
 Eruit, aut turpes alios conuertit in usus,
 Quondam ubi coelestis vulgavit dogmata verbi
 Mysta pius, Christoque sacer, nunc impius illic
 Dogmata falsa serit, Christoque aduersa Mahometus,
 De Phlegetontaeo quem lurida mater Auerni
 Semine conceptum Cocyti ad fluminis undas
 Edidit, Eumenides enutriuere nefandae,
 Uberaque admorunt Stygio distenta veneno”

394. Uo.

„Non vicina movent vos tanta pericula, Non vos
 Afflictae movet Ungariae tam tristis imago?
 Cur tam crudeli vos ultro proditis hosti,
 Dum non Ungariae sumptis succurritis armis?
 Nam nisi me fallunt tristis praesagia mentis,
 Si vos cessatis lenti, nihil abfore credam,
 Quin omnem hanc oram penitus sua sub iuga cogat
 Turca ferox... Somno consurgite tandem
 Germani proceres, male sobria turba, Lyaeo
 Dedita, quos multo iuvat otia ducere luxu
 Lenta domi, interea Ungariam propulante propinquam
 Hoste fero, gemebunda vocat te Pannonis ora,

Auxiliumque petit supplex, Germania fortis.
Suppetias fer desertae, *releuaque iacentem*,
Hostilique iugo pressam, *ferrique catenis*
Exime, nam fraternus amor sic exigit, atque
Indubitata fides Christi...”

395. Uo.

„Ipsa ego sum, quae olim, dum res stetit integra regni,
Vicinis auri argenti et ditissima terris
Commoda mille dedi, quae nunc habet omnia Turcus.
Non armenta feram, Germania novit et ipsi
Ausoniae norunt populi, qui armenta, gregesque
Hinc longis petiere viis, Ditissima quondam
Terra fui, vinique ferax, pecorisque benigna,
Omnia (proh facinus) quae nunc ferus occupat hostis.
Triticeas messes, piscosaque flumina demum
Quid memorem? Hanc lato rigat Ister flumine terram,
Arabo cum Sauo, cui praeceps ipse Tibiscus,
Fluviorum rex Hungariae confunditur. Omnibus
Hic generis pisces spaciato continet alveo.
Adde quod et ratibus multum sunt apta ferendis
Plaeraque, et eximie auratis celebrantur arenis.
India cum Lydis, cum Hispanis Thracia cedit
Saeva mihi, auratas Pactolus et Hermus arenas
Iure mihi inuideant. Silvas, montesque lacusque
Quid dicam, celsis turrata quid oppida muris?”

396. Uo.: 16.

„Et dormitis adhuc, nec tanta pericla videtis,
Quae vos circumstant: pressae miserescite plebis,
Quam turca *in vinculis cohibet ferrique catenis*...
Ecce venit *passis et sanguinolenta capillis*
Pannonia, et *mutilata manus*, truncataque plantas
Flebilis ora mouet, vestrum terraque voluta
Auxilium implorat, *pressae miserescite matris*.”

397. Uo.: 17.

„Gens victa Tyranno
Subiuga *cum medio conspexerit* obuia bello
Cristiadum vexilla, animis conuersa paratis
Vobiscum coniunget opes, contraque Tyrannum
Conuertet vires, veteresque iuuabit amicos.”

398. Vö. App. H. I. 404, 194, 246.

399. SCHROTT, 1581. 16v.

400. Uo.

401. Uo.: 17r

402. Uo.: 17v

403. Uo.: 17v18r

404. Uo.: 18r

405. Magyarul: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, kiad. KLANICZAY Tibor, 1982. 348–349. Csorba Győző fordítása

406. Uo.: 352.
 407. BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, 1958. 336–356, az idézet: 356.
 408. RMK III. 354, A2/r.
 409. BALÁZS, 1958. 345.
 410. KLANICZAY, 1982. 353.

„Sed quid ego exemplis referendis immoror istis
 Plurima cum sint haec prorsus et innumera.
 Quaeque palam monstrant, *gladiis hastisque pium nos*
Non saluare, sua sed pietate, deum.
 Illius est etenim (mihī credite) velle iuuare,
 Inque manus dare nos hostibus, illius est.”

411. Uo.: 359. Csorba Győző fordította
 412. Uo.: 360–361.
 413. RMK III. 547. PURKIRCHER, 1988. 217–218.
 414. Uo.: 130.

„Scis Deus auratis ut erant mihī templa columnis,
 Scis tuus hic fuerit quam celebratus honos.
 Hic alios alii de religione (sic!) docebant,
 Omnibus hic Christi nomen in ore fuit.
 Nunc sunt in spurcas furum mutata cloacas,
 Proque; aris turpes inueniuntur harae.
 Hic Christum contra blasphemus ore nefando
 Eructant, scelus est et meminisse, sonos.”

415. Uo.
 „Quid memorem Solymas? ager est ubi moenia stabant,
 Turcorum patitur florida terra iugum.
 Ante oculos mihī sunt nostrae, notae omnibus, urbes,
 Ah utinam, nostrae, dicere laeta queam.
 Has premit iniusta furiosus lege tyrannus,
 Orba suo veteri tecta nitore ruunt.
 Marmoreae steterant ubi summis turribus aulae,
 Occupat hunc isto tempore caula locum.
 Omnia desertis uideas immixta ruinis,
 Et rudera in pulchris urbibus ampla uides...
 Aspicias in putidis nudata cadauera campis,
 Cernis ut haec turpes esca saginet aues.”

416. Uo.: 132.
 „Mortua iam totos obscurant corpora campos,
 Non est qui miseros vel sepelire queat.
 Et violat clausos imis gens prava sepulchris,
 Nec sinit hos placida posse quiete frui.
 Et tumulis nostri generis crudeliter artus,
 Ut nostrum crescat dedecus inde trahunt.

Ut fuerit notum est mea Regibus Alba sepulchrum,
 Regius ut tumulis occidit omnis honos?
 Porcus ut in pingue sese tellure volutat,
 Sordifico roseum spargit et ore solum:

- Regales sic sunt laceratae turpiter urnae,
Eruta nunc passim regia membra iacent.”
417. Uo.
„Auxilium cito fer, cunctando destitues me,
Ut nimium pauper sim, deus ecce uides...
Tu Deus es nisi nostra salus, largire salutem,
Non me sed nomen respice quaeso tuum.
Libera sim Duce te, meae et obliuiscere culpae,
Nominis inde tui gloria maior erit.”
418. Uo.: 133.
„Hungariae reddes primum decus atque nitorem,
Omnis ager Christum rursus ut ante colat.
Et nati natorum et qui nascentur ab illis
Grates pro tanto munere semper agent.
Aut cupiunt penitus saeuos extinguere Turcos,
Aut pro Christe tua religione (sic!) mori.
Adsis Christe tuis, et eos in praelia ducas.
Te Duce quis nobis hostis obesse uolet?”
419. Uo.: 133–137.
420. TURÓCZI-TROSTLER József, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, in *Magyar irodalom – Világirodalom*, Bp. 1961. I. 154.
421. SCHESAEUS Christianus, *Opera quae supersunt omnia*, Bp. 1979. Edidit Franciscus CSONKA, 447.
422. RMK II. 171, vö.: RÁTH György, Pilcius Gáspár és ellenfelei, 1893.
423. PILCIUS, 1583. Lij/r
424. Uo.: Lij/v – Lijj/r
425. HUSZÁR Gál, 1560. V5/r – Vr/v.
426. Váradi-ékv. 1566. 82–85., SZEGEDI Gergely, 1569. 51–52. HUSZÁR, 1574./3. LXXI–LXXIII., BORNEMISZA, 1582. CXIII/r–CXV/v.
427. INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*, Debrecen, 1931. 167, és FEKETE Csaba, *Magyar Ierusalem. Ajánlás és időmértékes verssorok egy debreceni prédikációs kötetből*, 1641. in *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1980, 427–441.
428. RMK III. 436. vö.: OKÁL, Miloslaus, *Martin Rakovsky und die Humanisten seiner Zeit*, Zbornik Filozofickej fakulty univerzity Komenského, Graecolatina et orientalia 9–10. 1977–78.
- RÁKÓCI, 1556. A verssorok száma szerint: 15–16.
„Ah, male peccarunt nostri, Deus alme, parentes,
Quorum peccati nos quoque poena manet.”
429. Uo.: 18, 35–37.
„Hei mihi, nec, qui nos liberet, ullus adest...
Ah uae, sunt nobis numina laesa Dei.
Propterea nostri sunt omnia plena doloris
Pectora, nostra nigror lumina caecus habet.”
430. Uo.: 3–6, 12–13.
„Extera gens opibus nostris elata superbit,
Diripuit nostras gens aliena domos.

Pupilli sumus, atque suo plebs orba parente,
 Maesta sedens plangit faemina quaeque suos,
 Communis precio nobis diuenditur unda...
 Quin etiam nostris ferrum ceruicibus hostes
 Intentant, miseris nec datur ulla quies."

431. Uo.: 21–35.
 „Nostra cutis, sicut clibano tenuata, nitescit.
 Mole sua torsit quam rabiosa fames.
 Turpiter ex Sion nostras rapit impia matres,
 Et potitur Iudae natio uirginibus...
 Defecere Patres portis, proiecta senectus
 Exulat, et leges, uictaque iura silent...
 Exulat et iuuenum pulcherima turba, suisq
 Pulsa choris, studio est ceu spoliata suo,
 Musica non illi est, dulces non cura Camoenae,
 Cum disciplina concidit omne bonum...
 Ergone sic capitis nostri sublata corona est?"
432. BOTTA István, *Huszár Gál élete, művei és hora (1512–1575)*, Bp. 1991.
 400.
 433. HUSZÁR, 1560. c7/v–c8/r.
 434. HUSZÁR, 1574. II. LXII/r, LXXII/r.
 435. Uo.: XC/r.
 436. HUSZÁR, 1574/3. LXVII/v.
 437. Uo.: LX/r.
 438. RMKT, XVII. század 1, Bp. 1959. 25–26.
 439. Uo.: 77–78.
 440. Uo.: 80–81.
 441. Uo.: 26, 77.
 442. Uo.: 80–81.
 443. Uo.: 228.
 444. Uo.: 80.
 445. *Delitiae poetarum Hungaricorum*, Francofurti, 1619. 523–524.
 „Quo mea maiestas? quo cessit gloria? quo me
 Detrusit fatum et saeui horrida Numinis ira?
 Quae *Regina prius*: totum celebrata per orbem,
 Victricique manu natorum septa potentum,
 Incedebam: eadem nunc heu solioque soloque
 Et sobole auulsa, (quam partim sustulit ensis:
 Partim triste iugum premit) afflictissima linquor!
 Cur non posse queri saltem licet? an quoque fatis
 Cautum: ne liceat casus lugere nefandos?"
446. TARNAI Andor, „*A magyar nyelvet írni kezdik*”, 1984. 15, 95, 191.
 447. Uo.: 98.
 448. Uo.: 194–195.
 449. Uo.: 195.
 450. OMPHALIUS, Iacobus, *De elocutionis imitatione ac apparatu liber unus*,
 Coloniae Agrippinae, 1572. 108–109. (DEK: 752.799/3) Vergilius, Georgicon, II.
 136–176.

451. *Poesi minori del Petrarca* (Francisci Petrarchae poemata minora quae exstant omnia) Milano, 1831. Vol. II. 266–269, 36–52.

452. CUSPINIANUS, Iohannes, *Oratio Protreptica... ad Sacri Rom. Imp. Principes et Proceres, ut bellum suscipiant contra Turcam...*, Francofurti, M.D.XC.VIII. 11.

453. Uo.: 12–13.

454. Magyarul: KLANICZAY, 1982. 1090–1097, vö. BALOGH Margit, *Oláh Miklós Hungáriája, mint művelődéstörténeti kütfő*, Bp. 1903. passim.

455. KERECSENYI Dezső, *Kolostor és humanizmus Mohács után*, in, – *válogatott írásai*, 1979. 96–97.

456. RMK III. 381, 395, 452.

457. Uo.: 5/v

458. WERNER, Georgius, *De Admirandis Hungariae Aquis*. Viennae, 1551. 14/v16/v.

459. Megjelent: *Monumenta Antiquae Hungariae I 1550–1579.*, Edidit, LUKÁCS Ladislaus, S. I. Romae, 1969. 698–742.

460. A vizsgált részlet. uo.: 703–716, idézetünk: 703.

461. Uo.: 714–715.

462. REUSNER, 1596. III. 26–27.

463. Latinul: App. H. 532, RMK III. 806/a, magyarul, KLANICZAY, 1982. 511–514. Fordította: Muraközy Gyula

464. E hatalmas forrásanyagból – kiegészítve XVII. századi előfordulásaival – könnyedén összeállíthatnánk (s célszerű is lenne összeállítani!) egy – a toposz szöveggállományát bemutató – chrestomathiát. 1594-ben a megszokott módon jelenik meg *Stephanus Henricus De Lipsii* latinitate c. művében: védőbástya és termékenység szerves egységet alkot.

„Terra potens armis, laetisque uberrima glebis,
Frumentis dotata bonis, fluviisque beata,
Ac dives pecoris, generosae vitis abundans,
Et superum cultu felix, fuluoque metallo:
PANNONIA antiquis, a nostris HUNGARA fertur
Europae stabilis, Turca indignante, columna.”(389.)

Meglepő előfordulásával és értelmezésével találkozunk *Martin Fumée* *Histoire des troubles de Hongrie* (1594.) c. művében. Szerinte a magyarok országuk pompás kincsei, gazdagsága és bősége miatt hallatlanul gőgössé, elbizakodottá váltak s Isten ezért sújtotta őket a török veszedelemmel. (GYÖRY, 1933. 111.) Szinte törvényszerű, hogy a magyarokkal oly szoros kapcsolatban álló *Melchior Junius* retorikai iskolájában is megjelenik Magyarország helyzetének bemutatása *retorikai tárgyként*, különösen, ha magyarok mondják a szónoklatot. A strassburgi magyar tanítványok közül erre látunk példát *Balassa Zsigmond* (Bálint unoka-öccse), de különösen *Ungnád András* szónoklatában. A néhai egri főkapitány unokatestvérének a fia 1598 februárjában tartja az újévi beszédet, amelynek tárgya Magyarország törökellenes küzdelme, így az „opera antiturcica” retorikai eszközeinek szinte mintaszerű tárházát vonultatja föl. (Megjelent: *Orationum quae Argentinenis in Academia, exercitii gratia scriptae et recitatae ab illustri generos. Nobil. et aliis Ad tractandum vero propositae fuerunt a Melchiore Junio Witebergensi. Eloquentiae ibidem Professore, Secundus Tomus. Orationes ad Genus causae Demonstrativum pertinentes complectens...*, Argentorati, M.DC.XI. 780–798. Bp. Egyet. Kvt. Hf. 951.) Eszerint Magyarország történelmi missziót tölt

be már az 1400-as évek óta: pajzsként és élő falként védelmezi az országot és az egész kereszténységet tüzzel-vassal rohamozó, támadó barbár törökök ellen. Először a katonai, fegyveres erényeket mutatja be bőségesen, történelmi példákat fölvonultatva. Majd bemutatja az ország egykori – és részben még most is meglévő – természeti gazdagságát: a pusztítást, rombolást a barbár török végezte. Minden megvan (részben volt) itt bőven, ami kell az emberi boldogsághoz. Szántóföldek, ahol minden megterem. Itt finom búzát aratnak, amiből kiváló lisztet őrölnek. Gyümölcsöknek sokfélesége terem, híresek bortermő vidékei; mezőin, erdeiben, legelőin gulyák, nyájak, ménesek, kondák sokasága legel, hízik. Messzi országok is ismerik az itt nevelt barmokat. Vizeiben halak tömegei úsznak, de folyói közül némelyik nemcsak halban, de aranyban is gazdag. Hegyei drágaköveket és nemesfémeket rejtenek a bányamélyben. Amit Cicero mond Ázsia egyes vidékeiről és az itáliai tájakról, azt erről az országról még inkább el lehet mondani. A szerző itt is szorosan illeszti egymás mellé a propugnaculum Christianitatis és a fertilitas Pannoniae toposzait.

465. A fertilitas Hungariae toposz számos XVII. századi előfordulásáról van tudomásunk, ezek részletező tárgyalásáról itt azonban le kell mondanunk, kettőt csak jelzésszerűen említünk. 1656-ban jelenik meg Wittenbergben Johannes Hellenbach, *Oratio pro Hungaria* c. latin nyelvű szónoklata. (RMK III. 1974) Részletezően beszél az ország termékenységéről és hosszasan dokumentálja, hogy az propugnaculum Germaniae. Tübingenben jelent meg 1655-ben *Th. Lansius, Consultatio de principatu inter provincias Europae* c. terjedelmes szónoklatgyűjteménye. Benne Henricus Albertus laudatioja: *Pro Hungaria* címmel. (455–480.) Ugyanezt a témát földolgozta Ernest Schafelitzkus vituperatióként *Contra Hungariam* címmel. (589–626.) Különösen az előbbi halmozza a fertilitas és a propugnaculum elemeit. Vö. SZÖRÉNYI László, *A jezsuiták és magyar honfoglaláskori epika fordulata, in Irodalom és felvilágosodás*, Bp. 1974. Szerk. SZAUDER József – TARNAI Andor, 567–646. és uő.: *Hunok és Jezuíták*, 1993.

466. E.R. CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948. 399.

467. Uo.: 79.

468. Vö. Heinrich, PLETT, *Retorika és stilsztika, in Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, Bp. 1988. kiad. KANYÓ Zoltán–SIKLAI István; 131–168; KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok*, It 1983. 545–591; legbőszé-
sebben a német szakirodalom foglalkozott a toposzkutatással. Ebből a sokból két kiemelkedő tanulmánygyűjteményt említünk, ezek sűrítik az utóbbi évtizedek kutatási eredményeit: *Toposforschung*, Hrsg. JEHN, Peter, Frankfurt/M.; *Toposforschung*, Hrsg. BEUMER, Max L. Darsmtadt, 1973.

469. PLETT, 1988. i.m. 138–140. Az utóbbi időben *Lukácsy Sándor* tanulmányai foglalkoznak toposzkutatással, vagy irodalmi formulák föltárásával. Lukácsy írásai is a régi magyar irodalomra irányulnak: a XVI–XVIII. századi forrásokat vizsgálva. Vizsgálta a „Noli occidere regem!” és az „Ubi sunt” formulát – toposzt. (Vö. Ubi sunt (Egy formula rövid életrajza), ItK 1989. 217–242.)

470. FERENCZI Zoltán, *Rimay János*, Bp. 1911. Magyar Történeti Életrajzok, 187.

471. *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*, Bp. 1953. Magyar Klasszikusok. 9.

472. KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszánsz problémái, in Reneszánsz és barokk*, Szépirodalmi Kiadó, 1961. 330.

473. *Magyar költészet...* i. m.: 9. HARSÁNYI István–GULYÁS József 1917-

ben már fölfigyelt arra, hogy a Bónis Ferenc búcsú éneke milyen szoros motívumkapcsolatban van a Rákóczi-nótával, a rímek hagyományozódását is észlelték. A Rimay-vershez kapcsolódó hasonlóságokat azonban még nem emlegették. HARSÁNYI-GULYÁS, *Régi magyar versek a sárospataki könyvtárból*, ItK. 1917. 336–340.

474. BÁN Imre, *Egy rím életrajza*, Árkádia, Debrecen, 1978. 137–143. Bán Imréné az egyetlen olyan írás, amely a Rimaytól származó rímszerkezet továbbélését vizsgálja.

475. KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében*, in *Pannóniából Európába*, Gondolat, Budapest, 1975. 68.

476. PÉCZELY László, *A Rákóczi-nóta*, in *Rákóczi tanulmányok*, Akadémiai, Bp. 1980. 543–559. Áttekintésénél azonban elkerülte figyelmét Bán Imre tanulmánya.

477. MERÉNYI Varga László, *Rimay János: Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán*, in *A régi magyar vers*, Akadémiai, Bp. 1979. (Memoria Saeculorum Hungariae, 3./ 181–201.

478. Uo.: 190.

Rimayt folyamatosan izgatta-érdekelte az „ép” rímcszó lehetősége. Ez végigvonul szinte egész költészetén, de prózai műveiben is megfigyelhetjük. Valósággal *kísérleteket* folytat e rímcszóval, ízeletgi önmagában, toldalékos alakját is használja. Gyakran találkozunk ellentétpárjával együtt: *ép–éptelen*. Szinte a szó alkímiáját látjuk e játékos kísérletezésben, fősorolandó példáink kétséget kizáróan bizonyítják, hogy *az első strofa rímegyüttese mennyire tudatos* költői ötlet. Példáink a kritikai kiadásból valók: 52: Hogy az távol vagyon, ki ezeket szépehetőné képevel, / S ki mint képeben szép, kedvem is vele ép lenne jelenlétével. 97: Vagyok sok bűnnel éktelen, / Ártatlanságom éptelen 101: Szenakodjunk igen érdemünknek épségébe, éptelennék tartván Isten tekinteti előtt még efféle cselekedetünk..., aki a mi tetszésünknek néminemő épségét és teljességét mutathatná..., éptelenné teszi gyarlóságunk miatt kis érdemre való értékecskénket is..., mint is dicsekedhetünk épségünkkel... 107: Éplenségünkön sőt inkább törődjünk... Adjuk az Istennek meg az dicsőséget, / Ki bennünk toldozza az éplenséget. 108: Erőtlené / És éplenné / Bolygás miatt löttem... Nincs bennem épség... Éptelenségünk / ó benne nekünk / Teljék Igazságra.

479. Uo.: 194., 22/A.

A „tartatol” szóban így több jelentés is együtt van. Passzivitás is kifejeződik benne, mások tartanak, vélnek, ítélnék (puto, arbitror, censeo; meinen, glauben–postulo, praescribo; fordern, verordnen) szenvedendő képnek, de önmagadban is az vagy, képként, kép gyanánt, kép módjára létezel. (duro; dauern). SZARVAS Gábor–SIMONYI Zsigmond: Magyar nyelvtörténeti szótár, Bp. 1893. III. 460–466. A „kép” szó sem pusztán egy jelentésréteget fejez ki. A vers kontextusában főként az imago, effigies, simulacrum jelenésréteg dominál, de színezi a pictura, idolum, statua jelentés is. A szenvedendő *antropomorf tulajdonságokkal ruhazza föl* a kép szót, korabeli használata alapján bibliás eredetű asszociációt sejtünk; igen gyakori volt mind negatív (bálványkép), mind pozitív előjelű használata (Istennek képe, Krisztusnak képe, a megfeszített Krisztus képe). Itt természetesen a korábbi érték szenvedő voltáról van szó, pozitív előjellel. V.ö: Szarvas–Simonyi, II. 1891. 202–203. és Kőrösi Mihály: *Magyar Concordántzia*..., Győrben, Streibig József, 1788. II. 20–24. „kép” címszó.

480. *A kuruc küzdelmek költészete*, Bp. 1977. Akadémiai, 51, 63.
481. *Régi magyar költők tára*, XVII. század 4. Akadémiai, Bp. 1967. (Továbbiakban: RMKT) 167, 311.
482. *A kuruc... i.m.*: 167, 311.
483. KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Kiadta, DOMOKOS Pál Péter Szent István Társulat, Bp. 1979. 1096.
484. DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése*, ItK, 1928. 243.
485. *A kuruc...* 381.
486. *Uo.*; 726.
487. MERÉNYI, 192–193. Legutóbb SZIGETI Csaba vizsgálta a XVII. századi Rimay-vershagyományt, s ennek során érinti az általunk is mérlegelt kérdést. Rimay versét összeveti a *Magyar országh végső veszedelmének okait ki raiszoló Philusnak megh felel Theophilus* című költeménnyel, s úgy véli, az utóbbi vers szerzője: „...nem értette Rimay tartatol úgy, mint senyvedendő kép kifejezését... A század második felében élő szerző (akár csak mi a XX. század második felében) festményre, képre gondolt, amely "senyved", azaz romlik: esetében ez termékeny félreértés volt." ItK 1982. 5–6. 616. Eddigi gondolatmenetünk alapján talán nyilvánvaló, szó sincs félreértésről: a Rimay-versben tényleg *kép* szerepel, s a XVII. századi vershagyományt ezt vette át.
488. MERÉNYI, 192–193.
489. Az idősíkok és értékfogalmak ezen szerkezeti viszonya a vers egészére jellemző, bár legerőteljesebben az első strófa fogalmazza meg.
490. MERÉNYI, 197–198.
491. RADÓ Antal, *A magyar rím*, Bp 1921. 62. HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan*, Bp. 1969. 64. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, Bp. 1964. Szerk. KLANICZAY Tibor, 26–27.
492. KOVÁCS Sándor Iván, 68. HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp. 1982. 198.; 192–195.
493. ARANY János, *Valami az asszonánról*, in *Arany János prózai dolgozatai* Bp. 1884. 327.
494. RADÓ, 189.
495. LÁSZLÓ Zsigmond, *A rím varázsa*, Bp. 1972. 220.
496. RADÓ, 162, 216–217. LÁSZLÓ, 220.
497. MAZALEYRAT, Jean, *Éléments de metrique francaise*, Paris, Armand Colin, 1974. 213: „La rapport des volumes fait partie des mécanismes d'ensemble dans la mesure où les rimes isométrés relèvent d'un automatisme facile (cieux/yeux, rose/chose, entière/lumière, moments/tourments), tandis que les rimes hétéromètres ajoutent aux autres oppositions celle qui nait de leur disparité.”
498. Az említett egytagú szavakból szerveződő rímek azonban nem állandósulnak meghatározott szerkezeté, mint ez bekövetkezik a Rimay-vers rímeinél.
499. HORVÁTH, 1969. 58.
500. Közel kétszáz esetben főnév–főnév, főnév–melléknév/főnév–melléknév rímek egymásra.
501. Ez nyilván összefügg a jelenséggel, hogy a régi magyar költészetben a rím általában mondattanilag még erősebben szabályozott, mint hangtanilag. V.ö. FAJCSÉK Magda, *Hagyományossá vált mondatképletek középkori és XVI. századi verseinkben*, Bp. 1942.
502. SZEPES Erika–SZERDAHELYI István, *Verstan*, Bp. 1981. 101.
503. WELLEK–WAREN, *Az irodalom elmélete*, Bp. 1972., R. JAKOBSON,

Hang-jel-vers, Bp. 1969. 239–241. EGRÍ Péter, *A költészet valósága*, Bp. 1975. 51, 232–233. LÁSZLÓ, 167, 333, 369. HANKISS Elemér, *József Attila komplex képei*, in *A népdaltól az abszurd drámáig*, Bp. 1969. 21, 53. *Uő.*: *Az irodalmi kifejezőformák lélektana*, Bp. 1970. 149.

504. GÁLDI László, *Ismerjük meg a versformákat*, Bp. 1961. 121–122. ZSIR-MUNSZKIJ, V., *Rifma, jejo isztorija i tyeorija*, in *Tyeorija Sztyiha*, Leningrád, 1975. 290–303.

505. MAZALEYRAT, 209: „L’opposition la plus élémentaire est évidemment une opposition de mots. D’où les condamnations traditionnelles: – du mot rimant avec lui même (rime dite du même au même); – des rimes sur mots lexicalement apparentés:… jours/toujours… bonheur/malheur… ami/ennemi… lenteur/froideur. 211: C’est sans doute la principale, dans la mesure où elle embrasse aussi les précédentes et assure le mieux l’exercice conjoint des deux fonctions d’ordonnance et association. Les effets en sont bien connus. C’est le discrédit jeté sur les rimes clichées et pour le sens trop attendues: campagne/montagne, larmes/alarmes, ombre/sombre, époux/jaloux.”

506. HANKISS Elemér, *Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban*, in *A népdaltól...*: 285–291. *Strukturalizmus*, Bp. II. 159–160.

507. HANKISS, 19, 21, 289, u.ő.: *Az irodalmi...*: 149, HORVÁTH I., 124–126.

508. KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay és a Balassi-hagyomány*, ItK 1982. 597–598., HORVÁTH I., 140–141, 143, 198.

509. Ezzel párhuzamos Komlowszki megállapítása: „Rimay költői gyakorlatában pedig a Balassi költészetéhez még közvetlenebbül kapcsolódó korai szakasz után, mintha maga is távolodna a Balassit méltató írásokban kifejtett irodalomszemlélettől, s fokozatosan közelítene a prédikátoros modorhoz.” i.m.: 590.

510. E rímötlet föltűnően magas számban szerepel a XVII. század első évtizedeinek manierista alkotóinál, közülük is kiemelkedik Nyéki Vörös Mátyás és Thordai János.

511. V.ő. BOJTÁR Endre, *A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban*, Bp. 1978. 58–59. „...a műalkotásnak nemcsak mint egésznek van jelentése, hanem magán a műalkotáson belül is kialakulnak kisebb jelentésközpontok, s ezek meghatározott jelentéskapcsolatra lépnek egymással... Az irodalmi mű jelentése a társadalmi tudatban lévő kódok, az úgynevezett társadalmi értékek (ezek egy része, a nyelvi és irodalmi kódok alkotják a mű struktúráját) ...minden jelentésegységet maga a mű teremt... ugyanakkor ez a műalkotáson belül születő jelentés mindenestül szociális volt, a társadalmi értékek közül került ki.” Irodalomelméleti kutatásaink újabbán igen nagy jelentőséget tulajdonítanak az irodalom értékorientációs vizsgálatának. (V.ő. HANKISS Elemér, *Érték és társadalom*, Bp. 1977., VERES András, *Az esztétikai minőségek értékelméleti megközelítésének lehetősége*, *Literatura*, 1980/2. 180–190., BONYHAI Gábor, *Értéknyelv*, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1976/4. 591–617., KENYERES Zoltán, *Irodalom és értékorientáció*, *Literatura*, 1975/2. 88–94. VERESS András, *Az irónia mint értékalkotás*, *Magy. Fil. Szemle*, 1976/4. 633–650., BOJTÁR Endre, *Az irodalmi mű értéke és értékelése*, in *Egy kelet-európai irodalomelméletben*, Bp. 1983. 9–57.) A Rimay-versben a „Magyar nép”-hez kapcsolódó kívánt, áhított értékfogalmak: romlatlanság, egységesség, épség, szépség, életerő, történelmi, katonai cselekvőkészség, politikai önállóság, nemzeti büszkeség, hírnév, bőség, méltóság, védettség; mindezek birtoклására és őrzésére való képesség. Ezek egy része közvetlenül politikai, ideológus érték, más része primér vitális érték, de a versben morális-politikai-ideolo-

gikus hangoltságot kapnak. A Rimay-versben mindezen értékpotenciál a „Magyar nép” birtokolt, vagy egykor birtokolt attribútuma. Elmondható, hogy egy egész korszak irodalmának értéktudata feltárható a szövegekben megjelenő értékek gyakoriságának és összefüggéseinek kimutatásával. Az értékek értékrendet alkotnak, az értékrend belső hierarchiája, az egyes értékek kapcsolódásának módja kialakítja a korszak értékalkazatait. A Rimay-versben kifejeződő értékfogalmak a XVI. század első harmadától lépten-nyomon jelen vannak, az összetevők helyzete változik néha, bővül más – itt nem említett – elemekkel: megemlítjük Farkas András, Batizi András, Károlyi Gáspár, Szkhárosi Horváth András, Dézsi András, Hegyi Pál, Gyarmati Imre nevét, a XVII. század elejétől a kibontakozó politikai költészetet. Az érték fogalmakból álló, szerveződő értékalkazat nyilván összefüggésben állott a nemzeti identitástudat ekkori sajátos alakulásával. Az értékalkazat kifejezésre juttatja az adott korszak értékfogalmainak érvényesülési lehetőségét, esélyeit is. A Rimay-versben ezen értékek érvényesülésében zavar támad, a „Magyar nép” nem alkalmas, nem képes mindezen értékpotenciál működtetésére, vagy legalábbis ez állandóan kétségesnek látszik. Így igen dinamikus érték-szerkezet teremődik, melynek állandó tulajdonsága egy *értékkonfliktus*. E konfliktusban a feszültség úgy jelenik meg, hogy több, legalább két érték típus egymáshoz viszonyítása, egymásra vetítése van jelen. A pozitív értékfogalmak – ha föl is tűnnek – nem érvényesülhetnek, negatív értékfogalmak kioltják, megszüntetik, vagy megszüntetni igyekeznek érvényesülési lehetőségeiket. *Alapvető értékíránynyá az értékvesztés lép elő*, de a két értékszféra jelenléte tartósítja a konfliktus érzetét. A Rimay-versben ez szinte sorról sorra kimutatható: Kedvelt böcsült véred lett csufoltságossá, / Szablyádnak bő soldja nagy olcsóságossá, / Megcsoorbult nemzedet változott korcsossá, / Nevednek szépsége utáltságossá... stb. Ez az értékírány állandósul a Rimay-vers nyomán születő politikai költészetben is.

512. A korántsem teljességre törő áttekintésből csak az Alexandriai Szent Katalin verses legendájának példáit idézzük: „És ekességgel oly igen szép, / hogy órajta csodál sok nép... Kit egy falka balgatag nép, / Kiknek eszegen nincsen ép... Mert szántalan igen sok nép / hamis hitből miád kilép.” RMKT, *Középkori magyar költői maradványok*, Bp. 1877. 94, 104, 314, XVI. század végi előfordulásaival is találkozhatunk elszórtan, v.ö.: RMKT, XVII. század, 1. Bp. 1959. 75, 126, 156. Föltétlenül beszélnünk kell azonban a rímtoposz *Czobor Mihály* Chariclia-for-dításában szereplő változataról. Két helyen is találkozunk vele:

„Enis tanachlottam ezekre egi *keppen*
ne talan ra talal giermekimre *eppen*
Isten ő altala kezben adgia *szepen*,
megh akadnak lattrok mint madarkak *lepben*,
büntetetek veszik ők is szeörnü *keppen*.” (3291–3295, 95.)

Másutt: „Nem volth az Arachne szeoveese iljen *szep*,
noha Mesterseggel vala az igen ep
mert ezt Driadesek züttek Erdei *nep*
es Isten Aszoniok, s volt rajta nagi *szep kep*,
giongel kövel ekes fogot szemet minth *lep*.” (4235–4239, 122.)

Czobor művét 1600–1604 között írhatta. (RAJKA László, *Heliodoros Aithiopiai-kájának feldolgozásai a magyar irodalomban*, Kolozsvár, 1917. 24–25.) Rimay verse is 1604 körül született, annak kiderítése most lehetetlen, hogy melyik vers

keletkezett előbb, amint azt sem tudjuk eldönteni, hogy a rímötlet esetleg Czobor nyomán jelent meg Rimaynál, vagy fordítva. Persze az is elképzelhető, hogy két költő egymástól függetlenül élt e rímötlettel. Azonban ha Rimay netán mégis Czobor ihletésére alkotta meg nevezetes toposzát, azt annyiban mégis föltétlenül eredetinek kell tekintenünk, hogy nála ez a fentebb ismertetett módon értékszerkezetbe és oppozíciós párba állandósul. Második idézett példánkról azt is tudjuk, hogy Czobor itt nagyon szorosan kapcsolódik Zschorn német eredetijéhez, „...a német még azt is megemlíti, hogy a szöveget *képek ékesítették.*” (RAJKA, 75.) Azt bizonyosan tudjuk, hogy Gyöngyösi István költészetében a toposz továbbélését a Rimay-vers is ösztönözhetette, de ennél fontosabb volt Czobor közvetlen hatása. Fentebbi két Czobor-idézetünk egészen kis változtatással megjelenik az *Új Életre Hozott Chariclia...* 1701. című Gyöngyösi-műben, melyről köztudomású, hogy Czobor művének átköltése. (75, 100.) A rímnek Czobornál való előfordulására Horváth Iván hívta föl a figyelmemet, Chariclia-jának Dézsi Lajostól származó másolatát pedig Keserű Bálint segítségével a JATE BTK Irodalomtörténeti Tanszékének Könyvtárában tanulmányozhattam. Segítségükért mindkettejüknek itt mondok köszönetet.

513. RMKT, XVII. sz. 2. Bp. 1962. 137, 158. 238. Rimai rímötletei gyakran bukkannak föl Nyéki Vörösnél, csak két jellemzőt kiemelve: kert-vert, szelence-kemence.

514. RMKT, XVII. sz. 4. I. m. 160, 167, 173, 174, 233, 239, 245, 251, 261, 276, 284, 301, 311, 322, 325, 328, 340, 348, 374; u.o. 245, 374. v.ö. VARGA Imréné, *Thordai János zsolttárainak forrásairól és manierizmusáról*, ItK 1968. 541–554. BITSKEY István, *Thordai János manierizmusa*, ItK 1970. 527–530. és ZENTAI Mária, *Rimay-hatás Thordai János zsolttáiraiban*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XIII. Szeged, 1973. 111–123.

515. RMKT, 8. *Bethlen Gábor korának költészete*, Bp. 1976. Sajtó alá rendezte: KOMLOVSZKI Tibor és STOLL Béla, 343.

516. RMKT, 9. *A két Rákóczi György korának költészete*, Bp. 1977. Sajtó alá rendezte: VARGA Imre, 121.

516a. RMK I, 941. Számozatlan 23–24. levél. Újabb kiadása: RMKT XVII. szá-
zad 11. 1986. 10–11. kiad., VARGA Imre.

517. *A kuruc...* i. m. 23, 51, 63, 81. TÓTFALUSI Kis Miklós; *Siralmas panasz*, in *M. Tótfalusi Kis Miklós*, Kiadta és bevezette: TORDAI Zádor, Bp.–Buka-
rest, 1954. 58. DÉZSI, 243. *A kuruc...* 585. PÉCZELY, 557–558.

518. *A kuruc...* 726.

519. Hozzánk hasonló megállapításra jut Voigt Vilmos is: „...az integráció az ismert történeti események következtében nem valósult meg, és ez ismét sajátos vonását adja az innen kiinduló közösségi szemléletnek: az egység igényét, reményét és nemlétét, az utána érzett nosztalgiát egyformán tartalmazza... jellemzőnek tarthatjuk, hogy a "magyar jelleg" meghatározásának céljára éppen a „bújdosó” fogalmát párolták le... arra utalhatunk, hogy a megoldatlannak maradó társadalmi problémák konzerválták a helyzetet, és ez az oka annak, hogy éppen a kesergők, bújdosóénekek, kilátástalan és sikertelen harcokról szóló történetek a magyar folklórból visszafelé követhetők legtávolabb. (A *Rákóczi-kor magyar folklórja*, in *Rákóczi-tanulmányok*, i.m. 524.) Hasonló gondolat megjelenik Kovács Sándor Iván tanulmányában is, amely főként a búcsúvers, bújdosás mélyen a magyar múltba gyökerező összefüggéseit hüvelyezi. (*Várad–Velence–Medvevár*, in *Pannóniából Európába*, i.m. 14–20.) Legújabbban Havas László vizsgálta a késő-

renezánsz – ezen belül Rimay – időszemléletét. (*Költői időszemlélet a későre-
nezánsz és a barokk határán*, ItK 1982. 667–677.) Rimay történelem- és időfelfo-
gását a renezánsz organikus szemléletéből származtatja, eszerint a nemzet is
elveszíti egy idő után éltető erejét, az idő, a történelem nemcsak építi a nemzetet,
de pusztítja is. A változás pedig valamilyen megfellebbezhetetlen törvény szerint
történik. Rimay verséről így ír: „E pusztulásra ítél világban fordul a költő híres
37. költeményében a „szegény megromlott s elfogyott Magyar néphez”, melynek
megcsorbult nemzete változott korcsossá. Itt egyértelműleg az antikvitásból Po-
lybiosz, Sallustius, Livius és mások műveiből oly jól ismert organikus szemléletről
van szó, amely egy nép alakulását úgy képzelte el, hogy a kezdeti növekedés után
egy ponton bekövetkezik majd a pusztulás, a fogyatkozás periódusa.” 673. Anélkül,
hogy elvitatni akarnánk az antik hagyományok szerepét Rimay történelem- és
időfelfogásának alakításában, annak hangoztatása is fontos, hogy a magyar
irodalomban már voltak erre mutató hagyományok, éppen a sajátos magyar
történelmi fejlődés következményeként (v.ö.: a reformáció szerepe!). A politikai
költeszetünkben megnyilatkozó értéktudat-értékszerkezet a XVII. sz. második
felének prózai műfajaiban is gyakori jellemző, mint pl.: Szalárdi János Siralmas
magyar krónikája, Medgyesi Pál Jajjai, vagy a Siralmas könyörgő levél (1656.).

520. A jelzett korszakban mintegy 27–28 költő hozzáférhető műveit vizsgál-
tuk meg, a *rímtoposz 125 előfordulását számláltuk meg*, ha nem számítjuk ide a
Rákóczi-nóta ötven változatát. Rímtoposzunk következő előfordulási típusait kü-
löníthetjük el: 1. négy-sarkú, a rímek nem rendeződnek állandósult szerkezetbe,
tematikus kötöttség sem jellemzi, jelölése: T, száma 42. 2. 2–3 soros strofa, a
rímeknek nincs állandósult szerkezete, jele: T₁, száma 22. 3. négy-sarkú, hazafias
politikai jelentéskörben, benne az állandósult nép-tép oppozíció, jele: T₂, száma 4.
4. négy-sarkú, hazafias-politikai jelentéskörben, benne az állandósult nép-kép
oppozíció, jele: T₃, száma 6. 5. 2–3 soros, hazafias politikai jelentéskörben, benne
az állandósult nép-tép oppozíció, jele: T₄, első korszakunkban ez nem fordul elő.
6. 2–3–4 soros, vagy hosszabb strofa, de nem hazafias politikai jelentéskörben, az
állandósult szerkezet föl bomlik, a nép-kép, nép-tép oppozíció idegen elemmel
keverten is előfordul, gyakori a rímek toldalékolása, jele: T₅, száma 36. 7. négy-nél
több sarkú, hazafias-politikai jelentéskörben, jelen van a nép-tép állandósult
oppozíció, de a rímtoposz többi eleme már nem szerepel, vagy szórványosan, jele:
T₆ egyszer fordul elő. 8. négy-nél több sarkú, de a nép-kép, vagy a nép-tép oppozíció
jelen van hazafias-politikai jelentéskörben, a rímtoposz idegen elemmel keverten
fordul elő, jele: T₇, száma 5. Kevert típusal is találkozunk, így a T₂–T₃ együttes
jellemzői négy esetben bukkannak föl. *Áttekintve*: a nép-tép oppozíciós pár 15
esetben jelenik meg csak egymással alkotva rímet. (Nyéki Vörösnél kétszer,
Thordainál ötször, hazafias-politikai költészetünkben tízszer, mivel Thordai két
példája is átmenetként ide sorolható. A nép-kép oppozíciós pár 19-szer jelenik
meg, ahol a nép hasonlítotja a kép, többnyire negatív értékfogalomként (faragott,
bálvány, élettelen, holt, másolat, beteg, bús, kopott, megfeketedett, senyedendő,
sárbul formált), olykor ez vegyül pozitív értékfogalmakkal is. Tíz esetben hazafi-
as-politikai jelentéskörben szerepel.

521. AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum*, Bp. 1972. 215.

522. Gyöngyösi Istvánnak *Költeményes Maradványai*, Posonyban és Pesten,
Fűskuti Landerer Mihály, 1796. II. 5, 17.

„Vagy talán elődben úgy jön inkább képe,
Mint egy Adonisnak, ki volt Venusnak szépe,

Melyet, minthogy arra gyenge lábbal lépe,
Az megsebesült kan rutul öszvetépe.”

(*Ének Thököly Imre és Zrínyi Ilona házasságáról, A kuruc küzdelmek...* 270. A fölbomlás másik jele – ami ugyancsak megjelenik Gyöngyösinél – a rímzavak toldalékos alakjának használata. *Gyöngyösi...* 17, 66, 187, 244, 251, 328, 360, 388, 390, 449, 464, 470, 505, 525, 531, 540, 553, 558, 561, 618, 626, 636, 650. *Új Életre hozott Chariclia...* 1702. 75, 100, 104, 152, 173, 223, 279, 288, 297, 299. *A kuruc küzdelmek...* 249, 257, 261, 268, 270, 272, 287. Néhány példa az átalakulásra:

„Az felkelő hajnal világosit szépen,
Nyugovó személyét megláthatni épen,
Vajon ki nem kapna e nagy drága képen??
Ki uralkodik is sok helyen, sok népen.”

„De bár lett volna-is olly frissen, és épen
A'német had, a' mint bé-jött vala szépen;
Úgy sem volt volna jó csak valami-képpen
Rajta-menni a' nagy számú Pogány népen.”

„Egy szóval mindenben tekintetes, jó, szép,
Tanult, elmés, okos, testben, elmédben ép;
Méltóság követi vala mely felé lép,
Méltán süvegelhet neki sok ezer nép.”

„Vénus véréből nőtt rózsa gyengésege,
Őn-magát kedvelő Narcissus szépsége,
Fébus miatt veszett Hjacint ékessége
Adónis vérén költ Tulipán épsége.”

523. LISTI László Munkái, Bp. 1891. 454.

524. FALUDI Ferentz Versei, Kiadta BATSÁNYI János, 1823. Trattner János, 54–57. legújabbán HARGITTAY Emil foglalkozik Faludi versével, ill. éppen Faludi szerzőségét kérdőjelezi meg. *Hatvanhat csufos gajd, XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*, Bp. 1983. 5–6. Amennyiben esetleg valóban „csak” parafrázis lenne az eddig Faludinak tulajdonított vers, akkor is bizonyosra vesszük, hogy rímeiben, rímelhelyezésében nagyon is tudatos elképzelés érvényesül. Ez az elképzelés pedig – Faludi vagy másvalaki – másként tartja számon a Querela-toposzhoz tapadó Rimay-ág rímtopozsát, jelentésének átértékelését végzi, vagy fogadja el.

525. KÖSZEGHY Pál, *Bercsényi házassága*, Történelmi Tár, 1894. 195–308. SZIRMAY Tamás ezredes búcsúztatója, Tört. Tár, 1900. 513–550. TSÉRI VERES-TÓI György *Magyar Versek...* Kolosváratt, 1772. NAGY Ferentz, *Hunyadi László Története*, Pozsonyban és Komáromban, Wéber Simon, 1793. MÁTYÁSI József, *Semminél több valami*, Pozsonyban, Wéber Simon 1794. PERETSÉNYI NAGY László, *Léta Magyar Vitéz...* Pozsonyban és Pesten, Landerer Mihály, 1800. A következő művekben találjuk legnagyobb számban a toposzt: Kőszeghy Pálnál 10, Szirmay Tamás búcsúztatójában 20, Mátyási Józsefnél 12 esetben szerepel. A toposz másutt is előfordul, bár ezek idézésére sincs lehetőségünk, a szerzők közül megemlíthjük Göböl Gáspárt, Szőnyi Benjamint, Amade Antalt; de a verses halotti parentálókban is lépten-nyomon megjelenik.

526. CSATÁRI József versgyűjteménye (1814–1819.) TREN, R 2757. 72. Nóta.
 527. WASS Benjamin, *Violaszin gyűjtemény*, 1809. TREN, R 449/m 42.
 528. KARDOS Antal, *Egy néhány Szomorú és Vig Nóták...* 1823. TREN, R 2730. 262.
 529. KISS Pál, *Világi Nóták...* 1807–1808. Hódmezővásárhely, Református Bethlen Gábor Gimnázium könyvtára, A.170. 71. Nóta.
 530. Passio, 1751. *Csiksomlyói nagypénieki mistériumok*, 1897. 65–66. Más, kéziratossal előfordulásai Stoll Béla bibliográfiájának sorszámozását követve (*A magyar kéziratossal énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, 1565–1840, Bp. 1963.): 767, 739, 347, 438.
 531. Az eszmetörténeti tényezők mellett erősen befolyásolta a rímtoposz viszszafejtését a XVIII. század második felében a poétikai gondolkodás átalakulása. Ismeretes, hogy Bessenyei és Pétzeli József mily következetesen utasította el a négyesrű „Cadentias” verselést, a korszak valamennyi jelentősebb költője követte ebben őket. V.ö.: OROSZ László, *A magyar verselés eszméje kezdetei*, Bp. 1980. 32–41.
 532. VERSEGHY Ferenc, *A Tiszta Magyarország*, Pest, 1805. Patzkó Ferenc bevezetével.
 533. SZEMERE Pál, *Rímek*, (1806.) TREN, R 592/4: 11–23.
 534. SIMAI Kristóf, *Vég tagokra szedett szó-tár*, Buda, 1809. 120–121.
 535. REXA Dezső, *Az 1764-i diaeta irodalmi emlékeihez*. ItK. 1909. 476–482.
 A toposz jellemzőit adó strófák a következők:

„Már régen fetrengek szívem keservében...
 Patakok forrása van szemem tövében
 Ki segíti fejem elhagyott ügyében?...
 A sok elmúlt jóknak friss emlékezeti,
 Gyakorta szívemről a but vetkezteti...
 De csak minutáig tart ez nyugalom,
 Fejem felett haboz a bu aggodalom,
 Már régen kellett volna a sirhalom...
 Szültem is fiaikat ... Bátor vitézeket a kard forgatásra...
 Egy szóval Nagy Sándor minden dicsősége,
 Darius s Croesusnak dugszagdag bővsége,
 Hercules ereje, Pallas eszessége,
 Mind ez helyben szorult világ ékessége.
 De nézd a szerencse állhatatlanságát,
 Alig kóstoltatta zsenge Ujságát...
 El hervasztja hamar kinyílt szép virágát.”

A fájdalommal zokogó Nympha a nemzeti király hiányát panaszolja:

„Történt, hogy meghalván bölcs hajóm vezére
 És ennek idegen csúszott a helyére,
 Kinek, mivel nincsen igaz Magyar vére,
 Igyekszik fejem nagy veszedelmére...
 Hogy szegény Nemzetem ily szörnyen rongálja...
 Mert ennek kinjából nincsen ki segítsen,
 Gyógyító szemekkel, hogy reám tekintsen,
 Meg sebzett szívemre frissítő írt hintsen,
 meghalok, hogy a bú így ne sebesítsen!”

536. Előfordulásait ismerteti STOLL a 383, 557. szám alatt és VÁRKONYI Bátor Amade László versei, Bp. 1892. 548–553.

537. AMADE László, 548–552.

538. BENDA Kálmán, *Ismeretlen politikai költeménye 1790-ből*, It, 1951. 100–105.

539. WALDAFEL József, *Irodalomtörténeti adatok Rákóczi emlékének történetéhez*, ItK, 1935. 167–176.

540. A kuruc mozgalmak költészetének legtöbbször előforduló alkotásai a század kéziratos verseskönyveiben a következők: STOLL, 232, 272, 269, 231, 301, 315, 610, 315, 700, 260, 272, 344, 373, 500, 431, 581, 595, 630, 638, 383. *A kuruc...* i.m. 795.

541. ETÉDI Sós Márton, *Magyar Gyász, vagy is Második Lajos magyar királynak a' mohácsi mezőn történt veszedelme*, Pesten, 1813. 252.

542. BEREI FARKAS András. *Felsőes József Antal Magyar-Ország Nádor Ispánnya Mennyegzőjének folytatása*. Második Könyv. Budán, Landerer Katalin betűivel, 1800. 75.

543. STOLL: 387, 639, 495, 576, 697, 280, 310, 369, 383, 387, 392, 393, 434, 500, 512, 527, 531, 546, 606, 692, 702, 722, 854.

544. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Fejlődési szakaszok Kölcsely világszemléletében és költészetfelfogásában*, in *Világkép és stílus*, Bp. 1980. 137. Az egyes korszakok sajátosan szerveződő értékviszonyai kirajzolják az éppen akkor érvényes értékalakzatot. (KENYERES, 89.) A társadalmi változások folyamán átértékelődnek a legfontosabb érték kategóriák. A változás azzal kezdődik, hogy a korábban fontosnak tartott érték kategória kevesebb, vagy nagyobb hangsúlyt kap, vagyis egymáshoz viszonyított helyzetük megváltozik. A második fázisban, ha a helyváltoztatás jelentékeny volt és tartós, a kategóriák új tartalmat, jelentést kapnak, esetleg sor kerülhet arra is, hogy egyes kategóriák eltűnnek, mások kialakulnak. A Querela-toposzzal összefonódó Rimay-ág mindvégig megtartja értékviszonyait, – szerkezetét. A XVIII. században és a XIX. század fordulóján azonban ez korántsem számít reprezentatívnak, jellemzőnek, sőt a korszak leggyakoribb és preferált értékalakzatával szemben ellentétesnek nevezhető. Elsősorban a politikai-ideologikus érték kategóriák változnak legerőteljesebben, de az erre épülő morális érték kategóriák is követik ezt. A XVIII. században domináns értékalakzatban nem kap helyet a Querela-toposzt meghatározó érték konfliktus, hasonlóképpen nem kívánatos érték irány az értékvesztés történelmi konkrétságú kifejezése. A Faludi-vers éppen az átrajzolódott értékalakzat bizonyossága. A XVIII. század végén, XIX. elején pedig az értékalakzat újbóli átrendeződésével a Querela-toposz érték kategóriái újra aktualizálódnak.

545. *Világi énekek*, TREN, R 2762: 60–63.

546. MÉSZÖLY Gedeon, *Kölcsely Hymnusa és a Hymnus Kölcselyje*, Bp. 1939. 81–82.

547. A XVIII. század költészetében pedig nem szűnik meg a Querela Hungariae-toposz szöveghagyományja, jelenléte, hiszen annak első számú megfogalmazása: Rimay verse zavartalanul napvilágot lát. Még csak nem is kéziratos formában rejtőzködik, Stoll Béla tanúsága szerint mindössze egyetlen kéziratos énekeskönyvünk tartalmazza. (STOLL, 227.) Nyomatott formában sokszor, nagy példányszámban juthatott az olvasó kezébe, erről gondoskodott a „Balassi-Rimay... Istenek Énekei...”-nek sok kiadása a XVIII. században. (Dézsi Lajos adatai alapján minimálisan húsz kiadásról tudunk, DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay*

„Istenes Énekei”-nek bibliographiája, Bp. 1904.) Igaz, a hagyományozódás mindvégig Balassi verseként tartotta számon s adta tovább. (V.ö.: *Rimay János Összes Művei*, Összeállította ECKHARDT Sándor, Bp. 1955. 199–200. és KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I.Oszt. Közleményei, 1957. 265–338.) Ennek ellenére joggal merülhet föl a kérdés, ha a minta jelen van az egész századon keresztül, miért nincs jelen annak hatása, vagy csak alig? Láthatóan átértékelődik szerepe, hiszen a XVII. század második felében, a XVIII. század elején még hazafias politikai költészetünk legfontosabb ihlető mintája volt, a XVIII. században pedig elveszíti ezen funkcióját. Semmi jel sem mutat arra, hogy az „Istenes énekek...” kegyességi szempontú antológiájában politikai célzatosságú, rejtett, csempészett alkotásnak tekintették volna, vagy itteni elhelyezését ilyen szándéokra vezetnék vissza. A kor értékalakzatában elveszíti jelentőségét, korábbi politikai-ideológiai jelentése elhalványul, néma regiszterré válik. Ebben bizonyára szerepe volt annak is, hogy egy sajátos hagyományozódási sorba tagolódott be, az „Istenes énekek” versgyűjtemény egy darabja lett más szerzősége alatt jegyezve, s ez a specifikus hagyományozódás is gyengítette eredeti jelentését, korábbi funkcióját. A XVII. században is megjelent az „Istenes énekek”-ben huszonháromszor (v.ö.: SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes Énekei*, 1983. Tanulmány a hasonmás kiadáshoz, 37–39.), ugyancsak Balassi neve alatt, azonban a korban a hagyományozódásnak csak egyik csatornája volt ez, a másik csatornán – éppen a kor domináns értékalakzatának megfelelően – állandó delejező hatása érvényesült, segíthette ezt az a körülmény is, hogy ez közelebb esett időben a Rimay-szöveghagyomány kezdetéhez.

NÉVMUTATÓ

- Abelard, Petrus 65
Achilles (Akhillesz, Akhilleusz) 53,
74, 102, 203, 279
Acontius, Melchior 15
Adler, Caspar (Aquila) 62, 136
Aegidius, G. 62
Aeneas 30, 40, 52, 279
Aethicus 164, 300
Agatha 54
Agárdi Péter 318
Agricola, Johann 61, 154
Albertus, Henricus 312
Alcibiades 46
Althaus, Paul 133, 297
Amade Antal 320
Amade László 265, 268, 321
Amboise, Michel de 52
Anderbach, Paul 154
Angelica 53
Antonius, Augustus 300
Apollo 60, 61
Apollonia 54
Aranka György 268
Arany János 249, 314
Ariadne 52
Ariosto, Lodovico 53
Arisztotelész 53, 234
Armida 53
Assum, Johannes 133
Atalanta 52
Attila 227
Attilius 201
Augustinus, Aurelius (Szt. Ágoston)
54
Augustus császár 35, 40, 53
Aurelianus 227
Avenarius J. (Habermann) 141
Ámos próféta 64
Ányos Pál 266
Áté 100
Bacchus 20, 72, 193, 287
Bakics Pál 191, 198
Baksai Takács (Textor) György 244,
257, 259
Balassa Zsigmond 311
Balassi Bálint 163, 164, 165, 252,
315, 321
Balassi János 164-165
Balázs János 200-202, 204, 308
Balbi Jeromos (Hieronymus) 153
Balde, Jacob 284
Balogh Margit 311
Bapst, M. 141
Barbara 54
Barcsay Ábrahám 266
Baróti Szabó Dávid 266
Barta Gábor 11
Bartha Tibor 285
Bartholinus, Richard 104
Bartonek Emma 275
Basinius, Parmensis 42, 52
Batsányi János 266, 319
Bauch, Gustav 275
Baumeister, K. 7
Bán Imre 241, 313
Báthory István (Iengyel király, er-
délyi fejedelem) 160
Báthory István (somlyai, erdélyi
vajda) 40

- Báthory István (erdélyi vajda, a ke-
nyérmezei győző) 270
Báthory Zsigmond (erdélyi feje-
delem) 44
Becker, Cornelius 62, 137, 138
Bellona 186
Bembo, Pietro 67, 71
Bencédi Székely István 210
Benda Kálmán 34, 144-146, 196, 280,
298, 306, 321
Benedictus (Benedek) XII. pápa 65
Berei Farkas András 270, 321
Berenguier, del Hospital 65
Bercsényi Miklós 270, 271, 319
Beriszló Péter 45
Bernát (Clairvaux-i) Szent 64
Berzsenyi Dániel 266
Bessenyei György 320
Bethlen Gábor 255, 298, 317
Beumer, Max L. 312
Bezerédy Imre 271
Bindseil, H. E. 280
Bitskey István 10, 317
Boccaccio, Giovanni 53-54
Bocskay István 241, 271, 312
Bodius, Marcus Alexander 52
Boethius 235
Bogner, Peter 298
Bojtár Endre 315
Bonamicus Lazarus 38
Bongarsius, Jacob 99, 293
Bónis Ferenc 244, 257, 259, 285, 313
Bonyhai Gábor 315
Borbély Szilárd 11
Bornemisza Péter 211, 217, 300, 309
Boronkai Iván 299
Bostel, Nocolaus von 52
Botta István 216, 310
Bovadillus, Franciscus 128, 297
Boyd, Marcus Alexander 53
Brandon, Samuel 53
Brassicanus, Joannos Alexander 104
Brassicanus, Ludovicus 38
Bretschneider, C. G. 280
Brizéisz 279
Brodarics István 38, 113, 114
Bruni, Antonio 52-53
Brutus, Marcus 53
Bucsay Mihály 298
Budina Sámuel 190
Bugenhagen, Johann 61, 139, 141
Caesar, Julius 158
Camerarius, Joachim 27, 37-39, 93,
113-114, 295
Camillus 201
Canace 51, 279
Carion, Johann 125, 127
Cato, Marcus Porcius 152
Catullus, Caius Valerius 56
Celichius, A. 139
Celtis, Conrad 284
Ceres 18, 20, 72, 232, 276, 287
Cheregatus, F. 154
Chilianus, Friedrich 135
Cicero, Marcus Tullius 55, 108, 180,
224-225, 312
Circe 53
Claudianus, Claudius 235
II. Claudius császár 227
Cleopatra 53
Clorinda 53
Clytaimnestra 53
Clytia 52
Compostellanus, Petrus 235
Conradus, de Montepuellarum 64
Constantinus 54
Cordatus, Conradus 32-33, 130, 167,
280, 297
Cordier, Leopold 285
Cosack, C. J. 298
Crasso, Lorenzo 52-53
Cravfurd, David 52
Croisilles, Jean Baptiste de 52
Crucesus 320
Curipeschitz, B. 154
Curtius, Ernst Robert 7, 234, 236,
312
Cuspianus, Johannes (Spiessham-
mer) 31-33, 104, 114, 144, 225,
228, 280, 311
Czahrowski, Adam 44
Czeglédi István 256
Czobor Mihály 317-318
Csányi Ákos 165, 169, 300
Csatáry József 265, 320
Csokonai Vitéz Mihály 266, 270

- Csonka Ferenc 10, 307
 Csorba Győző 307-308
- Dachstein 62
 Daniel, Samuel 53
 Dániel próféta 35, 74, 118-120, 123-124, 132
 Dávid 82-83, 120, 199, 211, 213
 Debreczeni Attila 11
 Decius császár 201, 227
 Decker, Jeremias de 52
 Deianira 51
 Deidamia 53
 Demophon 52
 Deucer, M. J. 139
 Dévai Bíró Mátyás 132
 Dézsi Lajos 314, 317, 322
 Dido 30, 40, 51, 53, 279
 Diocletianus 227
 Dorat, Claude Josèphe 52
 Dörrie, Heinrich 50, 82, 282, 284-286, 290, 292
 Drayton, Michael 53
 Douza, Janus 53
 Dresser, Matthaeus (Drescher) 114, 116, 295
 Domokos Pál Péter 314
 Drzic, Marin 282
 Dugonics András 268
- Ebermann, Richard 293
 Eck, J. 154
 Ecchius, Valentinus 38
 Echo 53
 Eckhardt Sándor 322
 Egistos 53
 Egri Péter 315
 Ellinger, Georg 50, 82, 105, 276, 294
 Ephorinus, Anselmus 38
 Eppen, von N. 141
 Erasmus, Roterodamus 16, 38, 40, 116, 176, 200-201, 281
 Erminia 53
 Esze Tamás 241
 Etédi Sós Márton 270, 321
 Eurydiké 52
- Fabius 201
- Fabricius, Georg (Goldschmidt) 9, 56, 107, 284
 Fajcsek Magda 314
 Faludi Ferenc 264, 319
 Farkas András 232-233
 Fazekas Mihály 266
 Fekete Csaba 11, 213, 309
 Felvinczy György 265
 Fenton, Elijah 52
 Ferdinánd király 16-17, 35-36, 70-71, 74, 105, 178-179, 181, 202, 253
 Ferenczi Zoltán 241, 312
 Festetics György 270
 Filiczki János 222, 236
 Flemming, Paul 63
 Flora 52
 Font Zsuzsa 300
 Fortuna 48, 100, 201
 Földi János 266
 Frangepán Ferenc 153, 156, 299
 Freder, F. 62
 Freder, Johannes 134
 Frigyes császár, III. 73, 89, 91, 111-112, 192
 Fronspurger, Leonhardt 118
 Fumée, Martin 311
 Fülöp, hesseni fejedelem 58, 81
- Gabelmann, Nicolaus 231
 Galatea 53
 Galavics Géza 191, 306
 Garber, Heinrich 140
 Gast, Johann 295
 Gáldi László 251, 315
 Gedeon 213
 Georgievits, Bartholomaeus (Gyurgyevics Bertalan) 122, 296
 Georgius de Hungaria (Magyarországi György barát, Sebesi Névtelen) 122
 Gerézdi Rabán 299
 Gergely, XIII. 229
 Geszti László 162
 Glandinus, Stanislaus 38, 40, 43
 Glaser, M. T. 52
 Glaser, P. 53
 Glaser, Sebastian 9, 82-83, 85, 87, 199, 290
 Goethe, Johann Wolfgang 54

- Góg 101, 119
 Góliát 82-83, 199
 Gottsched, Johann Christoph 63
 Göböl Gáspár 320
 Göllner, Carl 99, 297
 Göröcsöni Ambrus 162
 Gratianus császár 227
 Greiter 62
 Gritti Alajos 294
 Grotius, Hugo 53
 Guarino, da Verona 42
 Guerriero, Gioseffo 53
 Guiccardini, Francesco 42
 Gulyás József 312-313
- Gyalui Torda Zsigmond 27
 Gyarmati Imre 220-221
 Gyöngyösi István 261-263, 317-319
 Gyöngyösi János 265
 Gyóry János 144, 285, 298
- Habermann (J. Avenarius) 141
 Habsburgok 207
 Hagymási Bálint (Valentinus Cybe-
 leus) 150, 152, 225
 Hankiss Elemér 252, 315
 Hannibal 53, 158
 Hargittay Emil 319
 Harsányi István 312-313
 Havas László 318
 Hegenwald 62
 Hegyi Pál 219
 Heidenreich, E. 141
 Hektor 151, 203, 276
 Helding, Michael 74
 Helena 54
 Heliodoros 317
 Hellenbach, Johann 312
 Heltai Gáspár 298
 Henrik, Madarász 89
 Henrik, VIII. 53
 Hepler Ferenc 270
 Heraklész (Hercules) 102, 320
 Hermann, von Wied 82
 Hermione 52, 279
 Hero 51
 Heshusius, H. 141
- Hessus, Eoban (Koch) 9, 30, 54, 57-
 59, 60-63, 68-70, 79, 82, 93, 139,
 284
 Hésziodosz 107, 281
 Hieronymus, Szent 54
 Hinderer, Walter 286
 Hoffgreff György 216
 Homérosz 40, 100, 107, 282
 Hookes, Nicholas 53
 Hopp Lajos 37, 43, 145, 159, 173, 281,
 298-300
 Horatius, Quintus Flaccus 56, 107,
 180, 204, 284
 Horváth Iván 249, 252, 314, 317
 Horváth István Károly 299
 Horváth János 248, 250, 314
 Horváth Magda 144, 283, 293, 298-
 299
 Hunyadiak 23, 28, 180
 Hunyadi János 17, 46, 158, 191, 197-
 198, 201, 270, 302
 Hunyadi László 319
 Huszár Gál 210-211, 216, 300-301,
 309-310
 Hutten, Ulrich von 30, 63, 104
 Hyldebrandus Petrus 15
 Hyppolitus 52, 279
 Hypsipyle 65
- Iarba 53
 Illyés Gyula 241
 Imre Mihály 300
 Incze Gábor 213, 309
 Ince, III. 128-129
 Isidorus Hispanensis 223-224, 233,
 298
 Isotta 52
 István, Szent 229
- Jakobson, Roman 315
 Janicius, Clemens 38, 43-44, 282
 Jankovics József 11
 Jankovich Miklós 268
 Janus Pannonius 91, 299, 307
 Jason 65, 279
 János Frigyes, szász fejedelem 81
 János Zsigmond (II. János) 92, 292
 Jehn, Peter 7, 312
 Jeremiás 204, 212, 216, 284

- Jonas, Justus 58, 62, 74, 97, 121, 126,
134, 138, 296
József Antal 270, 321
József Attila 315
Józsue 80
Junius, Melchior 310
Jung, C. G. 235
Juppiter 26, 66, 100, 277-278
- Kanyó Zoltán 312
Kardos Antal 265, 320
Kardos Tibor 299
Kassai Antonius János 38, 44
Kassai Dávid Zsigmond 33-34, 181-
182, 189, 236, 302
Katalin, Aragóniai 53
Katalin, Alexandriai Szent 63
Kathona Géza 142, 298
Kájoni János 244, 314
Kálvin János 139
Károly, V. 17, 35, 67, 80, 87, 112-113,
118, 122, 156, 158, 192
Károly, Nagy 73, 79, 89, 111-112, 158
Károlyi Gáspár 142-143, 168-169,
296, 298
Kecskeméty István 285
Kelemen, VI. 66
Kellemesi Mihály 156, 300
Kemper, Hans-Georg 284-285
Kenderesi Cséb Mihály 153
Kenyeres Zoltán 315
Kerecsényi Dezső 227, 294, 311
Kerényi Grácia 292
Keserű Bálint 317
Keserű Mihály 294
Kettner, Leonhardt 62, 136, 138
Kibédi Varga Áron 312
Kinizsi (Kenesi) Pál 270
Kis Pál 265, 320
Kisvárdai Szokoli Miklós 156, 159,
300
Klaniczay Tibor 241, 282, 299, 307-
308, 311-312, 314, 322
Klebensberg Kunó 298
Klimes Péter 275, 281
Kneifel Mária 302
Knobelsdorf, Eustatius 9, 81
Koch, E. E. 297-298
Kollar, F. A. 275, 281
- Kolrose 62
Komlovszki Tibor 315, 317
Korlátkői Péter 38, 153
Kovács Sándor Iván 241, 248, 313-
314, 317
Kováts József 265
Kölcsy Ferenc 10, 233, 241, 242,
256, 271-272, 321
Köleséri Sámuel 256
Körber, Otho 131, 297
Kőrösi Mihály 313
Kőszeghy Pál 265, 319
Kraus, Hans-Joachim 297
Krause, K. 284
Kusch, Horst 285
- Lachesis 201
Lackern, Jacob 137
Lajos II. (Ludovicus) 20, 22, 27-28,
38-41, 71, 104, 106, 113-114, 165,
191, 198, 270, 277, 281, 286, 294,
321
Lamparter, Helmut 128, 287, 297
Lampertus, Adamus 83
Langus (Langius), Joannes 37-38,
105, 154, 281, 294
Lansius, Thomas 312
Laodamia 51
Laskói Jeromos 40
Laskai Osvát 223-224
László Zsigmond 249, 314-315
V. László 149, 299
Leander 51
Lepidus, Raymundus 67
Leudhold, Matthaus 140
Levenclavus, J. 103
Léta 319
Liber 18, 276
Lipsius, Justus 311
Liszi László 262, 319
Livius, Titus 318
Logus, Georgius 37-38
Lohmeyer, Anke-Marie 7
Lotichius Secundus, Petrus 56, 177-
178
Lőkös István 11, 45, 283
Lucia 54
Lucretia 53
Lucretius, Titus Carus 180

- Lukács László (Ladislau) 311
 Lukácsy Sándor 312
 Luther, Martin 9, 58-61, 68, 70, 74, 82, 97, 101-102, 108, 117-118, 120-122, 125-127, 132, 134-135, 136, 138-139, 141-142, 167, 199, 281, 285, 293, 296
 Lycurgos 192
- Macareus 279
 Macedonai László 153-155, 299
 Magóg 101, 119
 Maior, Georg 56, 58, 139
 Maior, Johann 56, 58, 139
 Majtényi Árpád 299
 Mandelreiss 101
 Manitius, Max 285
 Montanus, Baptista 54
 Marcellus 201
 Margarita 54
 Margit, Navarrai 53
 Marino, Giambattista 53
 Marot, Clément 53
 Martha 54
 Martialis, Marcus Valerius 107
 Marulic, Marko (Marcus Marulus Spalatensis) 45
 Massinissa 53
 Mauer, Thomas 284
 Mazaleyrat, J. 249-251, 314
 Maximianus 54
 Mária királynő 38, 40
 Mária Magdolna 54
 Mátyás király 17, 19, 23, 34, 41, 46, 114, 150, 152, 158, 162-163, 191-193, 197, 201
 Mátyási József 265, 319
 Medea 275
 Meder, D. 139
 Medgyesi ál 318
 Medici, Lorenzo 53
 Melanchthon, Philipp 9, 16, 30, 35-36, 54, 57-58, 60-61, 70, 74, 81, 93, 97, 108, 110, 112-113, 115-116, 121-122, 125, 142, 177-178, 200, 201, 280, 280, 295
 Meleagrosz 52
 Melissa, Paul 62, 284
 Mencke, Johann B. 52
- Menelaosz 74
 Merényi Varga László 242-243, 245-247, 313-314
 Meursius, Johannes 52
 Michiele, Pietro 53
 Mészöly Gedeon 271-272, 321
 Miklós, V. pápa 148-149, 298
 Miksa (Maximilian) 63, 88, 90, 102, 104, 137, 192, 275
 Mirus, M. 141
 Mohamed 22, 26, 193
 Molnár Borbála 265
 Molza, Francesco Maria 53
 Monica 54
 Montecuccoli 244, 256
 Mózes 53, 80
 Muncerus, Andreas 66
 Murakózy Gyula 311
 Musculus, Andreas 140
 Musculus, Michael 141
 Musculus, Wolfgang 61, 129, 297
 Münsinger, J. 141
 Mycillus 56
- Nabus, L. 141
 Nagy Ferenc 265, 319
 Nagyszombati Márton 152, 200-201, 225, 299
 Namatianus, Rutilius 235
 Nannius, Petrus 200
 Narcissus 52
 Nádasdy Tamás 165, 169, 300
 Náprági Demeter 156, 162, 230, 300
 Negidius, Georg 137
 Nel, Johann 190, 195
 Nemezis 100
 Nonius 54
 Nero 53
 Németh Béla 299
 Németh S. Katalin 290
- Nyéki Vörös Mátyás 254, 259-260, 315, 317-318
- Odüsszeusz 66
 Oenone 52, 279
 Oertel, M. J. 139
 Okál, Miloslaus 26, 31, 275, 276, 278, 302, 309

- Oláh Miklós 174, 200, 227, 229, 311
 Oldmixon, John 53
 Omphalius, Iacobus 224, 310
 Orczy Lőrinc 266
 Oresztész 52, 279
 Orfeus 52, 270
 Origenész 54
 Orlando 53
 Orosz László 320
 Oroszhegyi Mihály 256
 Otto 79, 89, 111-112
 Orzechowski (Orichovius) Stanislaw
 44
 Ovidius, Publius Naso 8, 21, 26, 29,
 37, 50, 52, 56, 107, 180, 204
- Óz Pál 269
 Óze Sándor 300
- Pajorin Klára 295
 Pallasz Athéné 320
 Paphnutio 54
 Parcellio, G. 52
 Paris 52, 279
 Paula 54
 Paulovna, Alexandra 270
 Paulsen, Fr. 295
 Paulus 201
 Pápai Páriz Ferenc 263
 Payr Sándor 297
 Peifer, David 9, 79-80
 Pelagia 54
 Penelopé 52, 66
 Peretsenyi Nagy László 265, 319
 Petőfi Sándor 241
 Petrarca, Francesco 8, 65-66, 150,
 225, 231, 311
 Peucer, Caspar 125
 Peutinger, Konrad 104
 Péczeli József 320
 Péczely László 242, 313, 317
 Péter, szent 69
 Phaon 52, 279
 Phaedra 51-52, 279
 Phaedrus 107
 Philomela 52
 Phrysius, Arcturus 15
 Phyllis 48, 51-52
- Piccolomini, Aeneas Sylvius 52, 99,
 146-147, 149, 223, 298
 Pilcius, Caspar 209, 212, 309
 Pindaros 60, 64
 Pirnát Antal 11, 266, 292
 Piscatorius, Johann 101
 Piso, Jacob 16
 Pithoeus, P. 300
 Planck, Wolfgang 137
 Platon 46, 53, 60
 Plett, Hienrich 312
 Plinius 225
 Pogány Zsigmond 153
 Polybios 318
 Polyphemos 53
 Pomarius, J. 141
 Pompeius 53, 158
 Pope, Alexander 52
 Poppon, Hennenberg grófja 83
 Portia 53
 Priamos 201
 Probus 226
 Pukánszky Béla 281
 Pulci, Luca 53
 Purkircher, Georgius 33-34, 174,
 177, 181, 204-205, 208-209, 212,
 236, 320, 308
- Quintilianus, Marcus Fabius 108,
 234
 Rabus, L. 141
 Radó Antal 248-249, 314
 Rajka László 317-318
 Ráday Gedeon 266
 Rájnis József 266
 Rákóczi György, I-II. 317
 Rákóczi Ferenc, II. 268-270, 272,
 312-313, 317
 Rákóczi Márton 181, 212-213, 215,
 309
 Ráth György 309
 Rác István 11
 Reusner, Elias 123-124
 Reusner, Nicolas 9, 62, 87, 89, 90, 99,
 280, 289-290, 293, 296, 300, 311
 Rexa Dezső 320
 Révai Miklós 266
 Rhote, Friedrich 141
 Ribischius, H. 154

- Richer, Henri 52
 Rimay János 9-10, 222, 239-242, 244-245, 248-250, 252-256, 259-231, 266-267, 272, 312-315, 316-319, 320-322
 Rinaldo 53
 Rikoók Zsigmondné 296
 Rosenblüt 102
 Rosinus 38, 43
 Rotaller, Georgius 37, 209, 281
 Rousseau, Jean Jacques 54
 Rowe, Elisabeth 52
 Rubigallus, Paulus (Rothahn, Paul) 15, 21, 26-27, 29-31, 34-37, 43, 81, 112, 209, 236, 275
 Rudolf császár 161, 194, 199
 Rueber, Johann 209

 Sabinus, Georgius (Schüler) 9, 35-36, 42, 56, 67, 70, 72, 73, 81, 139, 177-178, 280, 285-286, 302
 Sadoletus, J. 154
 Saint Gelais, Mellin de 53
 Salamon 178
 Salapia 53
 Sallustius, Caius Crispus 318
 Sappho 51-52, 279
 Saturnus 153
 Sándor, Nagy 158, 320
 Scipio, Africanus 100, 152, 158, 203
 Schafelizkus, Ernest 312
 Schäfer, Eckhard 284, 295
 Schesaeus, Christian 210
 Schlacher, Quirinus 27-28
 Schirlentz, Nicolaus 15
 Schlegel, August Wilhelm 52
 Schrott, Martin 9, 154, 190, 193, 195-197, 236, 306-307
 Selnecker, Nicolaus 140
 Seneca, Lucius Annaeus 53
 Shepreve, John 53
 Sigismundus (Zsigmond) császár 154
 Siklai István 312
 Simai Kristóf 266, 320
 Simmler, Josias 164-165, 300
 Simonyi Zsigmond 313
 Singrenius, Johannes 17
 Sixtus, IV. 150
 Sleidanus, Johannes 125, 127

 Sohm, Walter 284
 Soiter, M. 154
 Sommer, Johann 92, 292
 Solyom Jenő 281, 297, 300
 Spalatinus, T. 60
 Spangenberg, Cyriacus 96
 Spangenberg, Johann 136, 298
 Stephanus, Henricus (Etienne, Henri) 311
 Stigelius, Johann 9, 30, 56, 80-81, Stoll Béla 271, 317, 320-321
 Stöckel Lénárd 177
 Streibig József 313
 Strozza, Titus Vespasianus 52
 Sturm, Johann 54-55, 284
 Sylvester János 10, 33, 174, 176, 200-204, 209, 212, 308

 Szabó András 92, 292, 295, 298
 Szabó (Szentmártoni) Géza 322
 Szabó György 302
 Szalárdi János 318
 Szalkay László 16
 Szapolyai János 32
 Szarvas Gábor 313
 Szauder József 312
 Szántó (Arator) István 228
 Szászi János 265
 Szegedi Gergely 211
 Szegedi Kis István 142, 298
 Szegedy-Maszák Mihály 321
 Szegedinác Péró 245, 258
 Szemere Pál 266
 Szenci Molnár Albert 299-300
 Szentjóbi Szabó László 266
 Szepes Erika 250-251, 314
 Szerdahelyi István 250-251, 314
 Székudvari János 258-259
 Szigeti Csaba 314
 Szikszai Fabricius Balázs 181
 Szikszai Hellopoeus Bálint 93
 Szilády Áron 170, 300
 Szirmai Tamás 265, 319
 Szkander bég 197-198
 Szónyi Benjamin 320
 Szörényi László 233, 282, 312
 Szulejmán, Szolimán, Soliman, II. 105

- Takáts Gyula 299
 Tancredi 53
 Tarnai Andor 7, 10, 15, 275, 310, 312
 Terbe Lajos 144, 172, 281, 298
 Tereus 52
 Thais 54
 Theokritosz 47
 Theseus 52, 279
 Thököly Imre 242, 270, 319
 Thordai János 244, 254, 259, 315, 317-318
 Thurzó Elek 38
 Thurzó János 38, 281
 Thurzó Szaniszló 16, 38, 40, 281
 Thurzó Zsigmond 281
 Thury György 191, 198
 Tibullus 57, 107
 Tomori Pál 114
 Tordai Zádor 317
 Tótfalusi Kis Miklós 317
 Toxites, Michael 82
 Tranquillus, Parthenius Andronicus Dalmata 102, 104, 293
 Trebanius 66
 Trenyicsényi-Waldapfel Imre 281-282
 Troilus 101
 Turco 101
 Turóczy-Trostler József 210, 309
 Tyssot, Simon 52

 Ucalegon 175
 Ulászló, I. magyar király 113, 191, 198
 Ulysses (ld. Odüsszeusz) 40, 52, 53, 282
 Uncius, Leonhardus 281
 Ungnád András 311

 Valens 227
 Valentinianus 274
 Valle, Francesco della 52
 Valle, Niccolo de 42, 66
 Varga Imre 317
 Varjas Béla 300
 Váradi Mihály 255, 259
 Vásárhelyi Judit 299
 Veit, Dietrich 33, 62, 122, 132-133, 135, 138, 280, 296-297

 Velius, Caspar Ursinus (Bernhardi) 16-17, 19, 21, 26, 37-38, 104-105, 275-276
 Venus 11
 Veres András 315
 Verestói György 265, 319
 Vergilius, Publius Maro 21, 26, 37, 47, 49, 56, 100, 107, 156, 158, 180, 204, 225, 235, 275, 310
 Verlaine, Paul 238, 273
 Vernerus, Georgius (ld. Wernerus) 38
 Verseghy Ferenc 266, 320
 Vetési László 18
 Vetrانovic, Mavro Cavcic 45
 Vietor, Hieronymus 37
 Virág Benedek 266
 Vitéz János 149-150, 299
 Voight Vilmos 317
 Vondel, Joost van den 53

 Wackernagel, K. E. Ph. 293, 297-298
 Waczulik Margit 144, 293, 298
 Waldapfel József 44, 283, 320
 Walter, von Chatillon 65
 Warren, A. 315
 Wass Benjamin 265, 320
 Wathay Ferenc 221
 Wellek, René 315
 Wenczel Gusztáv 281
 Wernher, Georgius (ld. Vernerus) 228, 229, 311
 Wesselényi Ferenc 242
 Weszprémi István 281
 Whitehead, William 53
 Wolf, Hieronymus 93

 Zentai Mária 317
 Zephir 52
 Zigler, Andreas 139-140
 Zrínyi Ilona 319
 Zrínyi Miklós 93, 191-192, 198
 Zschorn 317
 Zsámboky (Sambucus) János 33-34, 46, 48-49, 209, 213
 Zsigmond császár, magyar király 41
 III. Zsigmond lengyel király 156, 300
 Zsirnunszkij, V. M. 251, 315

Sed non Turca in tali letabere faelo:
Te mexalpana Germania tota vocabit.

Auxilium ser Christe mihi succurre relicto:
Exore tam vires Teuto ani uose tuas.

Thore Jörg.

Graff Nicola von Serin

Johan Humiadt.

Paulus Bachicus.

König Ladislaus.

König Matthias.

König Ludwig.

Non exi licet, vindia inclusa teneris:
Qui speratam, nunc vbi Christus opem.

Hi sunt qui Parum curati fortibus arant:
Iudicant charam multo cum sanguine vita n

Johann Nel fametszete (Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs...)
Országos Széchényi Könyvtár fotószolgáltatása

A SZOROZATRÓL

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő munkatársak, tanítványok és immár a tanítványok tanítványai az újabb időkben is megőrizték és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének négy tanszékén ma is széles körű, elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Elsősorban, de nem kizárólag, ennek eredményeiről kíván számot adni az intézet és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös vállalkozása, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozat. Ennek ötödik kötete Imre Mihály munkája. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

Debreceni Attila:

CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)

S. Varga Pál:

A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG
(A magyar líra világgépének alakulása a XIX. század második felében)

Tamás Attila:

ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)

Dobos István:

ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

A SOROZAT KÖVETKEZŐ KÖTETEI:

Márkus Béla:

ÁTDOLGOZÁSOK KORA
(Sarkadi Imre és a sematizmus)

Bitskey István:

ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK
(Tanulmányok reneszánsz és barokk irodalmunkról)

FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT?

(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)

Szerk.: *Debreczeni Attila*

Ára: 480,- Ft (Áfával)